

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ХОМІЦЬКИЙ ВАСИЛЬ РОМАНОВИЧ

УДК 271/222(477)«1990/2018»

**ДИСЕРТАЦІЯ
ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ УПЦ КП В УКРАЇНІ (1990-ті – 2018 рр.)**

Спеціальність: 07.00.01 – історія України

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

В. Р. Хоміцький

Науковий керівник **Бистрицька Елла Володимирівна**, доктор історичних наук, професор

Тернопіль – 2025

АНОТАЦІЯ

Хоміцький В. Р. Інституалізація УПЦ КП в Україні (1990-ті – 2018 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2025.

У дисертаційній роботі, присвяченій інституалізації Української Православної Церкви Київського Патріархату, проаналізовано історіографію проблеми, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження. Застосування тематичного принципу аналізу історіографії засвідчило вагомі напрацювання науковців в окремих сегментах обраної теми. Джерельна база дослідження представлена корпусом архівних документів і матеріалів ЦДАВО України, ЦДАГО України та державних обласних архівів у Львові, Івано-Франківську, Чернівцях, Луцьку. Опубліковані документи об'єднано у п'ять підгруп: законодавчі акти, які формували правове поле діяльності УПЦ КП; офіційні церковні документи; статистичні й соціологічні матеріали; доповіді і промови церковних діячів; спогади, заяви, інтерв'ю учасників подій; інтернет-ресурси та офіційні сайти УАПЦ, УПЦ КП, УПЦ (МП) та окремих єпархій.

Поєднання загальнонаукових і спеціальних наукових методів уможливило комплексне, об'єктивне дослідження процесів інституалізації УПЦ КП. Автор досліджував інституалізацію УПЦ КП як систему, що складається з окремих взаємопов'язаних елементів, якими є автокефальний устрій, синодальні та єпархіальні органи управління, інституційність парафіяльної мережі, монастирі, освітня модель підготовки священницьких кадрів. Спорідненість мети і завдань УАПЦ і УПЦ КП, їх базисний націєтворчий потенціал дозволили включити етап відродження і становлення УАПЦ як початковий у процесі інституалізації УПЦ

КП, зокрема її єпархіальних структур; виокремити зовнішні й внутрішні детермінанти автокефального руху на шляху до проголошення томосу у 2018 р.

Автором уточнено понятійно-категоріальний апарат. Київська митрополія в історичному розвитку і на сучасному етапі представлена низкою православних конфесій, самоназва яких відображала сутнісний зміст її канонічно-юрисдикційного устрою де-факто або де-юре. Прагнення українців зберегти національну і обрядову ідентичність, підкреслити зв'язок з Київським християнством, відмінним від Візантійського і Московського, закріплено у назвах «Українська Автокефальна Православна Церква», «Українська Православна Церква Київського Патріархату». Натомість юрисдикційна залежність від Московського патріархату простежується у назвах «Український екзархат Російської Православної Церкви», «Українська Православна Церква». У назві останньої приховано юрисдикційне підпорядкування Московському патріархату. З метою уникнення термінологічної плутанини ми вважали доцільним вживати назву «Українська Православна Церква у підпорядкуванні Московського патріархату» й використовувати аббревіатуру «УПЦ (МП)». Зазначимо, що усі самоназви використовувалися у хронологічних межах їх функціонування. Використовується термін «українське православ'я», під яким розуміємо національну зорієнтованість конфесій, спільність еклезіології, обрядовості і вважаємо, що носіями цієї традиції є УПЦ КП і УАПЦ. Використовуючи термін «православ'я в Україні», ми мали на увазі усі православні конфесії в Україні включно з УПЦ (МП).

Виокремлено поняття «конституювання» щодо помісної Української Православної Церкви, оскільки змістовий компонент цього терміну бере до уваги тисячолітню історію Української Православної Церкви, яка не створюється, а отримавши автокефальний статус, переходить на новий етап свого розвитку.

У дослідженні визначено концептуальні засади розвитку інституалізаційних процесів УПЦ КП у контексті утвердження україноцентричності та перспектив набуття автокефального статусу у Вселенському православ'ї. Виокремлено проблему юрисдикційного домінування Московського патріархату в Україні, який не зміг адаптуватися до нових викликів, породжених деструкцією СРСР, пропонуючи ілюзію автокефалії у вигляді широкої автономії УПЦ у структурі Московського патріархату. Проведення антиканонічного Харківського собору (1992 р.) лише поглибило внутрішнє протистояння в УПЦ (МП). Попри обрання нового предстоятеля – митрополита Володимира (Сабодана), не вдалося локалізувати автокефальні настрої духовенства і віруючих, а навпаки підштовхнуло їх до підтримки автокефального руху. Відродження УАПЦ відповідало національним прагненням українців побудувати незалежну державу й відбувалося на основі взаємодії національно орієнтованих громадсько-політичних сил і духовенства. Її фундаментальною основою вважали автокефальну Православну Церкву.

Встановлено причинно-наслідковий зв'язок об'єднання частини УПЦ (МП) з УАПЦ й заснування УПЦ КП у 1992 р. Виявлено глибокі протиріччя між її ієрархами та шляхи подолання розколу у православ'ї і побудови національної помісної Церкви, що обумовлювалося втручанням адміністративного ресурсу та характером стосунків між ними. Консолідації єпископату УПЦ КП сприяло предстоятельство патріарха Філарета (Денисенка). Проте принципи соборноправності в управління Церквою не набули належного розвитку, що гальмувало формування її «київської ідентичності».

Інституалізація УПЦ КП як процес переходу від самоврядних автокефальних парафій до створення організованих структур з чіткою ієрархією влади, регламентацією діяльності у правовому полі держави відбувалася в кілька етапів. Запропоновано авторську періодизацію інституалізації УПЦ КП,

що включає формування парафіяльної мережі, діяльність монастирів і чернецтва, становлення системи духовної освіти та канонічно-юрисдикційну незалежність Української Православної Церкви.

Проаналізовано динаміку формування конфесійної мережі, заснування єпархій в межах адміністративних кордонів областей та їх структурування, формування єпархіальних управлінських органів, благочинь, кадрові ротації. З'ясовано, що конфесійна мережа у 1990-х рр. формувалася в умовах конфлікту УПЦ КП з РПЦ / УПЦ (МП) і конфесійного суперництва з УГКЦ, яке посилювалося втручанням органів влади й набирало форм конфронтації або протистояння. Переважна кількість парафій була зосереджена у західних областях України (Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Волинській, Рівненській) і ця тенденція зберігалася до кінця 2018 р.

Відродження чернечо-монастирського життя з його традиційно могутнім духовним потенціалом мало на меті створення сучасних центрів паломництва з притаманними їм господарськими і культурно-просвітницькими функціями. Найбільше монастирів зосереджено у західних областях України, що корелюється з рівнем релігійності населення та активністю єпархіальної діяльності. Встановлено неспівмірність числа монастирів і кількості ченців, які їх населяли. Відтак у більшості монастирів відсутнє цілодобове коло богослужінь, натомість вимушено застосовується монастирське правило богослужінь. Міжконфесійний аналіз монастирсько-чернечого феномену вказує на загальну тенденцію деактуалізації чернечого покликання й дає підстави стверджувати, що монастирське життя УПЦ КП у досліджуваний період перебувало на стадії становлення.

Проаналізовано процес формування та реформування системи духовної освіти. Початково трирівнева система підготовки кадрів, яка базувалася на моделі православної духовної освіти XVIII–XX ст., сприяла вирішенню проблеми нестачі священників та викладацького складу семінарій. Упродовж 1990-х рр. УПЦ КП в основному завершила структурну перебудову православних духовних навчальних закладів відповідно до прийнятої моделі духовної освіти. На початку 2000-х рр. в умовах інтеграції державної освіти в європейський освітній і науковий простір система духовної освіти вимагала реформування. Відтак розпочався процес включення закладів духовної освіти УПЦ КП у систему державного освітнього простору, що передбачало їх діяльність у правовому полі держави, співпрацю з державними освітніми установами та переходу до дворівневої (бакалаврат, магістратура) моделі підготовки кадрів. Визнання «Богослов'я» як окремої галузі знань і спеціальності стало вагомим кроком на шляху легітимізації і розвитку духовної освіти і богословської науки. КПБА, ЛПБА, ВПБА та низка семінарій пройшли процедуру ліцензування освітньої діяльності, акредитації освітніх програм на предмет відповідності встановленому стандарту вищої освіти. Реформа духовної освіти вплинула на організацію навчального процесу у недільних школах, якими системно від 2011 р. займався Катехитичний відділ УПЦ КП. Було створено програми навчання для різних вікових груп, підручники, проводилися єпархіальні семінари-практикуми для вчителів недільних шкіл. Проте кількість недільних шкіл в УПЦ КП поступалася кількості аналогічних закладів в УПЦ (МП) і УГКЦ.

Доведено, що питання канонічного статусу УПЦ КП стало одним із основних у процесі її інституалізації. Встановлення діалогу з

Константинопольським патріархатом спонукали релігійних лідерів до пошуку канонічного обґрунтування процедури надання томосу й обумовило формування прийнятної моделі для суб'єктів цього процесу. Зasadничою умовою було подолання міжправославного розколу в Україні та об'єднання православних конфесій, що з огляду на деструктивну позицію УПЦ (МП) було малоймовірним. Сприяння міжправославному діалогу з боку керівників держави, залучення до цього процесу державних інституцій, окремих політиків і культурних діячів у 2008 р. не мало очікуваних результатів. Проте Вселенським патріархатом було деталізовано процедурні питання конституювання помісної Церкви, які лягли в основу процедури надання томосу ПЦУ в 2018 р. Гальмівним чинником вирішення «українського питання» був Московський патріархат, який впливав на стан церковних взаємин не лише в Україні, але й у світовому православ'ї.

Ключові слова: інституалізація, УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ, УПЦ (МП), УГКЦ, Вселенський патріархат, парафіяльна мережа, монастир, духовна освіта.

ABSTRACT

Khomitskyi V.R. Institutionalization of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate in Ukraine (1990s – 2018s). – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation submitted for the degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Ternopil, 2025.

The dissertation is devoted to the institutionalization of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate and examines the historiography of the subject, the source base and the theoretical and methodological foundations of the research. The

thematic approach to historiographical analysis showed significant scholarly contributions in specific segments of the chosen topic. The source base of the research consists of the corpus of archival documents and materials of the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO), Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (TsDAHO) and regional state archives in Lviv, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi, and Lutsk. The published documents are united into five categories: legislative acts shaping the legal framework of the UOC-KP; official church documents; statistical and sociological materials; reports and speeches delivered by church leaders; memoirs, statements, interviews of participants of events; Internet resources and official websites of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), the UOC-KP, the UOC (MP) and individual eparchies.

The combination of general and specialized scientific methods facilitated a comprehensive, objective study of the processes of institutionalization of the UOC-KP. The author examines the institutionalization of the UOC-KP as a system consisting of separate interrelated elements: the autocephalous system, synodal and eparchial governing bodies, the institutionalization of the parochial network, monasteries, the educational model for the clergy training. The similarity of the goals and objectives and nation-building potential of the UAOC and the UOC-KP allowed the inclusion of the UAOC revival and establishment stage in the process of institutionalization of the UOC-KP, its eparchial structures, and facilitated the identification of external and internal determinants of the autocephalous movement on its path to the Tomos proclamation in 2018.

The author clarified the conceptual and categorical framework. Historically and in the modern period, the Kyiv Metropolis has been represented by various Orthodox denominations, whose self-designation reflected the essence of their canonical and jurisdictional structure *de facto* or *de jure*. The desire of Ukrainians to preserve their national and ceremonial identity, and to emphasize the connection with Kyiv

Christianity, different from Byzantine and Moscow, is retained in the names «Ukrainian Autocephalous Orthodox Church», «Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate». Instead, jurisdictional subordination to the Moscow Patriarchate is evident in the names «Ukrainian Exarchate of the Russian Orthodox Church», «Ukrainian Orthodox Church». The name of the latter concealed jurisdiction of the Moscow Patriarchate. In order to avoid terminological confusion, it was considered expedient to use the name «Ukrainian Orthodox Church in the subordination of the Moscow Patriarchate» and use the abbreviation UOC (MP). It should be noted that all self-designations were used in chronological limits of their functioning. The term «Ukrainian Orthodoxy» is used, by which we understand the national focus of denominations and the unity of ecclesiology and ceremony. It is believed that the bearers of this tradition are the UOC-KP and the UAOC. Using the term «Orthodoxy in Ukraine», we meant all Orthodox denominations in Ukraine, including UOC (MP).

The term «constitution» is applied to the establishment of the Local Ukrainian Orthodox Church, acknowledging that the church, with its millennial history, was not newly created but transitioned to a new developmental stage upon attaining autocephalous status.

The study identifies conceptual foundations of institutionalization of the UOC-KP in the context of establishment of Ukrainian-centricity and prospects for obtaining autocephalous status in the Ecumenical Orthodoxy. The problem of jurisdictional domination of the Moscow Patriarchate in Ukraine has been allocated. It was unable to adapt to the new challenges generated by the destruction of the USSR, offering the illusion of autocephaly in the form of a broad autonomy of the UOC as part of the structure of the Moscow Patriarchate. The anti-canonical Kharkiv Council (1992) only deepened the internal confrontation within the UOC (MP). Despite the election of a new Primate, Metropolitan Volodymyr (Sabadan), it was not possible to localize the autocephalous moods of the clergy and believers, so it rather pushed them to support the autocephalous movement. The UAOC revival corresponded to the

national aspirations of Ukrainians to build an independent state and occurred through the interaction of nationally oriented social and political forces and clergy. Its fundamental basis was considered to be the Autocephalous Orthodox Church.

The dissertation establishes the causal link between the unification of part of the UOC (MP) with the UAOC and the establishment of the UOC-KP in 1992. The deep divisions among its hierarchs regarding the ways to overcome the schism in Orthodoxy and the construction of a national Local Church were revealed, which was caused by the interference of the administrative resources and the nature of the relations between the hierarchs. The primate of Patriarch Filaret (Denysenko) fostered episcopal consolidation within the UOC-KP. However, the principles of conciliar governance of the Church did not acquire proper development, which impeded the formation of its distinct Kyiv identity.

The institutionalization of the UOC-KP occurred in several stages as a process of transition from self-governing autocephalous parishes to the creation of organized structures with a clear hierarchy of power and regulation of activities in the legal field of the state. The author proposes a periodization of the institutional development of the UOC-KP, which includes the formation of a parochial network, the activities of monasteries and monasticism, the formation of a system of theological education and the canonical and jurisdictional independence of the Ukrainian Orthodox Church.

The study analyzes the dynamics of the formation of the denominational network, the establishment and structuring of eparchies within the administrative boundaries of the regions, the formation of diocesan administrative bodies, deaneries, and the rotation of personnel. It was found that the denominational network in the 1990s was formed in the context of the conflict between the UOC-KP and the ROC (Russian Orthodox Church)/UOC (MP) and the denominational rivalry with the UGCC (Ukrainian Greek Catholic Church), which was intensified by the interference of the authorities and took the form of confrontation. The overwhelming number of

parishes were concentrated in the western regions of Ukraine (Lviv, Ternopil, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi, Volyn, Rivne) and this pattern remained until the end of 2018.

The revival of monastic life, with its traditionally powerful spiritual potential, aimed at creating modern pilgrimage centers with their inherent economic, cultural and educational functions. Most monasteries are concentrated in the western regions of Ukraine, which correlates with the level of religiosity of the population and the eparchial activities. The disproportion between the number of monasteries and the monks residing in them was established. Therefore, most monasteries do not have a round-the-clock circle of worship, but instead the monastic rule of worship is enforced. The interdenominational analysis of monasticism indicates a general tendency of inapplicability of the monastic vocation and gives grounds to assert that the monastic life of the UOC-KP during the study period was at the stage of establishment.

The study analyses the process of formation and reform of the theological education system. Initially, a three-tier model based on the Orthodox educational tradition of the 18th–20th centuries helped address clergy and faculty shortages. During the 1990s the UOC-KP has basically completed the restructuring of Orthodox theological educational institutions in accordance with the adopted model of theological education. In the early 2000s, in the context of the integration of state education into the European educational and scientific space, the system of theological education required reform. Thus, the process of inclusion of institutions of theological education of the UOC-KP in the system of the state educational space began, which provided for their activities in the legal field of the state, cooperation with state educational institutions and the transition to a two-level (Bachelor's degree, Master's degree) model of personnel training. The recognition of «Theology» as a separate branch of knowledge and specialty was a significant step toward legitimization and development of theological education and theological science. The Kyiv, Lviv, and Volyn Orthodox Theological Academies and several seminaries

passed the licensing procedure for educational activities, accreditation of educational programs for compliance with the established standard of higher education. The reform of theological education influenced the organization of the educational process in Sunday schools, which, since 2011, have been systematically overseen by the Catechetical Department of the UOC-KP. There were created training programs for different age groups, textbooks, and eparchial workshops for Sunday school teachers. However, the number of Sunday schools in the UOC-KP was lower than that in the UOC (MP) and the UGCC.

The study proves that the issue of the canonical status of the UOC-KP has become one of the main issues in the process of institutionalization. The establishment of dialogue with the Patriarchate of Constantinople prompted religious leaders to search for a canonical justification for the procedure for granting the Tomos and led to the formation of an acceptable model for its subjects. The main condition was to overcome the Orthodox schism in Ukraine and unite Orthodox denominations, which, given the destructive position of the UOC (MP), was unlikely. State leaders, politicians, and cultural figures facilitated inter-Orthodox dialogue in 2008, but without tangible results. However, the Ecumenical Patriarchate elaborated on the procedural framework for the establishment of the Local Church, which served as the basis for granting the Tomos to the OCU in 2018. The main obstacle to resolving the «Ukrainian issue» was the Moscow Patriarchate, which influenced the state of church relations not only in Ukraine but also throughout the Orthodox world.

Key words: Institutionalization, UOC-KP, UAOC, UOC, UOC (MP), UGCC, Ecumenical Patriarchate, parochial network, monastery, theological education.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Хоміцький В. Особливості інституалізації УПЦ КП в період становлення незалежності України (1991–1993 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2018. С. 142–148.

2. Хоміцький В. Передумови утвердження українського православ'я в Західній Україні наприкінці ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2019. С. 153–164.

3. Хоміцький В. Інституалізація УПЦ КП в Західній Україні (1992–2018 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. Т. 35. Кам'янець-Подільський, 2022. С. 262–283.

4. Хоміцький В. Діяльність православних монастирів на території Західної України (1992–2018 р.). *Південний архів (історичні науки): збірник наукових праць*. Івано-Франківськ, 2022. Вип. 37. С. 106–116.

5. Хоміцький В. Культурно-освітня діяльність УПЦ КП в Західній Україні в період 1992–2018 рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2022. Вип. 52. Том 3. С. 27–40.

6. Хоміцький В. Освітня діяльність УПЦ КП в Західній Україні в період 1992–2018 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Чис. 27. Луцьк, 2022. С. 116–123.

7. Хоміцький В. Деструктивна діяльність в Україні УПЦ МП в період 1992–2022 рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2022. Вип. 53. Том 2. С. 47–58.

8. Khomitsky, Vasyl. Prerequisites for the Creation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1989–1990). *Journal of Education, Health and Sport*. Online. 29 November 2024. Vol. 74, p. 61678. URL: <https://apcz.umk.pl/JEHS/article/view/61678>

II. Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Хоміцький В. Окремі аспекти пастирського служіння митрополита Іоана (Боднарчука). *Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27–28 листопада) 2014 р., м. Тернопіль) / За заг.ред. д. і. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. і. н. І. Зуляк, д. філос. н. О. Саган, д. філос. н. Л. Филипович. Тернопіль-Київ, 2014. С. 218–223.*

10. Хоміцький В. Участь Церковних інституцій України у волонтерському русі. *Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій (до 150-річчя з дня народження митрополита Андрія Шептицького та 70-річчя з дня ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 24–25 квітня 2015 р.) / За заг. ред. д. і. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. і. н. І. Зуляк, д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. П. Яроцького. Тернопіль-Київ, 2015. С. 236–240.*

11. Хоміцький В. Окремі аспекти діалогу між УГКЦ і УПЦ КП. *Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства (до 420-ліття укладення Берестейської унії, 70-ліття*

Львівського «псевдособору» 1946 р.): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 21–22 квітня 2016 р.). / За заг. ред. д. і. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. П. Яроцького. Тернопіль-Київ, 2016. С. 324–328.

12. Хоміцький В. Внесок митрополита Якова (Панчука) у розвиток автокефального руху 1992–2004 рр. в Україні. *Роль особистості в Церкві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19.05.2016)*. орг. ком.: прот. Володимир Вакін (голов. орг. ком.) [та ін.]. Луцьк, 2016. С. 257–264.

13. Хоміцький В. Українська мова в богослужінні як умова формування національної церкви. *Арсен Річинський в житті Заславщини і в контексті української науки*. Матеріали IX Річинських читань з міжнародною участю «Арсен Річинський і Заславщина», присвячених 60-річчю пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні. Тернопіль, 2017. С. 98–104.

III. Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

14. Хоміцький В. Ієрархія Тернопільсько-Кременецької єпархії (1902–2022 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2022. Вип. 54. Том 2. С. 36–51.

15. Хоміцький В. Шлях Арсена Річинського від народження до святості крізь призму просвітництва і автокефальних рухів. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2022. Вип. 55. Т.2. С. 11–18.

16. Хоміцький В. Календарна реформа: на часі. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених*

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2022. Вип. 56. Том 3. С. 17–25.

17. Хоміцький В. Староолексинецький замок від фортифікаційних споруд до духовно-освітнього центру. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2022. Вип. 57. Том 3. С. 18–27.*

18. Хоміцький В. Почаївська лавра – святиня українського народу. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2023. Вип. 67. Том 2. С. 54–63.*

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1	25
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	25
1.1. Історіографія проблеми	25
1.2. Характеристика джерельної бази.	32
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи	39
РОЗДІЛ 2	72
МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ У 1990-х – 1995 рр.	72
2.1. Проголошення УАПЦ: передумови, обставини, перебіг	72
2.2. Передумови проголошення УПЦ КП. Обрання предстоятелем Церкви патріарха Філарета.	99
РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСИ УТВЕРДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УПЦ КП	141
3.1. Формування парафіяльної мережі та єпархіальних органів управління.....	141
3.2. Розвиток монастирів та чернецтва.....	172
3.3. Становлення та розвиток системи духовної освіти.	188
3.4. Заходи урядових і церковних інституцій щодо надання Православній Церкві України канонічного статусу.	205
ВИСНОВКИ	251
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	258
ДОДАТКИ	311

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АПЦ – Автономна Православна Церква

ВПБА – Волинська Православна Богословська Академія

КДБ – Комітет державної безпеки

КДАіС – Київська Духовна Академія і Семінарія

КПБА – Київська Православна Богословська Академія

ПЦУ – Православна Церква України

РПЦ – Російська Православна Церква

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква

УКК – Український культорологічний клуб

УПЦ – Українська Православна Церква

УПЦ (МП) – Українська Православна Церква у підпорядкуванні Московського патріархату

ЧНУ – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Відсутність державності впродовж історичного часу обумовило поліконфесійність українців, що є специфічною рисою релігійної мапи України. Міжконфесійна диференціація в умовах розбудови державності та національно-духовного розвитку постає важливим атрибутом демократичності, ознакою громадянського суспільства. Проте за певних обставин може спричинити конфронтаційну напругу та дезінтеграційні процеси в суспільстві.

Серед понад ста конфесій, які функціонують в Україні, православні посідають вагоме місце. Вікове прагнення українського народу здобути автокефальний статус для української Церкви отримало могутній імпульс з часу деструкції СРСР та проголошення незалежності. Автокефальний рух і процеси націє- і державотворення взаємодоповнювалися і синхронізувалися у прагненні позбутися російської експансії минулого. Відмінне трактування канонічних засад юрисдикційної належності спричинили конфесіалізацію православних і постання двох україноцентричних релігійних інституцій – УАПЦ і УПЦ КП, та УПЦ в підпорядкуванні Московського патріархату. Інституалізація УПЦ КП відбувалася на тлі поглиблення міжцерковного протистояння з УПЦ (МП) в умовах становлення незалежної Української держави, що спонукало її духовенство до пошуку альтернативних шляхів релігійної самоідентифікації. Вплив і авторитет УПЦ КП в релігійному і загалом соціокультурному просторі суспільства забезпечувався не лише прагненням віруючих задовольняти духовні потреби рідною мовою, але й здатності Церкви реагувати на соціальні злами, учасниками яких були її вірні. Спрямованість УПЦ КП до визнання у світовому православ'ї стало свідчення її зрілості як церковної інституції й торувало шлях до конституювання Української помісної Церкви. Відтак вивчення

інституалізаційної діяльності УПЦ КП, її внеску у розбудову національної Церкви є актуальним і вимагає уваги з боку дослідників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Релігія і Церква у контексті світових і суспільних трансформацій» (державний номер реєстрації 0123U101108).

Мета дисертації полягає в дослідженні процесів становлення та інституалізації УПЦ КП у період 1990-ті – 2018 рр. у форматі переходу від самоврядних автокефальних парафій до створення організованих структур з чіткою ієрархією влади, регламентацією діяльності у правовому полі держави.

Для реалізації мети визначено основні **завдання**:

- проаналізувати масив історіографічної і джерельної бази окресленої проблеми, долаючи в такий спосіб конфесійну заангажованість і упередженість, та обрати оптимальний методологічний інструментарій й визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- з'ясувати наявність інституційного зв'язку між УАПЦ і УПЦ КП у сегменті взаємодії духовенства та віруючих;
- розкрити передумови, обставини та перебіг об'єднання частини УПЦ (МП) на чолі з митрополитом Філаретом з УАПЦ;
- з'ясувати характер відносин між ієрархами УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ (МП);
- дослідити особливості формування єпархій та парафіяльної мережі;
- проаналізувати стан чернечо-монастирського життя;
- з'ясувати напрями та зміст освітньої діяльності УПЦ КП;
- розкрити доміанти діалогу між Вселенським патріархатом і УПЦ КП;
- виокремити основні етапи інституалізації УПЦ КП.

Об'єктом дослідження є релігійні процеси в Україні у 1990-х – 2018 рр. в умовах сучасного державотворення.

Предметом дослідження є особливості інституалізації УПЦ КП в Україні у період 1990-х – 2018 рр.

Хронологічні рамки охоплюють період 1990-х – 2018 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена відродженням автокефального руху в Україні, який мав інституційний характер, що уможливило відродження УАПЦ (1990 р.), а згодом заснування УПЦ КП (1992 р.). Верхня межа дослідження пов'язана з проведенням 15 грудня Помісного Собору УПЦ КП, який прийняв рішення про ліквідацію цієї інституції у зв'язку з приєднанням до ПЦУ.

З метою з'ясування передумов, обставин та впливу суспільно-політичних процесів на релігійне життя України автор посиляється на події, які передують нижній межі дослідження.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України згідно з її територіально-адміністративним поділом.

Методологічною основою дослідження є комплекс загальнонаукових (абстрагування, узагальнення, дедукції, індукції), емпірико-теоретичних (аналізу, синтезу) і конкретно-наукових (історико-генетичного, компаративного, періодизації, діахронного, синхронного, історико-системного, статистичного) методів. Вибір методологічного інструментарію обумовлений міждисциплінарним характером роботи та застосуванням дослідницьких принципів: історизму, об'єктивності, системності, позаконфесійності, толерантності та пріоритетності документів. У процесі дослідження використовувався комплексний підхід в органічному поєднанні історичного, порівняльного, структурно-функціонального, системного методів, що дозволило осмислити проблему інституалізації УПЦ КП в Україні у зазначений період.

Вихідними положеннями дисертаційного дослідження є історіософські концептуальні основи про системну, структурно-функціональну будову

суспільних відносин. Методологічною основою дисертації стали принципи об'єктивності, позаконфесійності, нейтральності суджень, толерантності.

Наукова новизна праці полягає в тому, що

вперше:

- уведено до наукового вжитку документальні матеріали, що розкривають напрями, зміст, форми та засоби інституалізації УПЦ КП;
- запропоновано авторську періодизацію становлення та розвитку УПЦ КП, що відображає змістовий компонент, характер та особливості інституалізаційних процесів;
- систематизовано й узагальнено динаміку формування парафіяльної мережі, єпархіальних органів влади, чернечо-монастирських комплексів на прикладі західноукраїнських єпархій УПЦ КП;
- доведено на прикладі аналізу діяльності монастирів у західноукраїнських єпархій УПЦ КП відсутність кореляції між чисельністю обителів і населеними, що унеможливлювало проведення цілодобового кола богослужінь й формування їх як духовних і культурно-просвітницьких центрів;
- з'ясовано зміст та окремі аспекти перебігу діалогу між Вселенським патріархатом, православними ієрархами України за участі урядових органів влади у 2008 р.;
- досліджено процес формування моделі надання канонічного статусу помісній Церкві в Україні;

поглиблено:

- висновки вітчизняних учених про вплив автокефального руху на деструкційні процеси в УПЦ (МП), що мало своїм наслідком постановня УПЦ КП;
- аналіз міжособистісних зв'язків ієрархів православних конфесій, які безпосереднім чином впливали на поглиблення інституційного розколу українського православ'я;

- вивчення напрямів діяльності монастирсько-чернечих осередків УПЦ КП;
- дослідження, пов'язані з вивченням змісту і динаміки діяльності єпархій у західних областях України як осередків розвитку автокефального руху та громад УПЦ КП;

набуло подальшого розвитку:

- судження про вплив соціально-політичних подій на формування суспільного запиту подолання православного розколу в Україні та участі у цьому процесі держаних інституцій;
- дослідження деструктивної участі Московського патріархату у вирішенні «українського питання», що впливало на стан церковних взаємин не лише в Україні, але й у світовому православ'ї;
- аналіз впливу реформ державної системи освіти на розвиток та реформування духовної науково-освітньої сфери.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки і матеріали дисертаційної роботи обговорені на засіданні кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, представлені на щорічних звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу.

Результати дисертаційного дослідження апробовані у формі виступів та участі в роботі тематичних секцій на:

– *міжнародних науково-практичних конференціях*: «Методологічні засади і наступність релігієзнавчих досліджень в Україні (пам'яті Н. Гаврілової та А. Гудими) (м. Тернопіль, 23–24 січня 2014 р.); «Роль особистості в Церкві», присвячена 400-літтю Луцько-Воздвиженського братства та 220-літтю від заснування Волинської духовної семінарії і 50-літтю служіння на Київській кафедрі патріарха Філарета (м. Луцьк, 19 травня 2016 р.); IX Річинські читання з міжнародною участю «Арсен Річинський і Заславщина», присвячена 60-річчю

пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні (м. Ізяслав, 8 грудня 2016 р.).

– *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій» (м. Тернопіль, 27–28 листопада 2014 р.); «Українська Греко-католицька церква у контексті вітчизняної історії та сучасних реалій» (м. Тернопіль, 24–25 квітня 2015 р.); «Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства» (м. Тернопіль, 21–22 квітня 2016 р.).

Обсяг і структура дисертації. Праця складається з анотації, переліку умовних скорочень і позначень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (503 позицій), додатків (6 позицій). Загальний обсяг дисертації становить – 332 аркуша, з них основного тексту – 187.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Питання канонічного статусу Української Православної Церкви у вимірі юрисдикційної належності та духовно-культурної ідентичності українського народу було предметом осмислення науковців й передбачало всебічний аналіз конфесіалізації церковно-релігійного життя впродовж історичного часу. У контексті аналізу релігійних трансформацій, детермінованих політичними обставинами націє- та державотворення, в українській історіографії формувався науковий дискурс дослідження автокефального руху. Проте інституалізація УПЦ КП як домінувальний фактор розвитку автокефального руху і внесок УПЦ КП у набуття канонічного статусу Православною Церквою в Україні ще не стали предметом наукового осмислення науковців.

У межах предметного поля нашого дослідження ми опиралися на праці сучасних українських науковців і застосували тематичний принцип класифікації історіографії. Першу групу складають праці концептуального характеру, які є визначальними у формуванні цілісного бачення означеної проблеми. До другої групи ми віднесли студії, в яких означено окремі аспекти обраної теми, оскільки в сучасній історичній науці відсутнє комплексне дослідження процесу становлення та інституалізації УПЦ КП.

Зasadничі принципи вивчення українського православ'я в його концептуально-методологічному зрізі з дотриманням принципів історизму, наукової об'єктивності, позаконфесійності, плюралізму сформульовані у

десятитомнику «Історія релігії в Україні», зокрема у другому томі «Українське православ'я», третьому томі «Православ'я в Україні» та десятому – «Релігія і Церква років незалежності України» за редакцією А. Колодного, П. Яроцького, В. Климова [1; 2; 3]. Групою авторів на основі широкої бази фактологічного матеріалу вперше в українській історіографії системно досліджено історію Православної Церкви від княжої доби до її сучасного стану в незалежній Україні. З позицій україноцентризму аналізуються смислосназначимі проблеми православ'я: його самобутність, зв'язок з національною духовною культурою, взаємозв'язок з іншими релігійними організаціями, місце і роль Української Православної Церкви у світовому православ'ї, автокефальний рух як каталізатор українського державотворення тощо. Історичний контекст розвитку відносин Православної Церкви з іншими конфесіями, зокрема з Греко-Католицькою Церквою, протестантськими конфесіями досліджено у студіях В. Пащенка [4; 5; 6, 7], П. Слободянюк [8], Н. Стоколос [9], М. Шкрібляка [10] та інших науковців.

Серед наукових студій учених Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України заслуговують на увагу колективні монографії, серед яких «Релігія і нація в суспільному житті України й світу» [11], «Релігія у її складових і процесах їх осучаснення» [12], «Руский мир» Кирила не для України» [13] та інші, редаговані Л. Филипович і А. Колодним. У них розкрито закономірності становлення етнорелігійної ідентичності в історичному часі та сьогоденні України. У цьому контексті прагнення до становлення помісної Православної Церкви в Україні обґрунтовано як історично закономірний процес її конституювання. Значна увага приділена аналізу діяльності УПЦ КП в умовах конфесійного протистояння.

Питанням національно-релігійного відродження в Україні, визначення ролі релігії та Церкви у державотворчих процесах присвячена праця

М. Рибачука, О. Уткіна та М. Кирюшка «Національне відродження і релігія» [14]. Автори позитивно оцінюють заснування УПЦ КП, яка, на їх думку, є «логічним завершенням історичної архітекτονіки та еволюції української національної ідеї, національної ідеології» [14, с. 17].

Здобутком української історичної і релігієзнавчої науки є дослідження, котрі присвячені взаємовідносинам держави і Церкви та суспільства і Церкви. У них розкрито місце і роль релігійного чинника в суспільно-політичному житті, значна увага приділена аналізу діяльності УПЦ КП в умовах державотворення. Заслужують на увагу праці В. Бондаренка [15; 16; 17], О. Бучми [18], Л. Виговського, Т. Виговської [19], О. Іщук [20, 21; 22], П. Кралюка [23], В. Любчика [24], І. Луцана [25; 26; 27], О. Музичко [28], М. Новиченка [29, 30, 31], О. Сагана [32; 33; 34; 35; 36], Я. Стоцького [37], Ю. Чорноморця [38; 39], А. Юраша [40; 41]. Низку цікавих досліджень української моделі міжконфесійних відносин у поліконфесійному і мультикультурному виявах здійснили А. Арістова [42], М. Бабій [43; 44; 45], Ю. Решетніков [46]. Зокрема у монографії Л. Владиченко «Україна та Польща» [47] з'ясовано правові засади регулювання державно-конфесійних відносин, ефективність діяльності центральної та регіональних органів виконавчої влади щодо забезпечення державної політики у комунікації з релігійними організаціями, висвітлено процедурні особливості їх статистичного обліку та стану інституційної мережі.

Зауважимо, що на наше дослідження істотно вплинули праці, методологія та специфіка теоретичної спрямованості яких уможливила з'ясування характеру релігійних конфліктів і міжцерковного протистояння. Розуміння природи конфліктів дозволило авторам запропонувати шляхи їхнього розв'язання. Це роботи сучасних українських релігієзнавців і фахівців з аналізу релігійних конфліктів, серед яких Н. Белікова [48; 49; 50], М. Давиденко [51], С. Здіорук [52; 53], А. Колодний [54; 55; 56; 57], О. Кудлай [58], М. Новиченко [59], С. Онищук [60; 61] та інші. Всебічний історіософський

аналіз православ'я на теренах України присутній у працях А. Колодного, який виокремив низку об'єктивних причин міжправославного конфлікту у трикутнику УПЦ (МП) – УПЦ КП – УАПЦ і обґрунтував його системний характер: «Складну ситуацію нашого православного життя (і не вперше так) сфабрикувала Російська Церква з чітко визначеними намірами: не допустити відокремлення від себе Православ'я України. Саме вона є тим чинником, який загнав в глухий кут вирішення проблеми православної автокефалії (навіть автономії) в Україні» [57, с. 272]. Науковець доводив, що де-факто «Українська Помісна Православна Церква» сформувалася і нею є УПЦ КП [57, с. 276].

Окремо потрібно назвати праці Л. Филипович [62], В. Климова [63], О. Шуби [64; 65], котрі присвячені проблемам етноконфесійних відносин і конфліктів в Україні.

Роль і місце релігійного чинника у політичних реаліях сучасної України аналізовано у колективних монографіях авторства І. Кураса, М. Рибачука, М. Кирюшка, П. Фещенка [66], В. Войналовича, В. Єленського, М. Кирюшка, Н. Кочана, Н. Рубльова [67], С. Сьоміна, Ю. Кальниша, М. Петрика, В. Остоухова, І. Тимошенка [68], П. Боднарчука, В. Даниленка, В. Крупини, О. Кубальського [69]. Вплив релігії та окремих конфесій на духовне відродження України з'ясовували О. Браславець [70], М. Маринович [71], прот. Д. Мартишин [72], В. Рожко [73], У. Яцишин [74].

Криза православ'я в Україні, пов'язана з домінуючим впливом Московського патріархату, актуалізувала дослідження українського автокефального руху ХХ ст. Здобутком вітчизняної історіографії є праці І. Преловської, яка дослідила архівні джерела з історії УАПЦ 1921–1930 рр. [75]. Класифікація і характеристика авторкою комплексу джерел церковного і світського характеру розкривають інституційні засади, структура, форми і методи діяльності, персоналії, стосунки з органами влади тощо, які вможливають різнобічне вивчення феномену УАПЦ (УПЦ) у 1917–1937 рр.,

його вплив на суспільно-політичні, релігійно-церковні й культурні процеси українського суспільства.

Відродженню автокефального руху у період нацистської окупації України в роки Другої світової війни присвячені публікації А. Смирнова [76; 77]. Автором акцентовано увагу на відсутності консенсусного бачення канонічних засад побудови Церкви між УАПЦ і АПЦ, яка орієнтувалася на РПЦ. Полеміка навколо цього питання поклала початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни, сприяла перетворенню АПЦ на знаряддя нацистської пропаганди, що дистанціювало її від можливостей об'єднання з УАПЦ і національно-визвольним рухом.

Другу групу історіографії становлять дослідження, в яких опрацьовано окремі аспекти становлення та діяльності УПЦ КП. Важливим у контексті дослідження є матеріал, у якому представлено відродження автокефального руху в Україні у зв'язку з деструкцією СРСР та постанови УАПЦ, а згодом – УПЦ КП, як носіїв ідеї помісності Української Церкви. У цьому контексті наукову цінність мають студії О. Сагана, в яких концептуалізовано поняття «помісність» для Православної Церкви Києво-Руської традиції, проведено комплексний аналіз процесів інституційного виокремлення та розвитку УАПЦ і УПЦ КП [78; 79]. Автором аналізовано моделі держано-церковних відносин, впливів політичного істеблішменту каденцій президентів Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка та етноконфесійних особливостей на здобуття помісності Православної Церкви в Україні. Окрема увага приділена з'ясуванню ролі РПЦ і УПЦ (МП) у процесі стримування розвитку автокефального руху в Україні та дискредитації УПЦ КП. На основі історичних та філософських розвідок показано вплив православ'я на політичний, економічний та культурний розвиток суспільства, в якому православ'я російського зразка перетворилося на своєрідну ідеологію із частковою підміною історії держави [80; 81].

Методологію розуміння помісності у Вселенському православ'ї

обґрунтовано у низці праць О. Сагана [79]. Автор концептуалізує поняття «помісність», яке переважно пов'язують з наявним внутрішнім самоврядуванням або цілковитою незалежністю церковної одиниці. Церква Київської традиції, якій понад тисячу років, здійснила інкультурацію Євангелія у місцеву релігійну традицію і національну культуру загалом, перетворивши християнство на феномен власного духовного життя. Згідно з цими ознаками, на думку науковця, помісності православ'я в Україні понад сотні років. Його інституційне оформлення гальмувалося зовнішніми чинниками і головно – Московським патріархатом.

Процеси інституційного розвитку автокефального руху в їхній суб'єктності та особистісних діях духовних еліт представлені у працях О. Драбинка [82], О. Іщук [83; 84; 85]. З'ясовано засоби та перебіг проголошення УАПЦ, обставини розвитку автокефального руху, вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників, які призвели до непримиримого конфлікту між учасниками цього процесу, а у підсумку – до інституалізації трьох православних інституцій (УАПЦ, УПЦ КП, УПЦ (МП)). Досліджено механізми дискредитації митрополита Київського і всієї України Філарета (Денисенка) з метою його усунення від керівництва Церкви. Доведено, що криза УПЦ, спровокована діями Московського патріархату, пришвидшила процес об'єднання УПЦ з УАПЦ і заснування УПЦ КП, проаналізовано засоби і методи, які застосовувалися російськими ієрархами з метою збереження цілісності Московського патріархату й підкреслено роль РПЦ у розколі українського автокефального руху.

Низка українських дослідників репрезентують феномен чернецтва в українському православ'ї. Серед сучасних дослідників, котрі намагалися осмислити долевизначальний характер монастирів і чернецтва на ідейні переконання, ціннісні орієнтири, громадянську позицію української спільноти варто виокремити праці В.Климова [86] і Г. Надтоки [87]. Соціальну значущість

діяльності сучасних монастирів і чернецтва УПЦ КП у духовному становленні та розвитку церковного життя та суспільства загалом з'ясовано у студіях М. Дегтярьова [88], В. Дятлова [89], В. Литвина [90] та інших. Зазначимо, що ці розвідки стосуються переважно аналізу життєдіяльності окремих монастирів і мають інформативний характер.

Проблематика розвитку духовної освіти у дискурсі предметного поля богослов'я і релігієзнавства представлена у працях А. Колодного і М. Заковича [91], Л. Филипович [92], В. Докаша і Я. Позняка [93], І. Козловського [94], М. Лагодича [95], І. Луцана [96] та інших науковців. Формування системи духовної освіти в її історичній тяглості та конфесійному зрізі представлено у студіях В. Васьковського [97], О. Сліпушка [98] і Ю. Кальниша [99]. Авторський дискурс розвитку православної освіти, освітньо-педагогічних практикохоплює період від часів Київської Русі до кінця 90-х рр. XX ст. Зasadничі принципи формування триступеневої освітньої моделі підготовки священницьких кадрів в УПЦ КП досліджено В. Липинським і Л. Рощиною [100]. Дослідники аналізують процес формування кафедр у структурі вищих духовних навчальних закладів впродовж 1992–2002 рр., вказують на об'єктивність нестачі науково-педагогічних кадрів, слабе матеріальне забезпечення тощо. Проблемні питання діяльності духовних навчальних закладів в Україні у 1990-х рр., зокрема в УПЦ КП, розкрито у статтях В. Масальського і Н. Белікова [101], Д. Степовика [102] та І. Ісіченка [103]. Науковці аналізують наукову роботу вищих освітніх установ УПЦ КП, звертають увагу на матеріальне забезпечення навчальних закладів УАПЦ та розкривають вплив церковного розколу на склад колективів викладачів та слухачів. Одночасно І. Ісіченко серед духовних навчальних закладів виокремлював Колегію Патріарха Мстислава УАПЦ – вищого навчального закладу, ректором якого він був.

Зазначимо, що питання набуття канонічного устрою УПЦ КП у Вселенському православ'ї в силу тяглості цього процесу і конфіденційності діалогу з Вселенським патріархом переважно розглядалося дослідниками у контексті соціальних трансформацій минулих століть. Для з'ясування змісту, перебігудіалогу між українськими Церквами, їх предстоятелями та Вселенським патріархатом на сучасному етапі ми опиралися переважно на розвідки В. Єленського [104], О. Сагана і С. Здіорука [105], А. Смирнова [106;107; 108], С. Горбика [109]. Інформативну цінність для з'ясування підготовки і участі Вселенського патріарха Варфоломія у святкуванні 1020-ліття хрещення Руси-України влітку 2008 р., ступеня готовності предстоятелів УПЦ КП, УАПЦ і УПЦ (МП) розпочати процедуру отримання томосу мало видання Вселенського патріархату «TheEcumenicalPatriarchBartholomewinUkraine (27–29 July 2008)» [110].

Отже, аналіз історіографічної бази свідчить про вагомий внесок українських учених у досліджувану нами тему. Проте відсутність цілісного об'єктивного наукового дослідження діяльності УПЦ КП в її інституційно-змістових виявах свідчить про необхідність поглибленого вивчення зазначеної проблеми.

1.2.Характеристика джерельної бази

В основу дослідження покладено джерельні матеріали: законодавчі акти і офіційні документи державних органів влади та єпархіальних управлінь УПЦ КП, статистичні дані щодо кількості зареєстрованих і незареєстрованих релігійних організацій, культових будівель, священнослужителів, духовних навчальних закладів, недільних шкіл, періодики, монастирів і їх насельників доповіді офіційних осіб, спогади сучасників подій тощо. Значна частини документів автором до наукового обігу вводиться вперше. Така різноплановість

та інформативна насиченість матеріалів дають можливість комплексно висвітлити поставлену проблему, а також обґрунтувати елементи новизни дисертаційної роботи.

Перша група джерел представлена неопублікованими документами державних центральних і обласних архівів України. Значна кількість документів, використаних у дисертаційному дослідженні, зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). У фонді 1 «Верховна Рада України, м. Київ» містяться документи, внесені до засідань Президії ВРУ для оперативного голосування, зокрема проект Закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», поданий головою підкомісії ВРУ з питань релігійних та міжконфесійних відносин З. Думою за дорученням голови ВРУ І. Плюща [111].

У фонді 4648 «Рада в справах релігій при Кабінеті Міністрів України та її попередники: уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд)» зберігається корпус документів, які відображають початковий етап лібералізації державної політики щодо релігії та Церкви. Йдеться про підготовку та відзначення 1000-ліття введення християнства Київських землях (листування, списки, доповіді та виступи на святі), програма святкування в м. Києві [112]. Вивчено перелік питань, порушених Екзархом України митрополитом Філаретом перед головою міськвиконкому Києва В. Згурським з приводу святкування 1000-ліття введення християнства на Русі; доповідь Екзарха України митрополита Філарета на святкуванні; огляд західної преси (швейцарських, французьких та американських видань) про святкування. У фонді зберігаються проекти положень обласних відділів у справах реєстрації релігійних громад; експертні висновки, документи, які Рада у справах релігії надсилала в органи виконавчої влади; довідки інформаційного характеру працівників Ради у справах релігій про результати вивчення релігійної ситуації

в областях. Наприклад, у документах зазначено релігійні конфлікти та їх врегулювання у на початку 1990-х рр. Йдеться, зокрема, про релігійну обстановку в Радехівському районі Львівської області [113]. Низка доповідних записок інформують про стан релігійної мережі УАПЦ у Тернопільській, Львівській та Івано-Франківській областях упродовж 1991 р. [114].

У фонді 5252 «Державний комітет України у справах національностей та релігій та його попередники: Державний комітет України у справах національностей та міграції, Державний комітет України у справах релігій, м. Київ (об'єднаний фонд)» опрацьовано звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2007–2010 рр. [115; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123]. Корисним були документи з обговорення законопроектів СРСР та УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», інформаційні довідки обласних уповноважених про стан дотримання Закону хід виконання Указу Президента «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна», пропозиції обласних відділів у справах релігій та релігійних організацій з обговорення проекту Конституції України [124; 125; 126; 127; 128; 129; 130; 131; 132; 133; 134; 135; 136; 137; 138; 139; 140; 141; 142; 143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 155; 156; 157; 158; 159; 160; 161; 162; 163; 164; 165; 166, 167].

До фонду 5233 «Секретаріат Президента України» включено документи, в яких відображено заходи органів державної влади щодо повернення релігійним організаціям культового майна напередодні святкування 1000-ліття хрещення Русі, зокрема Києво-Печерської лаври, розпорядження Представника Президента України про передачу культових споруд релігійним громадам від 24 червня 1992 р., згідно з яким громадам УГКЦ передано 166 храмів [168]; лист архиєпископа Львівського і Галицького Іоана (Боднарчука) до Президента України Л. Кравчука від 10 серпня 1993 р. з проханням скасувати

розпорядження №203 від 24 червня 1992 р. про передачу культового майна УГКЦ [169]; лист керуючого справами Львівсько-Галицької єпархії УПЦ КП єпископа Петра (Петруся) до Президента України від 3 липня 1992 р., в якому обґрунтовує неправомірність почергового користування храмами [170].

У Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки (ЦДАГО України) у фонді 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ» відкладено документи, які характеризують стан релігійної ситуації в західних областях України у зв'язку з появою автокефальних православних і греко-католицьких громад. Наприклад, у доповідній записці «Про загострення міжконфесійних відносин у західноукраїнському регіоні» від 8 січня 1990 р. завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ Л. Кравчук зазначав «...про можливість створення греко-католицьких громад...» [171]. У фонді 39 «Інститут політичних досліджень ЦК Компартії України м. Київ (1929–1991 рр.)» зберігаються документи про релігійну мережу у Львівській області за 1989 р. [172]. У фонді 270 «Народний рух України м. Київ (1989 – по нинішній час)» віднайдено документи прорелігійну мережу у Львівській області за 1990 рік [173].

Важливий інформативний матеріал дисертант отримав з фондів обласних державних архівів. У Державному архіві Івано-Франківської області опрацьовано документи фонду 388 «Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в Станіславській області, м. СтаніславСтаніславської області», які інформують про процеси та тенденції в релігійному середовищі у 1992 р. і 1998 р., перебіг і характер міжконфесійних конфліктів, пов'язаних із катастрофічною нестачею культових приміщень [174; 175]. Інтерес представляють документи, у яких подано інформацію про соціальне служіння релігійних організацій [174].

У Державному архіві Львівської області фонд Р-1332 «Статичний звіт за 31.01.2012 р. у Львівській області» вивчено документи, в яких відображено

релігійну мережу області, де УГКЦ мало в середньому 52% релігійних організацій, УПЦ КП – близько 16% і УАПЦ – майже 13% [176].

У Державному архіві Чернівецької області у фонді Р-2960 «Представник Президента України в Чернівецькій області, м. Чернівці Чернівецької області» нами використано документи про стан релігійної ситуації в області у 1992 р. та 1994 р., які, окрім статистичних даних, інформують про міжконфесійні взаємини [177; 178]. Корисним був документ, в якому зазначено рішення міжгалузевої акредитаційної комісії МОН України про внесення до Державного реєстру закладів освіти України філософсько-теологічний факультет ЧНУ і надання йому ліцензії на право здійснювати освітню діяльність за третім рівнем акредитації за спеціальністю філософія / теологія з максимальною кількістю 60 осіб на денній формі навчання [178].

У Державному архіві Волинської області фонд Р-393 опрацьовано документи, в яких відображено події, пов'язані з поділом єпархії УПЦ КП на Луцьку і Володимир-Волинську, що спричинило конфлікт між керуючими єпархій [179]. Також у документах, датованих 1997 р., зазначено діяльність двох чоловічих монастирів УПЦ (МП) в с. Низкиничі Іваничівського району та Краска Ратнівського району. В юрисдикції УПЦ КП перебував жіночий монастир в м. Володимирі-Волинському і ще один монастир було відкрито в с. Новий Загорів Локачинського району [180].

Важливим доповненням до архівних матеріалів стали опубліковані документи, які умовно можна поділити на кілька підгруп.

Першу підгрупу формують законодавчі акти, які стали базовими документами для вивчення правового забезпечення та гарантій щодо інституалізації УПЦ КП на території України. До них належать нормативно-правові акти [181; 182; 183; 184; 185; 186], укази, розпорядження та доручення Президента України, постанови Кабінету Міністрів [187; 188; 189; 190] тощо. Вивчення цих документів дозволило простежити рівень дотримання чинного

законодавства щодо релігійного життя в країні, з'ясувати забезпечення місцевими органами влади релігійних прав та свободи совісті громадян України, виявити законодавчі правопорушення на тлі міжконфесійних і державно-церковних протистоянь, а відтак – шляхів їх подолання. Важливим фрагментом джерельної бази є Меморандум християнських конфесій України про неприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах, подолання ворожнечі, національної і конфесійної нетерпимості, утримання від образливих і зневажливих заяв, прийнятий 21 липня 1997 р. Президентом України Л. Кучмою з ініціативи глав і представників конфесій [191].

Другу підгрупу джерел утворюють офіційні церковні документи: декларації, постанови та рішення, затверджені Помісним і Архиєрейським Соборами та Священним Синодом УПЦ КП під головуванням патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета [192; 193; 194; 195; 196; 197; 198; 199; 200; 201; 202; 203; 204; 205; 206; 207; 208; 209; 210; 211; 212; 213]. У документах зафіксовано важливі рішення, які стосувалися стратегічних питань розвитку УПЦ КП. Серед інших документів є рішення Ювілейного Помісного Собору (січень 2001 р.), на якому було прийнято Декларацію «Церква і світ на початку третього тисячоліття», яка засвідчила осмислення загроз сучасного світу і готовність УПЦ КП прийняти виклики часу. Рішення інших Соборів стосуються кадрових питань, адміністративного управління, вирішення спірних позицій тощо. Наприклад, гострий конфлікт між ієрархами під час поділу Чернівецько-Буковинської єпархії остаточно завершився постановою Архиєрейського Собору, яка сприяла збереженню цілісності УПЦ КП [213]. Окремий блок рішень стосується освітньої сфери й уможливорює відстеження тенденцій підготовки священницьких кадрів, перехід від триступеневої до двоступеневої моделі навчання, співпраці з державними установами та інтеграцію духовних закладів у національний освітній простір [214; 215].

Третю підгрупу джерел складають статистичні і соціологічні матеріали. У дослідженні динаміки конфесійної мережі УПЦ КП, кількості громад і священнослужителів, монастирів і їх насельників, освітніх духовних закладів і семінаристів, недільних шкіл ми опиралися на офіційні дані, опубліковані у відкритих джерелах. Системність подачі статистичних даних забезпечили журнал «Людина і світ» та сайт «Релігійна служба України».

Релевантні опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова допомогли простежити тенденції розвитку релігійного життя України, міжконфесійних та державно-церковних відносин, виявити місце УПЦ КП та інших церковних організацій у політичних процесах; з'ясувати стан і тенденції розвитку релігійної мережі в регіонах України [216; 217; 218; 219; 220].

Четверта підгрупа джерел – доповіді і промови церковних діячів. Це, зокрема, доповіді та промови Вселенського патріарха Варфоломія [221], патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета [222].

П'яту групу джерел становлять спогади, заяви, інтерв'ю учасників подій, які були заангажовані у релігійні процеси. Значний інформативний і змістовий масив матеріалу подав у автобіографічному виданні директор Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди А. Колодний, який стояв біля витоків об'єднання частини УПЦ під керівництвом митрополита Філарета і УАПЦ у 1992 р. [223]. Не менш важливими для розуміння перебігу конкретних подій та їх оцінки є лист митрополита Данила (Ковальчука) та його спогади [224]; інтерв'ю патріарха УАПЦ Димитрія (Яреми) [225].

Шоста група – інтернет-ресурси та офіційні сайти УАПЦ, УПЦ КП, УПЦ (МП) та окремих єпархій. Як правило, вони мають інформативний характер і повідомляють про соціальні програми Церкви та соціальне служіння в конкретній єпархії, діяльність монастирів, недільних шкіл, видавництв тощо.

Отже, аналіз джерельної бази дослідження доводить її різнобічний та репрезентативний характер, що відкриває можливості для глибокого й комплексного дослідження становища релігійних організацій УПЦ КП упродовж 1992–2018 рр. Об'єктивний розгляд корпусу архівних і опублікованих джерел дає змогу розкрити характер релігійної мережі, з'ясувати специфіку розвитку міжконфесійних відносин та взаємодію державних органів влади з релігійними організаціями областей у контексті релігійно-інституціональних трансформацій.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Під методологією історичного дослідження ми розуміємо систему організації, регулювання і здійснення наукової діяльності, відповідні принципи і методи наукового пізнання, які сприяють визначенню найефективнішого шляху досягнення мети дослідження. Дослідницька робота виконана в концептуальних межах історії України, але окремі її теоретичні положення і висновки суголосні концептам релігієзнавства, політології, українознавства й ґрунтуються на принципах науковості, історизму, об'єктивності, позитивізму, пріоритету загальнолюдських цінностей.

Методологія дослідження історії Церкви як сукупність спеціальних наукових прийомів почала формуватися у першій половині XIX ст. Для неї характерне застосування низки загальних методів і засобів. Разом з тим, методологія дослідження історії Церкви включає в себе комплекс спеціальних засобів, характерних для цього напряму історичної науки і зумовлених особливістю об'єкту і предмету дослідження. До них, зокрема, відноситься застосування специфічного понятійно-категоріального апарату, прояв особистого ставлення до релігії та Церкви, залежність від історіографічної традиції, використання специфічних за походженням і змістом документів і

матеріалів. З одного боку, джерельна база відображає присутність Церкви у суспільстві, її взаємодію із суспільними інститутами та іншими релігійними організаціями, з іншого – вказує, що у своєму внутрішньому житті Церква керується імперативами віри, веде боротьбу з єресями, зберігає непорушність канонів. Тому важливо брати до уваги богословський підхід вивчення релігійних процесів. Проте в якості методологічної проблеми нині існує небезпека клерикалізації цього сегменту історичної науки, для якої характерними є наступні риси: надання переваги інтересам певної конфесії, ідеалізація діяльності певної конфесії та її впливу на хід історичних подій, дотримання її ідеології, ідей провіденціалізму, використання понятійно-категоріального апарату, сформованого у церковному середовищі тощо.

Зазначимо, що історія Православної Церкви в Україні є однією з проблемних ділянок сучасної історичної науки. До початку 1990-х рр. ця тема перебувала під «табу» радянської політичної системи. І саме тому більше, ніж семидесятилітній «розрив» між науковими дослідженнями з цієї проблематики завдав значної шкоди вітчизняній науці, оскільки з української історіографії було викреслено цілий масив літератури різних шкіл і напрямів, ідеологічних підходів і вподобань. По-друге, у радянський період було вилучено з наукового обігу значну кількість першоджерел, частина з яких була втрачена назавжди.

Слід взяти до уваги, що вивчення історії Православної Церкви із залученням широкого кола архівних документів розпочалося лише після здобуття незалежності України. Наукове осмислення цієї проблематики передбачало застосування нових методологічних підходів до предмету дослідження з метою подолання ідеологічної заангажованості, відновлення історичної правди, подолання суспільних стереотипів. Тому сучасна українська історична наука лише формує концепцію історії Церкви в Україні.

Міждисциплінарний характер дослідження інституалізаційних процесів УПЦ КП вимагав чіткого вибору методологічного інструментарію, який

ґрунтується на ключових принципах – історизму, об'єктивності, толерантності, позаконфесійності. Під час відбору наукової літератури і джерел дисертантом було використано методи класифікації, систематизації, зовнішньої і внутрішньої критики. Для формування репрезентативної джерельної бази застосовувався метод бібліографічної і архівної евристики. Це дозволило системно проаналізувати історіографію та джерельну базу, провести класифікацію згідно з тематичним принципом.

З числа загальнонаукових автор використав методи аналізу, синтезу, системно-структурного аналізу, індукції та дедукції.

Системно-структурний метод дозволив розглянути процес інституалізації УПЦ КП як систему, що складається з окремих взаємопов'язаних елементів, якими є автокефальний устрій, синодальні та єпархіальні органи управління, інституційність парафіяльної мережі, монастирі, освітня модель підготовки священницьких кадрів. За допомогою методу системно-структурного аналізу ми провели комплексне дослідження місця і ролі УАПЦ і УПЦ КП на конфесійній мапі України та їхнього внеску у розвиток автокефального руху. Спорідненість мети і завдань цих інституцій, їх базисний націєтворчий потенціал дозволили включити етап відродження і становлення УАПЦ як початковий у процесі інституалізації УПЦ КП, зокрема її єпархіальних структур; виокремити зовнішні і внутрішні детермінанти автокефального руху на шляху до проголошення томосу у 2018 р.

Метод синтезу уможливив цілісне вивчення інституалізаційних процесів у логічному взаємозв'язку подій та явищ, що підтвердило системність функціонування УПЦ КП та створення стійкої моделі цього церковного інституту.

Метод індукції був корисним для дослідження характеру та динаміки інституалізації УПЦ КП на основі подій, окремих фактів і явищ, які корелювалися між собою. Натомість метод дедукції уможливив проведення

аналізу конкретних подій у контексті загальної парадигми суджень. Зокрема, дослідити політичні передумови надання томосу, виокремити основні напрями інституційного розвитку УПЦ КП, виявити обставини інтеграції духовної освіти в державний науково-освітній простір.

З метою комплексного, об'єктивного і всебічного аналізу предмету дослідження автором використано низку спеціальних наукових методів: історико-генетичний, періодизації, компаративний, діахронний, психоісторії. Історико-генетичний метод є базовим, оскільки сприяв формуванню загальної структури дослідження, встановленню чіткої послідовності розвитку автокефального руху та інституалізаційних процесів в їх закономірностях та причинно-наслідкових зв'язках.

Метод періодизації дозволив виокремити певні етапи інституалізації УПЦ КП, що обумовлювалося змістовим наповненням періодів, визначенням динаміки і характеру розвитку інституалізаційних процесів, які відбувалися у контексті міжконфесійних зв'язків і соціально-політичних впливів.

Становлення і розвиток інституцій досліджувалися за допомогою компаративного методу, який дозволив простежити і порівняти явища у відповідних конкретно-історичних умовах і стадіях їх розвитку. Цей метод допоміг з'ясувати місце УПЦ КП у системі міжконфесійних відносин, динаміку розвитку у порівнянні з УАПЦ, УПЦ (МП), УГКЦ й уможливив розуміння пріоритетів її діяльності.

У дослідницькій роботі ми використовували діахронний метод аналізу. Його застосування сприяло виявленню спільних та відмінних поглядів предстоятелів та ієрархів УАПЦ, УПЦ під керівництвом митрополита Філарета, УПЦ КП, УПЦ (МП), РПЦ, які впливали на прийняття рішень щодо проголошення автокефального статусу Православної Церкви в Україні на різних етапах актуалізації цього питання.

Під час аналізу подій чітко прослідковувався особистісний вплив ієрархів на події, які в подальшому визначали напрями руху до здобуття автокефального устрою, впливали на діяльність єпархій і Церкви загалом. Використання інструментарію методу психоісторії допомогло з'ясувати світоглядно-ціннісні засади окремих особистостей, прослідкувати траєкторію міжособистісних стосунків, виявити окремі риси характеру, а відтак, наблизитися до вивчення суб'єктивного аспекту історії. Зауважимо, що ми обмежилися лише тими стосунками і явищами, які складають предмет дослідження.

У процесі написання дисертації автором уточнено понятійно-категоріальний апарат. Київська митрополія в історичному розвитку і на сучасному етапі представлена низкою православних конфесій, самоназва яких відображала сутнісний зміст її канонічно-юрисдикційного устрою де-факто або де-юре. Прагнення українців зберегти національну і обрядову ідентичність, підкреслити зв'язок з Київським християнством, відмінним від Візантійського і Московського, закріплено у назвах «Українська Автокефальна Православна Церква», «Українська Православна Церква Київського патріархату». Натомість юрисдикційна залежність від Московського патріархату простежується у назвах «Український екзархат Російської Православної Церкви», «Українська Православна Церква». У назві останньої приховано юрисдикційне підпорядкування Московському патріархату. З метою уникнення термінологічної плутанини ми вважали доцільним вживати назву «Українська Православна Церква у підпорядкуванні Московського патріархату» й використовувати аббревіатуру «УПЦ (МП)». Зазначимо, що усі самоназви використовувалися у хронологічних межах їх функціонування.

У дисертації ми вживали термін «українське православ'я», підкреслюючи національну зорієнтованість конфесій, спільність еклезіології, обрядовості і вважаємо, що носіями цієї традиції є УПЦ КП і УАПЦ. Використовуючи термін

«православ'я в Україні», ми мали на увазі усі православні конфесії в Україні включно з УПЦ (МП).

В останнє десятиліття в українській історіографії набув поширення термін «конституювання». Згідно з обґрунтуванням О. Сагана, цей термін більш точно означає процес становлення помісної Української Православної Церкви й означає установлювати, утверджувати, визначати зміст [79, с. 27]. Ми поділяємо погляди науковця, оскільки змістовий компонент запропонованого терміну бере до уваги тисячолітню історію Української Православної Церкви, яка не створюється, а отримавши автокефальний статус, переходить на новий етап свого розвитку

Отже, застосування базових принципів наукового пізнання, наукових і спеціальних методів уможливило, на нашу думку, комплексне і об'єктивне дослідження процесів інституалізації УПЦ КП, встановлення причинно-наслідкових зв'язків перебігу подій і забезпечення наукової достовірності результатів.

Висновки до розділу 1.

Аналіз історіографічної та джерельної бази дослідження свідчить, що в сучасній українській історіографії сформувався науковий дискурс дослідження Православної Церкви. У контексті аналізу релігійних трансформацій, детермінованих політичними обставинами націє- та державотворення значна увага приділена вивченню автокефального руху у ХХ ст. Проте процеси інституалізації УПЦ КП є недостатньо вивченими і залишаються актуальними у зв'язку з розбудовою ПЦУ. Для класифікації історіографії ми застосували тематичний принцип, що забезпечило чіткий і системний аналіз. Умовно праці поділено на дві групи. Історіографія першої групи репрезентує цілісне концептуальне бачення розвитку українського православ'я й характеризується системним підходом до постановки наукових проблем. Друга група

представлена студіями, в яких означено окремі аспекти обраної теми, оскільки в сучасній історичній науці відсутнє комплексне дослідження процесу становлення та інституалізації УПЦ КП.

Джерельна база дослідження представлена корпусом неопублікованих архівних матеріалів і опублікованих документів. Опрацьовано фонди Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців (ЦДАГО України) та державних обласних архівів у Івано-Франківську (ДАІФО), Львові (ДАЛО), Чернівцях (ДАЧО), Луцьку (ДАВО).

Опубліковані документи ми об'єднали у п'ять підгруп: законодавчі акти, які формували правове поле діяльності УПЦ КП; офіційні церковні документи; статистичні і соціологічні матеріали; доповіді і промови церковних діячів; спогади, заяви, інтерв'ю учасників подій; інтернет-ресурси та офіційні сайти УАПЦ, УПЦ КП, УПЦ (МП) та окремих єпархій.

Обсяг опрацьованих матеріалів підтверджує репрезентативність джерельної бази, забезпечує здійснення об'єктивного і комплексного аналізу процесів інституалізації УПЦ КП та обґрунтування елементів новизни дисертаційної роботи.

Теоретико-методологічна інструментарій дослідження базовано на принципах історизму, об'єктивності, толерантності, позаконфесійності. З метою розв'язання поставлених завдань застосовано загальнонаукові (аналізу, синтезу, системно-структурного аналізу, індукції та дедукції) та спеціальні наукові (історико-генетичний, періодизації, компаративний, діахронний, психоісторії) методи. Їх поєднання уможливило комплексне, об'єктивне дослідження процесів інституалізації УПЦ КП і забезпечило достовірність результатів.

Список використаних джерел до першого розділу

1. Історія релігії в Україні: У 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.] К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. Т. 3. Православ'я в Україні. / [за ред. А. Колодного, В. Климова]. Київ, 1999. 560 с.
2. Історія релігії в Україні: У 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. К., 1996–2004. Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України. (за ред. проф. А. Колодного). Київ-Дрогобич: Коло, 2003. 616 с.
3. Історія релігії в Україні: У 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.] Пізній протестантизм в Україні. Т. 6. (п'ятдесятники, адвентисти, світки Єгови). / За ред. П. Яроцького. Київ-Дрогобич: Коло, 2007. 632 с.
4. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України [Текст]. Полтава, 1997. Ч. 1. 354 с.
5. Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава: АСМІ, 2002. 615 с.
6. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.
7. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. К.: «Український Центр духовної культури», 2003. 97 с.
8. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження [Монографія]. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового. Хмельницький, 2000. 266 с.
9. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.): [монографія]. Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста-М», 2003. 480 с.
10. Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси: монографія. Чернівці: «Наші книги», 2016. 400 с.
11. Релігія і нація в суспільному житті України й світу./За ред. Л. О. Филипович. К.: «Наукова думка», 2006. 286 с.

12. Релігія у її складових і процесах їх осучаснення. / За ред. проф. А. Колодного. К.: Інтерсервіс, 2018. 402 с.
13. «Руский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей. / За ред. проф. А. Колодного. К.: УАР, 2014. 343 с.
14. Рибачук М. Ф. Національне відродження і релігія. / М. Ф. Рибачук, О. І. Уткін, М. І. Кирюшко; НАН України, Ін-т нац. відносин і політол. К.: Асоціація «Україно», 1995. 208 с.
15. Бондаренко В. Д. Пріоритетні напрямки державно-церковної політики України. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Науковий збірник*. К.: VIP, 2001. С. 7–12.
16. Бондаренко В. Д. Реституція церковної власності: причини сповільнення та альтернативи розвитку і завершення. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід: Збірник наукових матеріалів*. / ред. кол. В. П. Андрущенко та ін. К.: Світ знань, 2007. С. 5–8.
17. Бондаренко В. Д. Сподіваюсь, що всім нам вистачить мудрості. *Людина і світ*. 2001. № 4. С. 46–49.
18. Бучма О. В. Держава – релігія – нація: взаємодія в українському суспільстві. *Українське релігієзнавство*. 2009. № 50. С. 171–175.
19. Виговський Л. А. Модель державно-церковних відносин як еталон правового регулювання взаємин держави та релігійних організацій. *Релігійна свобода: Взаємини держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти: Науковий щорічник*. / за ред. А. М. Колодного, Л. О. Филипович, М. Ю. Бабія. 2006. № 10. С. 79–82.
20. Іщук О. В. Засоби та наслідки протидії автокефальним змаганням в Україні з боку Московського Патріархату (1990–1992 рр.). *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. Вип. 8. С. 101–114.

21. Ішук О. В. Роль політичної та духовної еліти у відродженні українського автокефального руху. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. Випуск 12. С. 78–87.
22. Ішук О. Ієрархічні суперечності та між церковна полеміка як вияв кризи українського автокефального руху 1990–1993 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер.: Історичне релігієзнавство. Острог, 2012. Випуск. 6. С. 180–192.
23. Кралюк П. М. Роль Греко-Католицької Церкви у творенні регіональних особливостей Галичини [Текст]. *Визвольний шлях*. 2004. № 11. С. 89–99.
24. Любчик В. П. Церковно-державні та міжправославні відносини в Україні. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Науковий збірник*. К.: VIP, 2001. С. 53–62.
25. Луцан І. Інститут військового духовенства (капеланської служби) як феномен безпеки: український контекст. Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри: колективна монографія. / За заг. наук. редакцією Віталія Мудракова. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2022. 332 с.
26. Lutsan Ihor, Horokholinska Iryna Clergy Social Activity During War Conditions: The Case of Western Regions of Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42. Iss. 8. Article 4.
27. Луцан І. Практичні моделі соціально значущої діяльності священнослужителів Православної Церкви України в умовах воєнних злочинів росії проти України (на прикладі західного регіону країни). *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. / Голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ: ТОВ «Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація»», 2022. Вип. 41 (7–9). С. 86–99.
28. Музичко О. Є. Політизація релігії на півдні України: сучасний стан проблеми та шляхи її розв'язання. Нац. ін-т стратегічних досліджень.

URL:[http://old.niss.gov.ua/book/Volovych.htm/Muzichko 1 .htm](http://old.niss.gov.ua/book/Volovych.htm/Muzichko%201.htm). (дата звернення 14.09. 2016).

29. Новиченко М. Р. Міжконфесійні конфлікти. *Людина і світ*. 1995. № 9. С. 17–18.

30. Новиченко М. Р. Міжконфесійні конфлікти: шляхи подолання. *Релігійна свобода: функціонування релігії в умовах свободи її буття* : науковий щорічник. / За заг. ред. д. філос. н. А. М. Колодного і к. філос. н. М. Ю. Бабія. 2004. № 8. С. 112–115.

31. Новиченко М. Р. Розвиток духовної освіти в Україні: стан, проблеми. / *Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні*. К., 2004. С. 106–110.

32. Саган О. Православ'я в сучасній Україні: чи виправдані претензії на гегемонію. *Час відродження*: Українська православна газета. 1996. 2 лют.

33. Саган О. Н. Соціальна доктрина Російського православ'я: чи буде два кроки назад. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 14–24.

34. Саган О. Н. Держава і церква – основні моделі взаємодії. *Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії*: наук. зб. К., 1999. С. 45–49.

35. Саган О. Н. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні. *Українське релігієзнавство*. 1999. № 12. С. 94–105.

36. Саган О. Н. Особливості розвитку державно-конфесійних відносин в сучасній Україні. *Релігійна свобода: релігія в постмодерному суспільстві: соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти*: науковий щорічник. / За заг. ред. д. філос. н. А. М. Колодного, д. філос. н. О. Н. Сагана, д. філос. н. Л. О. Филипович, к. філос. н. М.Ю. Бабія. 2008. № 13. С. 47–54.

37. Стоцький Я. В. Аналіз державно-церковних і міжконфесійних відносин у Тернопільській області в першому десятилітті ХХІ століття. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 57. С. 133–146.

38. Чорноморець Ю. Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу наративної герменевтики. *Релігія та соціум*. 2015. № 3. С. 34–40.
39. Чорноморець Ю. Сучасні проблеми з релігійною ідентичністю: трагедія православ'я. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/42544/ (дата звернення: 21.10.2022).
40. Юраш А. В. Релігія і парламентські вибори 2006: специфіка взаємовпливів. *Науковий вісник Чернівецького національного університету: збірник наукових праць*. Чернівці: Рута, 2006. Вип. 291–292 (Філософія). С. 230–231.
41. Юраш А. В. Українське православ'я як суб'єкт і об'єкт електорального процесу в Україні: з досвіду президентської кампанії 2004 року. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць*. Чернівці: Рута, 2005. Вип. 240–241(Філософія). С. 117–122.
42. Арістова А. В. Поліконфесійність як феномен сучасності: Україна і світовий контекст. *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць*. / Гол. ред. В. В. Лях. Вип. 55. К.: «Український центр духовної культури», 2006. С. 213–222.
43. Бабій М. Ю. Міжконфесійні конфлікти у контексті взаємовідносин етноконфесійних ідентичностей. / *Релігія і нація в суспільному житті України й світу*. / За ред. Л. О. Филипович. К.: «Наукова думка», 2006. С. 216–217.
44. Бабій М. Ю. Проблеми і перспективи міжконфесійного діалогу. *Українське релігієзнавство*. 1999. 12 бюлетень. С. 63–72.
45. Бабій М. Ю. Толерантність: теоретичні та практичні засади. *Українське релігієзнавство*. 1996. № 4. С. 13–23.
46. Решетніков Ю. Є. Державно-конфесійні відносини: пріоритети визначено. Центр «РЕАЛІС»: за даними сайту «Релігійно-інформаційна служба України». URL: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/7318/. (дата звернення: 10. 08. 2016).

47. Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державами і релігійними інституціями. Канів: Родень, 2014. 368 с.
48. Белікова Н. Ю. Стан релігійності населення і перспективи розвитку міжконфесійних та етнокультурних відносин в Україні (за даними соціологічного дослідження Донецького державного інституту штучного інтелекту). *Українське релігієзнавство*. 2001. № 17. С. 62–74.
49. Белікова Н. Ю. Міжконфесійні конфлікти в Україні та пошук шляхів їх подолання. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2000. № 2. С. 16–22.
50. Белікова Н. Ю. Православні церкви України на початку XXI ст.: пошук шляхів порозуміння. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 1. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33445/82-Belikova.pdf?sequence=1>. (дата звернення: 22.06.2016).
51. Давиденко М. О. Правові проблеми врегулювання конфліктів на релігійному ґрунті в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2013. Вип. 3. Т. 1. Серія: Юридичні науки. С. 52–55.
52. Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. *Національний інститут стратегічних досліджень*. К., 1993. Вип. 9. С. 9–32.
53. Здіорук С. І. Вплив релігії на демократичний поступ української нації в новітню добу. *Релігійна свобода: Свобода релігії і міжрелігійний діалог: глобальні виміри і локальні вияви*. Науковий щорічник. / За заг. ред. А. Колодного. 2011. № 16. С. 280–288.
54. Колодний А. М. Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні *Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні: наук. щорічник*. / За заг. ред. А. М. Колодного, М. Ю. Бабія. К., 2005. С. 23–28.
55. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. Львів: Сполом, 2005. 72 с.

56. Колодний А. Національна церква як вияв національної ідентичності: український контекст. *Релігійна свобода*. 2002. Вип. 6. С. 21–26.
57. Колодний А. Філософія релігії. Монографія. К.: УАР, 2013. 386 с.
58. Кудлай О. Б. Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін. *Людина і світ*. 1998. № 5–6. С. 2–9.
59. Новиченко М. Р. Міжконфесійні конфлікти: шляхи подолання. *Релігійна свобода: функціонування релігії в умовах свободи її буття: науковий щорічник*. / За заг. ред. д. філос. н. А. М. Колодного і к. філос. н. М. Ю. Бабія. К., 2004. № 8. С. 112–115.
60. Онищук С. В. Роль міжцерковних відносин у державотворчому процесі. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 3. С. 59–69.
61. Онищук С. В. Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*: електрон. наук. фах. вид. / Ін-т екон. природокористув. та сталого розвитку. Київ: [б. в.], 2014. № 10. URL: <http://www.dv.navka.com.ua/?op=1&z=765>. (дата звернення: 10.08.2016).
62. Филипович Л. О. Міжрелігійний діалог: Україна і Європа. *Державно-церковні відносини в Україні в контексті сучасного європейського досвіду*. Зб. наук. мат. К.: VIP, 2004. С. 155–162.
63. Климов В. В. Правопорушення на релігійному ґрунті: 1986–1996 роки. *Людина і світ*. 1997. № 8. С. 25–32.
64. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) [Текст]: автореф. дис.докт. політ. наук: 23.00.02. Львів, 1999. 30 с.
65. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: політологічний аналіз [Текст]. К.: Криниця, 1999. 324 с.
66. Курас І. Ф. Релігія і політика в сучасній Україні (Кесареве – кесарю, а Боже – Богу). / кол. авт: І. Кураса, М. Рибачука, М. Кирюшка, П. Фещенка. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. К., 2000. 272 с.

67. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України [Монографія]. / кол. авт.: В. А. Войналович (керівник), В. Є. Єленський, М. І. Кирюшко, Н. І. Кочан, Н. С. Рубльова; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. К., 2012. 272 с.
68. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз). / С. В. Сьомін, Ю. Г. Кальниш, В. М. Петрик, В. В. Остроухов; за ред. І. І. Тимошенка. К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2002. 136 с.
69. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х і сучасна практика міжконфесійних відносин. / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. Даниленко. К. : Інститут історії України, 2010. 210 с.
70. Браславець О. Коментар до Указу Президента України №279/2002 від 21.03.2002 р. «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков...». За даними сайту «Релігійно-інформаційна служба України».URL: 239
<http://risu.org.ua/ua/index/expertthought/analytic/9813/>. (дата звернення: 14.09. 2016).
71. Маринович М. Ф. Роль Церкви у будівництві посткомуністичного суспільства в Україні. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 22. С. 205–207.
72. Мартишин Д. Прогрес і благодійність? Соціальна робота Церкви сучасній Україні. За даними242 сайту «Православная жизнь».URL: <http://pravlife.org/content/progres-i-blagodiynist-socialna-robota-cerkvi-usuchasniy-ukrayini>. (дата звернення: 20.08.2016).
73. Рожко В. Є. Нарис історії Української Православної церкви на Волині (870–2000): історико-краєзнавчий нарис [Текст]. Луцьк: MEDIA, 2001. 672 с.

74. Яцишин У. В. Роль церкви і духовенства у виборчому процесі України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2011. Вип. 23. С. 128–133.
75. Преловська І. Джерела з історії Української автокефальної православної церкви 1917–1939 рр.: збереженість, класифікація, актуалізація та інформаційний потенціал: автореф. дис.... док.історич. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 38 с.
76. Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни: монографія. Одеса, 2021. 416 с.
77. Smyrnov A., Trofymovych V. Warsaw Council of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church of 1944 and its consequences. *East European Historical Bulletin*. 2021. №19. P. 165–173.
78. Саган О.Н. Православ'я в його інституційному розвитку: історіософський аналіз: автореф. дис... доктора філософ. наук: 09.00.11. Київ, 2004. 35 с.
79. Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. К.: Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ, 2019. 103, [1] с.
80. Саган О. Православна ідеологія: нові аспекти ХХІ століття. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 138–145.
81. Саган О. *Національні прояви православ'я: український аспект*. К.: Світ знань, 2001. 70 с.
82. Олександр (Драбинко) митрополит Переяслав-Хмельницький і Вишневський Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви. К.: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, ДУХ І ЛІТЕРА. 680 с.
83. Іщук О. Церковні собори як суб'єкти інституційного розвитку автокефального руху в Україні (1990–1993 рр.). автореф. дис....кандид. історич.наук: 09.00.11. Острог, 2012. 20 с.

84. Ішук О. В. Засоби та наслідки протидії автокефальним змаганням в Україні з боку Московського Патріархату (1990–1992 рр.). *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. Вип. 8. С. 101–114.
85. Ішук О. В. Роль політичної та духовної еліти у відродженні українського автокефального руху. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. Випуск 12. С. 78–87.
86. Климов В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії: [монографія]; Нац. акад. наук України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди Нац. акад. наук України. К.: Ін-т філос. НАН України, 2008. 884 с. Ім. покажч.: 859 с.
87. Надтока Г. Православні монастирі в Україні 1900–1917 років. *Українське релігієзнавство*. 1998. № 8. С. 22–26.
88. Дегтярьов М., Реутов А. Михайлівський Золотоверхий монастир. вид. 2., стереотип. К.: «Техніка», 1999. 155 с.
89. Дятлов В. Монастирі України. Довідник. Київ, 2013. 544 с., ілюст.
90. Литвин І. Особливості та основні етапи розвитку Михайлівського Золотоверхого монастиря (XI – перша чверть XVII ст.). *Київська старовина*. 2006. № 6. С. 3–14.
91. Закович М., Колодний А. Релігійна і релігієзнавча освіта в Україні. *Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення.* / За заг. ред. д. філос. н. А. М. Колодного, д. філос. н. О. Н. Сагана, д. філос. н. Л. О. Филипович, к. філос. н. М. Ю. Бабія. 1998. №1. С. 85–86.
92. Филипович Л. Духовна освіта в контексті становлення державно-церковних відносин. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 70. С. 62–63.
93. Докаш В., Позняк Я. Світська та теологічна освіта: взаємодія чи конфронтація? *Українське релігієзнавство*. 2005. № 4 (36). С. 220–224.

94. Козловський І. А. Духовно-релігійне відродження українського суспільства: реалії і сьогодення. *Схід*. 2000. № 3. С. 66–69.
95. Лагодич М. Місце та роль релігійної освіти у громадянському суспільстві. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Філософія. Чернівці, 2004. Випуск 203–204. С. 131–135.
96. Луцан І. В. Специфіка відносин державних органів влади з релігійними організаціями у Чернівецькій області (1991–2010 рр.): дис. ...канд. істор. наук.: 09.00.11. Чернівці, 2016. 299 с.
97. Васьковський В. Духовна освіта в Україні: проблеми і напрямки розвитку. *Людина і світ*. 1998. №10. С. 26–29.
98. Сліпушко О. М. Система освітньо-педагогічних уявлень у книжності Київської Русі. *Літературознавчі студії: збірник наукових праць*. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філол. Вип. 33. 2013. 624 с.
99. Кальниш Ю. Духовні школи в Україні: загальний огляд. *Людина і світ*. 2001. № 4. С. 32–37.
100. Липинський В., Рощина Л. О. Православна духовна освіта в Україні (1991–2001 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2004. №1. С. 145–166.
101. Масальський В. І., Беліков Н. Ю. Про становлення сучасної релігійної освіти в Україні. *Вісник Донецького університету*. Серія Б: Гуманітарні науки. 2000. №2. С. 282–287.
102. Степовик Д. Аркадій Жуковський – почесний докторбогословських наук. *Православний вісник*. 1996. №11/12. С. 10.
103. Ісіченко І. Духовна освіта УАПЦ. *Успенська вежа*. 2000. № 4. С. 7–8.
104. Єленський В. Релігія «нульових»: підсумки десятиліть. URL: risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40964/ (дата перегляду: 29.09.2018).
105. Саган О., Здіорук С. Українська Помісна Православна Церква: Проблеми і прогнози конституювання. *Українське релігієзнавство*, К. 2008. № 48. С. 150.

106. Смирнов А. Українська православна спільнота і Константинопольський Патріархат: сучасні проблеми і перспективи взаємовідносин. *Константинопольський патріархат в історії України: минуле, сучасне, майбутнє*. К.: Київське Богоявленське Ставропігійне Братство, 2017. 152 с.
107. Смирнов А. Відновлення євхаристійного спілкування Українських Православних Церков у діаспорі з Вселенським Патріархатом наприкінці ХХ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 57–64.
108. Смирнов А. Об'єднавчий Собор Православної Церкви України 15 грудня 2018 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 32–38.
109. Прот. Сергій Горбик. Єпископ Ужгородський і Закарпатський Варсонофій: «Не втрачати можливості спілкування з людьми...». URL: <http://www.zakarpattyua.net.ua> (дата звернення: 11.11.2017).
110. The Ecumenical Patriarch Bartholomew in Ukraine (27 – 29 July 2008). Istanbul, 2018. 442 с.
111. Документи, внесені до засідань Президії ВРУ та оперативного голосування, березень 1992 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. Ф.1 (Верховна Рада України, м Київ). Оп.16. Спр. 4813. 182 арк.
112. Програма святкування 1000-річчя введення християнства на Русі 14–16 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 395. 117 Арк.
113. Доповідна записка «Про релігійну обстановку в Радехівському районі Львівської області від 04.11.1992». *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 664. 18 арк.
114. Доповідні записки про стан релігійної мережі УАПЦ у Тернопільській, Львівській та Івано-Франківській областях упродовж 1991 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 273. 35 арк.

115. Доручення Кабінету міністрів України та документи про їх виконання (з 14 жовтня по 6 листопада 1997 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 34. 257 арк.
116. Доручення Кабінету міністрів України та документи про їх виконання (з 14 листопада по 17 грудня 1997 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 8. Спр. 35. 257 арк.
117. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації державно-церковних відносин у 2007 р. Том 3. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 13. 246 арк.
118. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2008 р. Том 3. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 32. 156 арк.
119. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2009 р. Том 3. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 64. 261 арк.
120. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2010 р. Том 2. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 93. 179 арк.
121. Доручення Верховної Ради України та документи про їх виконання (з 18 січня по 28 грудня 2010 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 65. 171 арк.
122. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання (з 1 квітня по 26 травня 2009 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 40. 206 арк.
123. Документи (довідки, інформація, ліквідаційний баланс) про ліквідацію Комітету за 2011р. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 102. 68 арк.
124. Документи (інформації, доповідні записки, довідки) про діяльність православних релігійних організацій (РПЦ, УАПЦ) (з 12 грудня 1989 р. по 19 грудня 1990 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 545 (0–8–1). 190 арк.

125. Документи про реєстрацію релігійних об'єднань, про будівництво, реконструкцію і переобладнання молитовних будинків, купівлю, оренду приватних будинків для молитовних цілей (витяги із протоколів засідань Рад у справах релігій при РМ СРСР і РМ УРСР, подання облвиконкомів, заключення уповноважених по областях за 1990 р.) (Чернівецька область). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 603 (16). Том 52. 204 арк.

126. Документи про реєстрацію релігійних об'єднань, про будівництво, реконструкцію і переобладнання молитовних будинків, купівлю, оренду приватних будинків для молитовних цілей (витяги із протоколів засідань Рад у справах релігій при РМ СРСР і РМ УРСР, подання облвиконкомів, заключення уповноважених по областях УРСР за 1990 р.) (Чернівецька область). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 604 (16). Том 53. 211 арк.

127. Документи про стан додержання законодавства про свободу совісті та релігійні організації (інформації, протоколи, закони, подання тощо) (з 25 січня по 24 грудня 1990 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 606 (21). 44 арк.

128. Статистичні звіти по Кіровоградській – Чернівецькій областях за 1990 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 608 (0-4). Том. 2. 133арк.

129. Проекти постанов, інформації, довідки, надіслані в Кабінет Міністрів України, Ради у справах релігій при РМ СРСР та інші державні органи (з 25 лютого по 20 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 612 (0–6–1). 132 арк.

130. Листування з Радою Міністрів УРСР, місцевими державними органами з питань передачі культових будівель-пам'яток архітектури віруючим (з 17 грудня 1990 р. по 31 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 613 (0–6–2). 197 арк.

131. Документи по обговоренню проекту Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» (з 9 липня 1990 р. по 13 вересня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 614 (0-6-3). 147 арк.

132. Документи по обговоренню проекту Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» (з 11 грудня 1990 р. по 3 червня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 615 (0.6–4). 110 арк.
133. Запити депутатів Верховної Ради СРСР, УРСР з релігійних питань та відповіді на них (з 3 січня 1991 р. по 19 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 616 (0–7). 246 арк.
134. Документи (інформації, доповідні записки, довідки і т. ін.) державних органів, релігійних організацій про процеси, що відбуваються у православній релігії (з 12 лютого по 31 грудня 1991р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 617 (0–8–1). 64 арк.
135. Те ж про процеси, що відбуваються у католицькій релігії (з 14 лютого по 30 грудня 1990 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 618 (0–8–2). 80 арк.
136. Те ж про процеси, що відбуваються в протестантських релігійних організаціях (з 1 березня по 9 липня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 619 (0–8–3). 17 арк.
137. Те ж про процеси, що відбуваються у релігійних організаціях реформатської, лютеранської церков та іудейської релігії (з 17 січня по 18 листопада 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 620 (0–8–4). 37 арк.
138. Розпорядження, повідомлення державних органів щодо реставрації та будівництва культових приміщень (з 1 березня по 2 липня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 621 (13). 8 арк.
139. Довідки, доповідні записки, інформації працівників Ради у справах релігій про результати вивчення релігійної обстановки в областях (з 17 січня по 21 жовтня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 622 (14). 35 арк.
140. Документи про реєстрацію статутів релігійних центрів і управлінь, експертні заключення статутів релігійних громад, листування з цих питань (з 28 січня 1990 р. по 31 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 637 (16). 252 арк.

141. Довідки, листування, про призначення релігійних діячів, клопотання про виготовлення печаток та штампів для релігійних організацій, по нагородженню священнослужителів (з 4 січня по 4 вересня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 638 (19). 26 арк.
142. Розпорядження Верховної Ради, Ради Міністрів УРСР, копії вироків та інші документи про порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації (з 24 грудня 1990 р. по 25 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 639 (21). 62 арк.
143. Статистичні довідки про кількість релігійних громад, культових споруд та недільних шкіл, надісланих уповноваженим Ради з областей та м. Києву за 1991 р. (з 1 січня 1992 р. по 1 серпня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 640 (0–4–1). 103 арк.
144. Заяви, скарги громадян та листування по них (з 6 січня 1991 р. по 30 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 641 (18). 162 арк.
145. Листування з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів, іншими державними та релігійними організаціями з питань передачі культових будівель віруючим (з 3 січня по 29 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 645 (0–6). 206 арк.
146. Інформації уповноважених Ради з областей про хід виконання Указу Президента «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» (з 16 липня по 24 листопада 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 646 (0–6–1). 110 арк.
147. Проекти постанов, роз'яснення, інформації Ради у справах релігій, що стосуються забезпечення державної політики щодо релігії та церкви; пропозиції обласних відділів у справах релігій, церковних організацій по обговоренню проекту Конституції України (з 12 лютого по 23 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 647 (0–7). 136 арк.

148. Документи (інформації, доповідні записки, довідки і т. ін.) про діяльність православних релігійних організацій (з 10 лютого по 2 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 648 (11). 258 арк.
149. Те ж про діяльність католицьких релігійних організацій (з 28 січня по 1 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 649 (12). 103 арк.
150. Те ж про діяльність протестантських релігійних об'єднань (з 8 січня по 23 листопада 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 650 (13). 27 арк.
151. Доповідні записки, довідки, інформації працівників Ради з релігійних питань на основі вивчення релігійної обстановки в областях (з 11 січня по 30 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 664 (10). 64 арк.
152. Документи (інформації, протоколи, заяви, подання тощо) про стан додержання законодавства про свободу совісті та релігійні організації (з 28 січня по 29 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 665 (17). 179 арк.
153. Статистичні інформації, довідки відділів у справах релігій обласних державних адміністрацій, надіслані впродовж 1992 р. (з 11 серпня по 22 грудня 1992 р.). Том 3. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 672 (0–8). 99 арк.
154. Документи по врегулюванню міжконфесійних конфліктів (інформації, протоколи, тези виступів, звернення) (з 11 травня по 13 грудня 1993 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 705 (16). 67 арк.
155. Інформаційно-консультативні листи, що надсилаються відділам у справах релігій, в інші державні установи відповідно до їх запитів (з 5 січня по 17 грудня 1993 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 706 (0–9). 99 арк.
156. Доповідні записки, довідки працівників Ради про результати вивчення релігійної обстановки в областях у 1993 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 707 (10). 90 арк.

157. Документи про конфліктні ситуації на релігійному ґрунті (інформації, доповідні записки, заяви, звернення, списки (1992–1993 рр.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 709 (17). 111 арк.

158. Статистичні звіти по Львівській-Чернівецькій областях та м. Севастополю; відомості про кількість релігійних організацій, служителів культу, недільних шкіл та релігійних видань; кількість культових будівель; про порушення законодавства про свободу совісті за 1993 рік (18 січня 1994 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 717 (0–8). 120 арк.

159. Перелік питань, порушених Екзархом України, Митрополитом Київським і Галицьким Філаретом на прийомі у голови міськвиконкому м. Києва В. Згурського. 23 лютого 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 10. Спр. 395. Арк. 19.

160. Довідка відділу міжнародних зв'язків Ради у справах релігії при Раді Міністрів Української РСР про релігійні культові об'єкти в м. Києві 1 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 11. Спр. 395. Арк. 113.

161. Програма святкування 1000-річчя введення християнства на Русі 14–16 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 12. Спр. 395. Арк. 117.

162. Доповідь Екзарха України, Митрополита Київського і Галицького Філарета на святкуванні 1000-річчя Хрещення Русі в м. Києві 14 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 13. Спр. 395. Арк. 122.

163. Виступ голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури П. Тронька на урочистих зборах, присвячених 1000-річчю Хрещення Русі в м. Києві 14 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 15. Спр. 395. Арк. 148.

164. Список учасників ювілейного святкування 1000-річчя Хрещення Русі в м. Києві, запрошених до Президії Верховної Ради Української РСР. 14 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 395. Арк. 132.

165. Історична довідка про введення християнства на Русі. 1 березня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 16. Спр. 398. Арк. 29.
166. Огляд західної преси про святкування 1000-річчя введення християнства на Русі (на підставі відгуків у швейцарській, французькій та американській пресі). 8 липня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 17. Спр. 398. Арк. 108.
167. Розпорядження Президента України Л. Кравчука № 53/94-рп «Про повернення релігійним організаціям культового майна». 22 червня 1994 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 387. арк. 113–119.
168. Розпорядження Представника Президента України у Львівській області С. Давимуки № 203 «Про передачу культових споруд релігійним громадам» від 24.06.1992 р. *ЦДАВО України*. Ф. 5233. Оп.1. Спр. 20. 47 арк.
169. Лист архієпископа Львівського і Галицького Іоана (Боднарчука) до Президента України Л. Кравчука від 10 серпня 1993 р. з проханням скасувати розпорядження №203 від 24 червня 1992 р. про передачу культового майна УГКЦ. *ЦДАВО України*. Ф. 5233. Оп.1. Спр. 396. 20 арк.
170. Лист керуючого справами Львівсько-Галицької єпархії УПЦ КП єпископа Петра до Президента України від 3.07.1992 р. *ЦДАВО України*. Ф. 5233. Оп.1. Спр. 273. 95 арк.
171. Доповідна записка «Про загострення міжконфесійних відносин у західноукраїнському регіоні» від 8 січня 1990 р. завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ Л. Кравчука. *Центральному державному архіву громадських об'єднань України* (далі – *ЦДАГО України*). Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2199. 11–14 арк.
172. Документи про релігійну мережу у Львівській області за 1989 р. *ЦДАГО України*. Ф. 39. Оп. 14. Спр. 5247. 65 арк.
173. Документи прорелігійну мережу у Львівській області за 1990 рік. *ЦДАГО України*. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 81. 8 арк.

174. Процеси та тенденції в релігійному середовищі в 1992 р. *Державний архів Івано-Франківської області*(далі –*Держархів Івано-Франківської обл.*). Ф. 388. Оп. 2. Спр. 244. 51 арк.
175. Процеси та тенденції в релігійному середовищі в 1998 р. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 388. Оп. 2. Спр. 286. 21 арк.
176. Статичний звіт Уповноваженого у справах релігії у Львівській області про фінансово-господарську діяльність релігійних об'єднань у 1945–1989 р. *Державний архів Львівської області*(далі – *Держархів Львівської обл.*). Ф. Р-1332. Оп. 3. 35. Спр. 532. 55 арк.
177. Документи про стан релігійної ситуації в області (1992 р.). *Державний архів Чернівецької області*(далі –*Держархів Чернівецької обл.*). Ф. Р-2960. Оп. 2. Спр. 53. 25 арк.
178. Документи про стан релігійної ситуації в області (1994 р.). *Держархів Чернівецької обл.* Ф. Р-2960. Оп. 1. Спр. 230. 63 арк.
179. Документи про стан релігійної ситуації в області (1996 р.). *Державний архів Волинської області* і(далі – *Держархів Волинської обл.*). Ф. Р-393. Оп. 2. Спр. 362. 47 арк.
180. Документи про стан релігійної ситуації в області (1997 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. Р-393. Оп. 2. Спр. 368. 34 арк.
181. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» № 5073-VI від 5 липня 2012 р. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 25, 209 ст. 252). Законодавча база ВРУ : за даними вебпорталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5073-17>.(дата звернення: 21.02.2016).
182. Закон України «Про внесення доповнень і змін до Закону Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації» № 3795-XII від 23 грудня 1993 р. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 13, ст. 66). Законодавча база ВРУ: за даними вебпорталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3795-12>. (дата звернення: 20.02.2016).

183. Закон України «Про вибори народних депутатів України» №4061-VI від 17 листопада 2011 (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 1011, ст. 73). Законодавча база ВРУ: за даними вебпорталу «Верховна Рада України» URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>. (дата звернення: 5.07.2016).
184. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987-XII від 23 квітня 1991 р. (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст. 283). Законодавча база ВРУ: за даними вебпорталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12>. (дата звернення: 5.07.2016).
185. Конституція України. Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»: прийнято на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. К.: Право, 1996. 63 с.
186. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» № 1-рп/98 від 26 лютого 1998 р. м. Київ (справа про вибори народних депутатів України № 03/3600-97, № 03/3808-97, № 1-13/98). Законодавча база ВРУ: за даними вебпорталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98>. (дата звернення: 12.05.2016).
187. Постанова Кабінету Міністрів України «Про використання культових споруд - визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям» № 1005 від 9 серпня 2001 р. (Зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 371 (371-2009- п) від 22 квітня 2009 р. № 586 (586-2009-п) від 10 червня 2009 р.). Законодавча база ВРУ: за даними веб-порталу «Верховна Рада України» URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1005-2001-п>. (дата звернення: 10.03.2016).

188. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового» № 567 від 9 червня 1997 р. Законодавча база ВРУ: за даними вебпорталу «Верховна Рада України».URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/567-97-n>.(дата звернення: 10.08.2016).
189. Постанова Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» № 137 від 14 лютого 2002 р. Законодавча база ВРУ: за даними веб-порталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/137-2002-n>.(дата звернення: 11.03.2016).
190. Постанова Кабінету Міністрів України «Про упорядкування структури місцевих державних адміністрацій» № 821 від 18 травня 2000 р. (Зі змінами, внесеними згідно з низкою Постанов КМ та Указом Президента № 344/2001 (344/2001) від 28 травня 2001 р.). Законодавча база ВРУ: за даними веб-порталу «Верховна Рада України».URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/821-2000-p>.(дата звернення: 12.03.2016).
191. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах. *Людина і світ*. 1997. № 8. С. 25–26:URL:http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1997/^_97_08/37463/.(дата звернення: 12.07.2016).
192. Рішення священного Синоду від 03.04.1997 р. *Київський Патріархат*. К., 1997. №8. 6 квіт.
193. Рішення священного Синоду від 11.11.1993 р. *Київський Патріархат*. К., 1993. № 2. 6 лист.
194. Рішення Священного Синоду від 13.05.2006 р. *Київський Патріархат*.К., 2006. №14. 3 трав.
195. Рішення священного Синоду від 13.05.2012 р. *Київський Патріархат*. К., 2012. № 19. 3 трав.

196. Журнал засідань Священного Синоду за 2013 р.
URL:<http://www.cerkva.info/uk/synod/3193-synod08-03-13.html> (дата звернення: 30.12.2024).
197. Рішення священного Синоду від 14.12.2007 р. *Київський Патріархат*. К., 2007. №15. 7 грудн.
198. Рішення Священного Синоду від 14.05.2010 р. *Київський Патріархат*. К., 2010. №16. 3 трав.
199. Рішення священного синоду УПЦ КП від 13.05.2011 р. *Київський Патріархат*. К., 2011. № 14. 6 черв.
200. Журнал засідань Священного Синоду 22–23 січня 2017 р.
URL: www.cerkva.info/church (дата звернення: 21.01.2016).
201. Рішення священного Синоду УПЦ КП від 19.11.2002 р. *Київський Патріархат*. К., 2002. № 14. 11 (6) листоп.
202. Рішення Священного Синоду від 12.05.2005 р. *Київський Патріархат*. К., 2005. № 7. 3 трав.
203. Рішення Священного Синоду від 28.03.2003 р. *Київський Патріархат*. К., 2003. № 64. 3 берез.
204. Рішення Священного Синоду від 13.05.2017 р. *Київський Патріархат*. К., 2017. № 13. 3 трав.
205. Рішення Священного Синоду від 13.05.2018 р. *Київський Патріархат*. К., 2018. № 5. 3 трав.
206. Рішення Священного Синоду від 14.05.2004 р. *Київський Патріархат*. К., 2004. № 9. 3 трав.
207. Рішення священного Синоду від 12 травня 2015 р. *Київський Патріархат*. К., 2015. № 18. 5 (7) трав.
208. Журнал № 26 засідання Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату від 13 грудня 2009 р. під головуванням Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета «Доповідь

Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета про стан справ у Чернівецько-Кицманській єпархії»: за даними офіційного веб-сайту «Церква.тііз» URL: <http://www.cerkva.info/uk>(дата звернення: 12.07.2016).

209. Постанови Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 22 серпня 2000 р. Відродження: газета Буковинського крайового братства апостола Андрія Первозваного УПЦ КП. *Православний щомісячник*. 2001. Ч. 2. Лют. С. 27.

210. Постанова Всеукраїнського Православного Собору 25–26 червня 1992 р.: за даними офіційного веб-сайту «Церква.те». URL:<http://www.cerkva.info/uk/pomisnysobor/17-ps1992.html>.(дата звернення: 6.04.2016).

211. Постанови Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату 14 травня 1999 р.: за даними офіційного веб-сайту «Церква.те». URL: <http://www.cerkva.info/uk/archsobor/86-arh-sob-1999.html>. (дата звернення: 6.04.2016).

212. Постанови Всеукраїнського Православного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату 21–22 жовтня 1993 р.: за даними офіційного веб-сайту «Церква.те». URL: <http://www.cerkva.info/gr/pomisnysobor/18-pm1993.html>. (дата звернення: 6.04.2016).

213. Постанови Ювілейного Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 9–10 січня 2001 р., присвяченого святкуванню 2000-ліття Різдва Христового: за даними офіційного веб-сайту «Церква.те». URL: <http://www.cerkva.info/uk/pomisnysobor/21-ps2001.html>. (дата звернення: 12.08.2016).

214. Постанова Священного Синоду УПЦ КП про реформу духовної освіти. *Інформаційний бюлетень*. 2006. № 7. С. 5.

215. Постанова Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату «Про заходи щодо поліпшення навчального процесу в духовних семінаріях та духовних академіях УПЦ КП» від 29.05.1998 р. *Київський патріархат*. К., 1998. № 6. С. 3–4.
216. Державно-конфесійні відносини: тенденції і проблеми [Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень]. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2 (119–120). С. 62–70.
217. Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку [Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень]. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2 (119–120). С. 3–36.
218. Церква і суспільство [Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень]. *Національна безпека і оборона*. 2000. № 10. С. 40–59.
219. Церковно-релігійна ситуація в Україні (стан та тенденції розвитку) [Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень]. *Національна безпека і оборона*. 2000. № 10. С. 4–28.
220. Звернення керівників релігійних центрів і об'єднань України до народу. *Час відродження: Українська православна газета*. 1995. № 7. Ч. 16 (3600). 21 квіт.
221. Промова його Всесвятості Вселенського патріарха Варфоломія під час св. Літургії в неділю православ'я в час святочної конфірмації сьогоднішнього прийняття під Вселенський Патріархат всіх православних українців в діаспорі від 12 березня 1995 р. *Час відродження: Українська православна газета*. 1995. № 7. 21 квітн.
222. Філарет, патріарх. Українська Церква і держава напередодні 2000-ліття Різдва Христового. Доповідь Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета на II Всесвітньому форумі українців у м. Києві 21–23 серпня 1997 року. К., 1997. 16 с.

223. Колодний А. Доле ж моя доле... Шлях до українськості. Біографо-сенсожеттевий нарис. К.:«Інтерсервіс», 2021. 680 с.
224. Спогади митрополита Данила (Ковальчука) до 30-ліття Української Помісності. URL:<http://kyiv-pravosl.info/2020/05/18/spohady-mytropolyta-danyla/> (дата звернення: 12.08.2017).
225. Інтерв'ю патріарха Дмитрія (Яреми). *Бюлетень Центру Релігійної Інформації*. 1996. №4 (15). 16–31 березн.

РОЗДІЛ 2

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ У 1990-х–1995 рр.

2.1. Проголошення УАПЦ: передумови, обставини, перебіг

На початку літа 1989 р. релігійна і політична ситуація в західних областях України різко загострилася, оскільки греко-католики намагалися повернути й утвердити свій вплив. Проводилися демонстрації, мітинги, акції голодування, богослужіння під відкритим небом з вимогою відновити Церкву. Центром відродження ГКЦ стали Львів і міста Львівської області. Незабаром унійна хвиля прокотилася по Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях.

Курс на «перебудову» радянського суспільства, проголошений генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим на квітневому пленумі 1985 р., стимулював стрімкий розвиток демократизації суспільства. М. Горбачов акцентував увагу на необхідності проведення кардинальних реформ у всіх сферах суспільного життя [1, с. 152–173]. Демократизація суспільно-політичного життя передбачала виконання конституційних положень про свободу совісті [2, с. 14]. Йшлося про реєстрацію релігійних громад, оскільки штучне гальмування цього процесу з боку органів влади викликало численні нарікання віруючих [3, с. 100–115].

Індикатором свободи совісті в СРСР стала підготовка до святкування 1000-ліття хрещення Русі. Згодом про важливість відзначення цієї події, її вплив на процеси відродження релігії і церковного життя, формування нового змісту державно-церковних відносин згадував уже як предстоятель УПЦ КП патріарх Філарет [4]. Рада у справах релігій СРСР офіційно дозволила проведення урочистостей з нагоди церковного свята. Цьому передувало рішення Асамблеї

ЮНЕСКО відзначити «1000-річчя введення християнства на Русі як найбільшу подію в європейській і світовій історії та культурі»[5]. Ця заява привертала до РПЦ увагу громадськості не лише в СРСР, а й усього світу. 29 квітня 1988 р. відбулася зустріч генсека М. Горбачова із патріархом РПЦ Піменом. Принагідно зауважимо, що від 1943 р., більш, ніж 40 років, подібні зустрічі радянського керівництва і очільників Церкви не відбувалися [6, с. 6–11].

Підготовка до відзначення хрещення Русі стала потужним імпульсом для відновлення релігійно-церковного життя. 28–31 березня 1988 р. в московському Новодівочім монастирі засідало Передсоборове архиєрейське засідання. На ньому були затверджені програма ювілейного Помісного Собору і проекти його документів. Також було розглянуто низку документів, які регулювали внутрішньоцерковне життя, зокрема й проєкт Статуту про управління РПЦ [7]. Згодом Рада в справах релігії при Раді Міністрів СРСР затвердила проєкт Статуту як такий, що не суперечить нормам громадянського законодавства і може використовуватись на території СРСР. На архиєрейському засіданні були затверджені імена сподвижників благочестя для канонізації на Помісному Соборі[7].

Під впливом загального процесу демократизації і гласності керівництво релігійних організацій, служителі культу і віруючі все частіше ставили питання, які потребували рішення або згоди органів державної влади (відновлення діяльності храмів, закритих у 1960-х рр.; реєстрація нових об'єднань; повернення віруючим церковних і монастирських комплексів; збільшення тиражу церковної літератури; передача Церкві релігійних реліквій тощо) [8, арк. 19]. Віруючі висловлювали своє невдоволення позицією деяких посадових осіб, дії яких не узгоджувалися із законодавством.

Органи державної влади не могли ігнорувати загальносвітове значення відзначення церковних торжеств і були змушені згорнути антирелігійну

пропаганду, допомагати в проведенні заходів, запланованих керівництвом Церкви[9, арк. 113].

Святкування християнського ювілею ознаменувало перелом в суспільно-політичному житті Церкви. Вперше за роки радянської влади напередодні відзначення церковного ювілею було видруковано 100 тис. примірників Нового заповіту і 500 тис. примірників молитвослова російською та українськими мовами. Церкві повернули її реліквії, які зберігалися в музеях московського Кремля— частка Хреста Господнього, камені Гробу Господнього, правиця апостола Андрія Першопокликаного, голова святителя Івана Золотоустого, частка мощей Володимира Великого. Органи влади не чинили опору в реєстрації нових парафій, а от храмові споруди віддавали, як і раніше, неохоче. Особливо це стосувалось будівель, в яких розміщувались державні установи, музеї тощо[4].

Процес демократизації суспільного життя безпосереднім чином вплинув на відновлення церковної мережі в Україні. Лише в 1988 р. було зареєстровано 1610 релігійних громад (у 1987 р. – 104). Із них громад РПЦ –1244. Зростаюча динаміка реєстрації православних громад зберігалася й у наступні роки. Так, на початку 1990 р. РПЦ в Україні нараховувала 10130 громад. Віруючим Православної Церкви було передано 788 пустуючих культових споруд і дозволено будівництво 66 нових [9,арк. 113].

Збільшення кількості діючих храмів породило кадрову проблему в Церкві, вимагало відкриття духовних навчальних закладів. Після червневого Помісного Собору 1988 р. відкрили семінарію в Києві; два духовних училища – в Луцьку і Рівному; курси псаломщиків у Чернігові. Передано Церкві два монастирі – Корецький і Києво-Печерську лавру [10, с. 145–180]. Відбулось розділення кількох великих єпархій і створено нові (Тернопільська і низка інших єпархій за межами України) [3, с. 100–115].

У 1988 р. було скасовано одіозну інструкцію «Про застосування законодавства про релігійні культи» (1961 р.), яка, окрім іншого, забороняла реєстрацію «антигромадянських сект». 1 жовтня 1990 р. було прийнято Закон СРСР «Про свободу совісті і релігійні організації», який затвердив за окремими парафіями і церковними установами, в тому числі й Московським патріархатом, право юридичної особи. У Церкві з'явилося право набувати у власність нерухомість, захищати свої інтереси в судовому порядку, релігійні організації могли брати участь в суспільному житті і користуватися засобами масової інформації. Закон дозволяв громадянам поширювати релігійні погляди у загальноосвітніх школах, відкривати недільні школи при храмах, віруючим претендувати на альтернативну службу, підтримувати зв'язки із одновірцями закордоном, здійснювати паломницькі подорожі, одержувати й перевозити релігійну літературу. Одночасно Закон унеможлиблював вплив на політичні погляди як громадян, так і організацій [11, с. 813].

Прийняття Закону мало свої переваги. Вперше чітке законодавче визначення отримала конституційна формула відокремлення Церкви від держави. Це означало, що держава не втручається у здійснювану в межах Конституції і цього Закону релігійними організаціями діяльність, не фінансує діяльності будь-яких релігійних (а також атеїстичних) організацій чи спільнот. Але демократичні статті Закону певним чином нівелювалися поглибленням державно-церковних і міжцерковних суперечностей.

Зазначимо, що політика перебудови дала поштовх для створення неформальних груп та організацій, які ставили питання про відродження Української Церкви. Однією із таких груп був Український культурологічний клуб, перше засідання якого відбулось 6 серпня 1987 р. у київському кафе «Любава». На зібрання клубу збиралось близько 400 учасників, де обговорювали маловідомі сторінки історії України [12, с. 69]. В інформаційній доповіді КДБ УРСР до ЦК КПУ в липні 1988 р. повідомлялось, що прихильники

УКК, зокрема, Є. Свєртюк, О. Шевченко, С. Набока висували ідеї про необхідність формування християнського світогляду в суспільстві. Інші члени цього товариства – А. Битченко, Л. Мілявський, І. Запорожець, говорили про потребу відновлення Української Церкви [13, с. 266].

15 лютого 1989 р. у Києві започаткував свою діяльність ініціативний комітет з відродження УАПЦ. У роботі комітету брали участь о. Богдан Михайлечко і громадсько-політичні діячі Т. Антонюк, А. Битченко, М. Будник, Л. Лохвицька [14]. На теренах західних областей формувалися регіональні комітети з відновлення УАПЦ, які згодом об'єдналися у Всеукраїнську Православну Раду [15].

Перший осередок УАПЦ був сформований 19 серпня 1989 р. у Львові [16, с. 261]. Із юрисдикції РПЦ разом із своєю парафією вийшов протоієрей Володимир (Ярема), настоятель храму св. Петра і Павла [16, с. 261]. Долучилася до цього процесу громада Успенського храму Ставропігійного Львівського братства. Перехід до автокефальної спільноти протоієрея Віталія (Політило), настоятеля Успенського храму, який у Львові користувався великим авторитетом, значно посилив ряди УАПЦ [17, с. 24–31]. На Львівщині станом на жовтень 1989 р. в УАПЦ перейшло 10 парафій [18, с. 33–44]. Число священників, які підтримали церковний рух за автокефалію Української Церкви, швидко зростало не лише у Львівській, але й Тернопільській православних єпархіях [19, арк. 20]. Громади в гірських районах Івано-Франківської області масово переходили в УАПЦ [20, арк. 51]. Незабаром почали утворюватись автокефальні парафії на Волині, Буковині, Рівненщині [21]. Одночасно розпочався інтенсивний пошук єпископів для відновленої Церкви [18, с. 33–44].

Процес відбудови УАПЦ відбувався повільно. Це пояснювалось низкою причин, серед яких найголовніша – неканонічний статус Церкви [22, с. 163–172]. Необхідність вирішення цього питання спонукала лідерів автокефального

руху звернутись із відповідним листом до патріарха Константинопольського Димитрія з проханням прийняти УАПЦ під свій духовний омофор [23, с.1274–1275]. В парафіях УАПЦ під час богослужінь було прийняте рішення згадувати Вселенського патріарха Димитрія [24]. Проте автокефальна Церква благословення від патріарха Константинопольського не отримала, а нестача духовенства і слабка церковна організація сповільнювали темпи її розбудови.

У той же самий час в західних областях України були й такі села, де парафіяни не могли визначитися зі своєю конфесійною належністю. Більшість таких віруючих за звичкою відвідували рідний храм, не вимагаючи ніяких змін. Іншою причиною була незнання вірян історії розвитку християнства на теренах України та у сфері богословських питань. Відтак стали з'являтися парафії, які перереєструвались як незалежні, без зазначення конфесійної належності. В таких храмах під час богослужіння інколи могли згадувати «всіх Православних Патріархів і нікого конкретно»[17, с. 24–31].

У м. Галичі Івано-Франківської області 22 січня 1990 р. відбувся Собор, участь в якому взяли 168 представників православного духовенства і 204 представники громад. Собор прийняв рішення вийти з-під юрисдикції РПЦ та перейти в УАПЦ. Це був перший випадок в новітній історії РПЦ, коли релігійні громади в такій кількості покинули цю церковну структуру [25, с. 15–18]. Подібний Собор духовенства на початку 1990 р. відбувся у Тернополі [26, с. 385–414]. Впродовж 1989–1990 рр. ідею автокефалії підтримували 500 парафій та 300 священнослужителів колишньої РПЦ у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях. Було створено громадські організації з підтримки УАПЦ. Наприклад, братство святого апостола Андрія

Першопокликаного розпочало друк часописів «Церква і життя» та «Наша віра – православ'я» [27, с. 342–347].

Попри наративну динаміку підтримки національної Церкви з боку віруючих і священників для її повноцінної діяльності потрібен був архиєрей. Без цього неможливо було ставити питання про канонічність УАПЦ і її визнання усвітовому православ'ї. 20 жовтня 1989 р. Львівський Собор автокефальних священників звернувся з проханням очолити УАПЦ до заштатного єпископа РПЦ Івана (Боднарчука)¹. Було відомо, що 1 жовтня 1989 р. владика надіслав Синоду РПЦ телеграму, в якій повідомив про вихід з-під юрисдикції Московського патріархату й визнання над собою канонічної влади УПЦ у США та УАПЦ в діаспорі митрополита Мстислава (Скрипника) [30, с. 212]. Певною мірою рішення єпископа Івана було обумовлено конфліктом з ієрархами РПЦ [31, с. 78]. 22 жовтня 1989 р. в якості першоієрарха УАПЦ владика Іван (Боднарчук) вперше відслужив «архиєрейську літургію» у Петропавлівському храмі м. Львова і звершив дияконську хіротонію Юрія Бойка [29, с. 2]. Під час архиєрейської літургії владика Іван закликав «нарешті, усвідомити те, що пора вже самому стати господарем у своєму домі, без вказівок і керівництва зі сторони, а на правду вільними, на правду самостійними» [21].

¹Митрополит Іван (Боднарчук) (1929-1994 рр.), уродженець с. Іване-Пусте Чортківського району Тернопільської обл., походив із греко-католицької сім'ї. Був ув'язнений, покарання відбував у Казахстані у 1949–1953 рр. Закінчив Ленінградську духовну семінарію і духовну академію. Один з небагатьох ієрархів-галичан у РПЦ. У зв'язку з хворобою звертався до Священного Синоду, патріарха Пімена і митрополита Київського Філарета (Денисенка) з проханням перевести його в м. Дрогобич, де мав власний будинок, проте безуспішно. 13 вересня 1989 р. був звільнений від управління Житомирською єпархією і відправлений за штат за умови повернення на кафедру у випадку одужання [28, с. 234]. Проте медичний висновок про працездатність був проігнорований керівництвом РПЦ. Справа про його повернення до складу єпископів РПЦ не вирішувалася [29, с. 18–20].

Появу УАПЦ у російській Церкві сприймали як церковний розкол. Постановою Синоду РПЦ від 14 листопада 1989 р. єпископа Івана було позбавлено священничого сану і чернецтва [32, с. 2].

У цей же час у Львові було створено церковну раду – керівний орган УАПЦ й прийнято статут Церкви. З огляду на динаміку зростання автокефальних настроїв у західних областях та бажання окремих громад у Центральній та Східній Україні перейти в автокефальну Церкву 31 жовтня 1989 р. Церковна Рада УАПЦ, очолювана протоієреєм Володимиром (Яремою), оголосила умови, згідно з якими парафії інших юрисдикцій могли здійснювати перехід в УАПЦ. Декларувались наступні основні вимоги: 1) визнання принципів соборноправності і незалежності УАПЦ (принципи, які були сформульовані Київським собором 1921 р.); 2) визнання недійсним акт 1686 р., який трактувався московською Церквою як вихід Київської митрополії з-під юрисдикції Константинопольського патріархату і включення її до складу Московського патріархату; 3) засудження тотального знищення УАПЦ на території СРСР у 1921 – 1930-х рр.; 4) визнання патріарха Мстислава (Скрипника) першоієрархом УАПЦ [33].

Прибічники автокефальної Церкви греко-католики, які вже встигли зарекомендувати себе борцями за національну ідею, поступово завойовували прихильність серед віруючих західних областей України. Це дозволило віруючим обох конфесій застосовувати силові методи захоплення храмів РПЦ.

Між тим релігійна війна на Львівщині, Тернопільщині і Івано-Франківщині загострювалася все більше. У Тернополі до середини 1990-х рр. у підпорядкуванні Українського екзархату РПЦ не залишалось жодного храму: більшість споруд відійшла греко-католикам, а кафедральний собор Різдва Христового після заяви її настоятеля митрофорного протоієрея Валерія

(Кудрякова)² про вихід із РПЦ, відійшов до прихильників автокефалії [34, с.129–130]. Архiepіскоп Тернопільський і Кременецький Лазар (Швець) РПЦ, який відстоював позицію отримання канонічної автокефалії для Української Церкви від РПЦ, не зміг протистояти розвитку автокефального руху на Тернопільщині. Підпорядкування Московському патріархату у Тернопільській області зберегли в основному парафії Кременецького району³.

В Івано-Франківську із семи храмів, приналежних до Українського екзархату РПЦ, до половини 1990 р. також не залишилось жодного: шість споруд перейшли до греко-католиків, один був зайнятий автокефальною громадою. Православним РПЦ було надано приміщення дитячого садочка, який міг розмістити 150–200 осіб [19, арк. 21;35, с. 418–419].

Попри високу активність парафіян, які відмовлялися від РПЦ й демонстрували свою належність до національно орієнтованих Церков, підтримку владою автокефального і греко-католицького рухів, у трьох областях західного регіону – Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, у 1990 р. ще залишалася значна кількість парафій у складі Українського екзархату РПЦ/УПЦ.

Соціологічні опитування, оприлюднені партією «Народний рух України», доводили, що у Львівській області серед віруючих 65% становлять греко-католики, 12% – віруючі УПЦ і 8% – УАПЦ. Натомість результати дослідження, проведені Інститутом соціології Академії наук СРСР в березні-квітні 1990 р., виявили, що доля греко-католиків серед віруючих області становила 28%, віруючих УПЦ зменшилася до 25% (на 2%), а автокефальних збільшилась з 15% до 19%. Пояснювалося, що значною мірою ці зміни було наслідком захоплення

²Протоієрей Валерій (Кудряков) (митрополит Мефодій) у 2000-2015 р.предстоятель УАПЦ.

³До 1918 р Кременецький повіт був прикордонням Російської імперії, депереважало православне населення; після Другої світової війни Кременецький район Волині був включений до складу Тернопільської області.

храмів автокефальними громадами і пропаганди національної Церкви [36, с. 419].

Після переходу владики Івана (Боднарчука) до УАПЦ він опікувався відкриттям нових парафій та дбав про становлення церковної ієрархії [21]. На початку 1990 р. в УАПЦ було прийняте рішення про необхідність здійснення єпископських хіротоній. Залучити до цього процесу архиєреїв закордонних Церков виявилось складним завданням. Архієпископ Львівський і Галицький Іван звернувся з проханням до католикоса Грузинської Апостольської Автокефальної Православної Церкви, єпископа Молдавського і Кишинівського Володимира та інших ієрархів взяти участь у хіротонії єпископів для УАПЦ. Проте не отримав їхньої згоди [30, с. 212].

Першим архиєреєм нового єпископату УАПЦ став владика Василь (Боднарчук)⁴. Участь у його хіротонії взяли єпископ Іван (Боднарчук), єпископ Волинський і Рівненський Варлаам (Ілюшенко), який священнодіяв таємно від РПЦ, та єпископ Яснополянський Істинно-Православної (Катакомбної) Церкви Вікентій (Чекалін)⁵ [37, с.147–156]. Згодом були висвячені ще п'ять ієрархів: 7 квітня – єпископ Андрій (Абрамчук) для Прикарпаття, 28 квітня – єпископ Даниїл (Ковальчук) для Буковини, 5 – травня єпископ Миколай (Грох) на Волинську єпархію, 22 – травня єпископ Роман (Балащук) на Чернігівщину і

⁴Василь (Іван) (Боднарчук) митрополит Тернопільський і Бучацький, брат митрополита Івана (Боднарчука). Під час хіротонії брати обмінялись своїми іменами: Василь взяв ім'я Іван, а Іван взяв ім'я Василь. Після хіротонії владики Іван (Боднарчук) направив свого брата владику Василя опікуватися Тернопільщиною.

⁵Вікентій (Чекалін Віктор Володимирович) народився 19 лютого 1952 р. в м. Тула (РФ). Контрферсійна фігура в РПЦ. У квітні 1982 р. єпископом Тульським і Белівським Германом (Тимофєєвим) був рукоположений у диякона. Служив у Тульській єпархії. З благословення патріарха Пімена був переведений до патріаршого Данилівського ставропігійного монастиря у Москві, де ніс послух диякона і келаря. В травні 1984 р. був відратований із монастиря і переведений у Тульську єпархію. В Даниловому монастирі Чекаліну було відмовлено у чернечому постризі. З цього часу розпочалася історія його самозванства [39]. Із окремих свідчень відомо, що диякон Чекалін не мав ні ієреських свячень, ні чернечого постригу [40].

Сумщину, 29 травня –єпископ Володимир (Романюк) для Закарпаття [38, с. 610–612; 26, с. 385–413].

Одночасно ієреї намагалися встановити контакт з владикою Мстиславом (Скрипником)⁶, вважаючи його найбільш прийнятним кандидатом на предстоятельство УАПЦ. Митрополит Мстислав перебував закордоном й очолював УПЦ у США. На думку засновників УАПЦ, ім'я владики мало вагоме значення для утвердження Церкви. Похилий вік митрополита Мстислава також гарантував його мінімальне втручання в складний ланцюг інтриг і конфліктів в Церкві. До того ж УАПЦ на чолі із патріархом Мстиславом, хоч і не була офіційно визнана Вселенським патріархом, але користувалась деякою увагою з його боку. Вже дещо пізніше журнал УПЦ в США «Українське православне слово» помістив в 7–8 номерах за 1992 р. факсиміле послання патріарха Константинопольського Варфоломія патріарху Мстиславу, в якому Святійший патріарх називав останнього «возлюбленим братом і співслужителем» [42, с. 432–434]. Тому духовенство УАПЦ наполягало, щоб владика Іван (Боднарчук) звернувся до митрополита Мстислава і визнав його першоієрархом УАПЦ [28, с. 28–37].

5–6 червня 1990 р. у Києві в Будинку кіно відбувся Перший Помісний Собор УАПЦ, в якому взяло участь 700 делегатів, з них сім єпископів і понад 200 священників [43, с. 18]. В доповідях архієпископа Івана (Боднарчука) та інших делегатів було проаналізовано історію Православної Церкви в Україні, вироблено модель управління Церкви та створено сім єпархій. Собор затвердив факт відновлення УАПЦ і прийняв Статут Церкви. Вперше було проголошено

⁶Патріарх Мстислав (Степан Іванович Скрипник) народився у Полтаві 10 квітня 1898 р. У квітні 1942 р. прийняв постриг під чернечим ім'ям Мстислав, висвячений єпископом Переяславським. Восени був заарештований гестапо, перебував у в'язницях Чернігова, Прилук та Києва. За клопотанням духовенства звільнений у квітні 1943 р. З 1947 р. митрополит УПЦ Канади. З 1949 р. митрополит УПЦ в Америці. Очолив УПЦ у США в 1971 р. [41, с. 215–216].

патріарший устрій Православної Церкви в Україні. Патріархом Київським і всієї України заочно було обрано предстоятеля УПЦ у США і діаспорі митрополита Мстислава (Скрипника).

На Соборі було ухвалено низку важливих рішень про: відкриття духовних семінарій у Києві, Львові, Івано-Франківську та регентсько-дяківської школи у Львові; перспективи відкриття духовної академії; повернення церковних приміщень, вилучених у 1920–1940-х рр; заснування при патріархії УАПЦ закордонного, видавничого, господарського і пенсійного відділів; створення комісії для перекладу богослужбових книг; відновлення діяльності монастирів; заснування недільних шкіл для роботи з дітьми та молоддю. Собор скасував чинність документів, згідно з якими Київську митрополію у 1686 р. було підпорядковано Московському патріархату, а в радянський час – заборонено УАПЦ. Рішення РПЦ 1990 р. про утворення УПЦ учасники Собору визнали безпідставними [25, с. 16]. Собор затвердив вимоги щодо повернення церковних приміщень, вилучених у 1920-х – 1940-х рр.

Архієпископа Львівського і Галицького Івана (Боднарчука) було зведено у сан митрополита з титулом «Намісник святого Київського Патріаршого Престолу» [44]. Таким чином, на час відсутності патріарха Мстислава, який не отримав візу на в'їзд на територію СРСР, Собор доручив митрополиту Івану керувати справами УАПЦ.

2 жовтня 1990 р. Рада у справах релігії при Раді Міністрів УРСР зареєструвала статут УАПЦ, узаконивши діяльність цієї інституції.

Атмосфера ейфорії учасників Першого помісного собору УАПЦ приховувала низку протиріч, які окреслилися серед духовенства. Вже напередодні Собору спостерігалось зростання напруги у відносинах між двома церковними угрупованнями – прихильниками патріарха Мстислава на чолі з

отцем Володимиром (Яремою) та владикою Іваном (Боднарчуком) [45, с. 19–23]. Учасник тих подій архієпископ Ігор (Ісиченко) згодом писав, що «напередодні собору до його впливових делегатів зверталися працівники КДБ, переконуючи не голосувати за митрополита Мстислава, а обрати предстоятелем архієпископа Івана. У кулуарах дехто з єпископів почав агітувати і навіть збирати підписи проти обрання митрополита Мстислава. Рішення про піднесення предстоятеля УАПЦ в сан патріарха схвалювалося за відсутності представників УАПЦ в діаспорі та УПЦ в США» [46, с. 8].

Владика Іван (Боднарчук) критикував владика Володимира (Ярему) за те, що кандидатура патріарха готувалася заздалегідь у зацікавлених колах і це було фактично зрадою справжніх інтересів відновлюваної УАПЦ: «Всьому священному Собору відомо і нашому духовенству, що ніхто не висував декілька кандидатів на патріарха, а лише одного, кандидатуру якого Ви особисто виставили. Я проголосив патріархат, а Ви – кандидата на патріарха митрополита Мстислава (Скрипника), за якого ми всі проголосували. Ніхто з нас тоді навіть не підозрював, що братова владики Мстислава живе у Львові поруч з Вами і що діти митрополита Мстислава туди приїжджали, і що ця страшно невдала кандидатура на патріарха була Вами заздалегідь обговорена і остаточно підготовлена...» [47, с. 5].

Як зауважував О. Хомчук, виступивши проти патріарха, митрополит Іван виніс вирок і собі, і УАПЦ. Владика Мстислав був не тією людиною, щоб відступити. Все життя він прагнув стати «першоієрархом українців» і поступово йшов до цієї мети. Ще за життя митрополита Івана (Теодоровича) він перебрав владу в УПЦ США, не допустив поєднання з УАПЦ (Соборноправною), щоб не мати конкуренції з владикою Григорієм (Огійчуком) [48, с. 180–192].

Проте в Україні серед української православної спільноти ставлення до особи митрополита Мстислава формувалася на основі статті С. Гарданського «Архієпископ Мстислав – майбутній першоієрарх всієї «офіційної» Української

Православної Церкви» (1969 р.) «20 років, – писав автор статті, – Канцлер УПЦ в США архієпископ Мстислав своєю рухливістю, винахідливістю, енергією і честолюбством працює над тим, щоб забезпечити собі найвигідніше і найбільш бажане місце в українській Церкві. Рано, чи пізно, маючи на увазі його здібності, винахідливість та енергію, можна бути певним, що помноживши ці свої якості на свій дотеперішній досвід в таких справах, владику зуміє уложити для цієї мети продуманий, перфектний план дій з притаманним йому мистецтвом і безоглядністю. І тоді він стане Першоієрархом всієї «офіційної» Української православної Церкви, – спершу її митрополитом, потім Блаженнішим, а потім може й Патріархом. Які це може мати наслідки для майбутньої долі українського православ'я та всієї української визвольної справи – про це ще рано говорити» [49, с. 8].

Прикметно, що митрополит Мстислав, одностайно обраний на патріарший престол, довго вагався, чи приймати йому цей титул. Він добре знав, наскільки ускладнить патріарший титул, присвоєний без порозуміння зі Вселенським патріархом та іншими предстоятелями Православних Церков, майбутнє входження УАПЦ до світової православної спільноти. Проте існує інша думка, що патріарх Мстислав не вважав головною проблемою Вселенське визнання УАПЦ й часто повторював: «Визнаймо самі себе, тоді й інші нас визнають» [48, с. 180–190].

Напруження між прихильниками першого ієрарха Івана (Боднарчука) і обраного патріарха Мстислава згодом переросло у гострий конфлікт, який відбувся одразу після його приїзду в Україну. Митрополит Іван (Боднарчук) спробував не допустити до інтронізації новообраного патріарха. Цей конфлікт закінчився відстороненням владики Івана від церковного управління [50, с. 218–223].

Восени 1990 р. митрополит УАПЦ Мстислав отримав змогу приїхати в Україну. В соборі св. Софії в Києві 18 листопада 1990 р. відбулась інтронізація

патріарха Київського і всієї України [51, с. 15–17]. Після проведення інтронізації патріарх Мстислав разом із єпископом Вашингтонським Антонієм (Щербою) рукоположили. Антонія (Фіалко) в архиєрейський сан єпископа Хмельницького і о. Пантелеймона (Романовського) – в сан єпископа Дніпропетровського [52].

Наступні рішення патріарха Мстислава викликали «здивування» ієрархів і духовенства, оскільки порушували статут Церкви. До Патріаршої Ради владика призначив наближених до своєї особи людей. Керівництво патріаршою канцелярією доручив єпископу Рівненському Антонію (Масендичу), якого незабаром звели в сан митрополита Переяславського і Січеславського. До жодного з цих управлінських органів митрополит Іван (Бондарчук) не був включений [30, с. 215]. Особлива довіра з боку патріарха Мстислава до єпископа Антонія була незрозумілою для більшості єпископату, які кулуарно критикували рішення предстоятеля. Публічно з різкою критикою на адресу владики Антонія виступив у 1993 р. митрополит Іван (Бондарчук). Він зазначав, що новисвячений митрополит немає духовної освіти, духовного і життєвого досвіду у свої 35 років. «Ніколи ще не було такого в історії церкви, щоби священник за півтора року (як о. Антоній Масендич), без духовної освіти і будь-яких заслуг, став митрополитом. Це просто абсурд. Це насмішка над церквою... Сам архієпископ Антоній (Масендич) знаходиться під яремівською заборонаю, а також знаходились під заборонаю всі ті, хто служив з Антонієм і Яремою. Світильник благодаті Божої в нашій церкві догорає...», – зауважував владика Іван [48, с.180–192].

Становлення УАПЦ співпало в часі з відродженням УГКЦ, що загострило міжконфесійний конфлікт [31, с. 78]. У записці «Про загострення

міжконфесійних відносин у західноукраїнському регіоні» від 8 січня 1990 р. завідувачий ідеологічним відділом ЦК КПУ Л. Кравчук зазначав: «Заяву Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР про можливість створювати греко-католицькі громади на загальних підставах в цілому схвально зустріли як в релігійних колах нашої країни, так і за рубежом» [53, арк. 13–14]. У загостренні релігійного становища в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільських областях він звинуватив лідерів Комітету захисту УКЦ, Української Гельсінської спілки, Спілки незалежної української молоді та інших «неформальних» об'єднань, роботу яких порівняв з «екстреміською» [53, арк. 13–14]. Питання легалізації УГКЦ швидко набрало політичного характеру.

У березні 1990 р. на виборах до місцевих органів влади на територіях Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей перемогу здобули представники РУХу. Новообрані депутати підтримували УГКЦ, що загострило відносини між православними і греко-католиками в західних областях України. В серпні 1990 р. на основі рішення Львівської обласної ради кафедральний собор св. Юрія у Львові був переданий УГКЦ [54]. Проте Указом від 20 квітня 1990 р. президія Верховної Ради УРСР скасувала рішення Львівської обласної ради [55, арк. 23].

Слід зазначити, що обидві конфесії – УАПЦ і УГКЦ, виявилися конкурентами, прагнучи до монопольного становища, зокрема в західних областях України. У пресі полеміка між греко-католиками і прибічниками автокефальної Церкви на межі 1989–1990 рр. була достатньо гострою. Так, у зверненні Львівського єпархіального управління УАПЦ від 29 грудня 1989 р. відродження греко-католицизму трактувалося як «кампанія реставрації католицизму» і «друге окатоличення Галичини», як «вираз групових інтересів людей, які здавна відкрито або скрито орієнтувалися на Польщу». Йшлося також про зраду національних інтересів [56].

Подібні звинувачення, які знаходили відгук у суспільстві, зокрема серед вірян, спонукали главу УГКЦ архієпископа Володимира (Стернюка) (1972–1991 рр.) звернутися до папи Римського. У листі архієпископ висловив стурбованість щодо відродження УАПЦ на теренах Західної України. Оскільки прихильники і речники УАПЦ своєю перевагою і запорукою відданості українському народу і його національним інтересам вважали повну незалежність від Святого Престолу або Московського патріархату, то «між народом ширяться непорозуміння, мовляв стати греко-католиком значить латинізуватися, переходити на польське і втратити свою національну ідентичність», зазначалося у зверненні до папи Римського [57].

20 лютого 1992 р. голова підкомісії Верховної Ради України з питань релігійних та міжконфесійних відносин З. Дума, згідно з дорученням Голови Верховної Ради України І. Плюща, подав на розгляд до ВРУ проєкт Закону про реабілітацію не лише УГКЦ, а й УАПЦ⁷. Це було необхідністю дотримання засад державної політики щодо релігії і Церкви для подолання негативних наслідків, спричинених діями державних органів СРСР та УРСР [58, арк. 178].

У 1992–1995 рр. склалася доволі складна і неоднозначна ситуація, результатом якої стали нові конфлікти в Львівській області [59, арк. 18]. Органи місцевої влади на Львівщині, як вважав архієпископ Іван (Боднарчук), «цілеспрямовано окатоличують населення області» [60, арк. 20]. З відповідним листом від 10 жовтня 1993 р. він звернувся до Президента України Л. Кравчука, в якому просив скасувати розпорядження № 203 від 24 червня 1992 р. Представника Президента України у Львівській області С. Давимуки «Про передачу культових споруд релігійним громадам» [60, арк. 20]. Згідно з цим документом громадам УГКЦ було передано 166 храмів [61, арк. 37].

⁷Від 8 жовтня 1991 р. підкомісія Верховної Ради України з питань релігійних та міжконфесійних відносин ВРУ готувала законодавчий акт про реабілітацію УГКЦ.

У Львівській області голова обласної ради В. Чорновіл, а згодом М. Горинь наполягали на почерговому богослужінні в храмах. Ця пропозиція духовенством була підтримана частково. Відтак М. Горинь заявив, що таке рішення є обов'язковим для виконання. У разі, якщо громада відмовляється від почергового користування храмом, її необхідно знімати з реєстрації [62, арк. 90]. Його заява викликала хвилю обурень. Посилаючись на ст. 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», а також на роз'яснення до цієї статті Міністерства у справах національностей, міграцій та культів, керуючий справами Львівсько-Галицької єпархії УПЦ КП єпископ Петро (Петрусь) звернувся листом від 3 липня 1992 р. до Президента України, доводячи, що почергове користування храмами можливе там, де немає постійного користувача [62, арк. 95].

У цілому досвід Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей засвідчив, що почерговість в користуванні храмами не вирішила проблему. З 443 храмів, які були передані в 1994 р. місцевим органам влади, використовувались лише 111 споруд. Наприклад, для почергового користування в Тернопільській області було передано 78 храмів. Проте практикували почергові богослужіння лише громади у 22 населених пунктах [63, с. 142–154].

Попри те наприкінці 1990-х рр. РПЦ все ще мала в своєму складі близько 3 тис. парафій, з них більше 1 тис. було розташовано в Україні. Прикметно, що понад 700 громад було зареєстровано у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях [21]. Тому відхід такої кількості парафій значно послаблював позиції РПЦ не лише в західному регіоні, але й у перспективі в Україні загалом.

УАПЦ в західних областях України підтримувала значна кількість православних парафій, про що свідчить зростання чисельності її релігійних громад. Так, на 1 січня 1991 р. Львівська єпархія УАПЦ мала 407 парафії та 246

священнослужителів [64, с. 1]. Загалом у трьох областях – Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, УАПЦ на 1 січня 1991 р. мала 940 громад. Розвитку автокефальних рухів сприяло прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про свободу совісті і релігійні організації», який став чинним 23 квітня 1991 р. Згідно з ним громадяни УРСР отримали право вільно виявляти свої релігійні переконання [65, с. 2].

Становлення УАПЦ співпало у часі з усуненням від керівництва екзархатом РПЦ в Україні його очільника митрополита Філарета, який поставив питання про надання автокефального статусу УПЦ. Останнє свідчило, що РПЦ мала наміри дискредитувати автокефальну Церкву в Україні в очах віруючих і світового православ'я. Посилення позиції УГКЦ та зусилля УПЦ для збереження своєї присутності на українських теренах на тлі зростання кількості громад УАПЦ сприяло загостренню міжконфесійних відносин.

Варто зазначити, що у 1989–1990 рр. в західних областях України мали місце і повторні захоплення храмів: вже отриманий автокефальний храм інколи займали греко-католики. Бували і зовсім дивні речі. У 1990–1991 рр. храм Різдва Пресвятої Богородиці в м. Самбір Львівської області від греко-католиків спільними зусиллями обороняли дві громади, які по чергово служили в храмі. Одна громада належала до УПЦ (МП), а інша – до УАПЦ. Разом вони обрали настоятеля храму о. Олександра (Швеця), священника із юрисдикції УПЦ (МП) [17, с. 24–31].

Паралельно з розвитком автокефального руху і утворенням УАПЦ у листопаді 1991 р. розпочався процес дискредитація предстоятеля УПЦ митрополита Філарета і його усунення від предстоятельства в травні 1992 р. Заручившись підтримкою представників влади України, митрополит Філарет (Денисенко) розпочав діалог з ієрархами УАПЦ [66, с. 489]. Він мав перемовини

із керуючим справами патріархії УАПЦ митрополитом Антонієм (Масендичем) про об'єднання в єдину Церкву [67].

22 травня 1992 р. в Києві відбувся Всеукраїнський форум на захист українського православ'я, в якому взяли участь єпископи, духовенство, миряни УПЦ та УАПЦ [68]. Наступного місяця, 25–26 червня 1992 р., в Києві у резиденції митрополита Філарета було проведено Всеукраїнський Православний Собор, який об'єднав частину УПЦ і УАПЦ в єдину структуру – УПЦ КП. У роботі Собору брали участь дві групи. Перша група УПЦ: митрополит Філарет (Денисенко), єпископ Яків (Панчук), єпископи Спиридон (Бабський) і Варсонофій (Мазурак); друга група УАПЦ: митрополит Антоній (Масендич), архиєпископи Володимир (Романюк) і Роман (Балащук), єпископи Софроній (Власов), Роман (Попенко) та Михайл (Дуткевич). Собор затвердив обрання патріархом УПЦ КП митрополита Мстислава (Скрипника) [69]. На об'єднавчому Соборі патріарха Мстислава не було. Він перебував в США.

Проте Собор, який скликався з метою об'єднання православних, насправді, спровокував поглиблення розколу. Рішень Собору не визнали патріарх Мстислав та його наступник митрополит Димитрій (Ярема). Відтак прихильники патріарха Мстислава продовжували вважати себе членами УАПЦ. Новостворена УПЦ КП, користуючись підтримкою на державному рівні, відразу почала претендувати на роль всеукраїнської релігійної інституції й намагалася довести, що лише вона найповніше виражає національні устремління українського народу. В такий спосіб у міжконфесійні взаємини була внесена ще більша напруженість [70].

Першим, хто виступив проти УПЦ КП, був митрополит Іван (Боднарчук), виключений зі складу єпископату УАПЦ 29 квітня 1992 р. Керований особистою неприязню до патріарха Мстислава і митрополита Антонія (Масендича), які очолили новоутворену УПЦ КП, владика Іван давав російським газетам інтерв'ю із закликами на кшталт: «Настав час всім

покаятися». А відтак надіслав російському церковному керівництву прохання про помилування і повернення до складу єпископату РПЦ як «колишнього єпископа Житомирського і Овручського». Наступним кроком була заява митрополита Івана (Боднарчука) про неканонічність висвяченого ним єпископату УАПЦ. Вслід за митрополитом Іваном (Боднарчуком) перейшли до Московського патріархату ще два єпископи, висвячені патріархом Мстиславом у 1991 р., – Пантелеймон (Романовський) і Антоній (Фіалко) [48, с. 180–192].

Звинувачення та критика на адресу УПЦ КП з боку прихильників УАПЦ набули в пресі масового характеру. Колишні єпископи і священники УПЦ (МП), після позбавлення сану предстоятеля митрополита Філарета (Денисенка), згуртувались навколо його сильної особистості в складі новоутвореної УПЦ КП. Іншу частину духовенства УПЦ (МП) від УПЦ КП відмежовувала нав'язувана століттями ідея канонічності юрисдикційного підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату і звичний комфорт. З часом ідея Київського патріархату виявилась плідною: «... І хоча чимало осіб прийняття священничого і єпископського сану в УПЦ КП використали тільки як трамплін для кар'єри в РПЦ, все ж почався обережний перехід окремих громад в центральній Україні з УПЦ МП до УПЦ КП» [71, с. 142–148].

У липні 1992 р. патріарх Мстислав благословив об'єднання двох найбільших українських Церков (УАПЦ і УПЦ) і заснування УПЦ КП [48, с. 188]. Проте наприкінці жовтня того ж року в київських газетах з'явилося його інтерв'ю, в якому він зазначав, що не схвалює об'єднання двох Церков. «Мене навіть не питали, – говорив патріарх. – Я довідався про нього, коли фактично приїхав сюди»⁸ [72]. «То не можна зрозуміти, що кілька осіб є Собор.

⁸ Патріарх Мстислав часто виїжджав з України. За три роки патріаршества він вісім разів відвідав Україну. Перебуваючи у Києві, богослужіння звершував в Андріївському храмі. Під час візитацій відвідав Львів, Рівне, Івано-Франківськ, Канів, Тернопіль, Кременець, а також Полтаву, де поховані його батьки [72].

(...) То є дивно, з того сміються», – зауважував він [49, с. 8]. У зверненні патріарха Мстислава до єпископату, духовенства та мирян УАПЦ від 20 жовтня 1992 р. звучав заклик не визнавати обов'язковим рішення Всеукраїнського Православного Собору 25–27 червня 1992 р. Така заява не сприяла консолідації двох гілок православ'я, швидше навпаки, сприяла розмежуванню кліру та віруючих УАПЦ. Проте підтримка УПЦ КП з боку депутатів Верховної Ради, державних посадовців найвищого рангу та, не в останню чергу, організаційні здібності митрополита Філарета сприяли зміцненню УПЦ КП.

Поступово УАПЦ втрачала свої позиції, а УПЦ КП їх зміцнювала. На 24 грудня 1992 р. в УАПЦ під керівництвом патріарха Мстислава нараховувалося не більше десятка парафій з кількома священниками: о. Юрієм Бойком, о. Володимиром Яремою, о. Іваном Пашулею та невеличкою кількістю їхніх однодумців. Спроба об'єднання Церков адміністративним шляхом мала зворотній ефект: відбувся фактично черговий розкол українського автокефального руху. Таким чином, від 1992 р. в Україні незалежно діяли три православні Церкви – УАПЦ, УПЦ КП та УПЦ (МП).

Відродження автокефального руху, яке розпочалось в Україні, а саме в західних областях, було спровоковано головним чином сплеском національних настроїв у цьому регіоні. З самого початку цей процес носив політичний характер. Почин такому руху дав митрополит Іван (Боднарчук), а в центральній Україні – протоієрей Олег (Кулик)⁹. Останній зоорганізував близько 200 громад

⁹Протоієрей Олег Кулик, згодом патріарх Мойсей УПЦ (Канонічна) – народився 3 травня 1962 р. в м. Меджибожі Хмельницької обл. У 1988 р. закінчив Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування. У 1989 р. рукопокладений у сан диякона. У 1990 р. перейшов в УАПЦ. Митрополитом Іваном (Боднарчуком) у 1990 р. призначений митрополичим адміністратором у Хмельницьку, Вінницьку і Житомирську області висвячений у сан священника. У 2002 р. під час візиту до США отримав пропозицію від синоду УАПЦ Північної і Південної Америки висвячення у сан єпископа. Бралось до уваги його сприяння відродженню УАПЦ у співпраці із паріархом Мстиславом і митрополитом Іваном (Боднарчуком). 10 жовтня 2002 р. в м. Клівленді США відбулась архиєрейська хіротонія єпископа Мойсея (Кулика), якого згідно з рішенням собору архиєреїв УАПЦ

УАПЦ, будучи митрополичим адміністратором у Хмельницькій, Вінницькій і Житомирській областях.

Упродовж 1990–1993 рр. між митрополитом Іваном (Боднарчуком) та патріархом Мстиславом (Скрипником) тривала полеміка щодо подій, які відбувалися в УАПЦ, їх причин та наслідків. У характері їхнього спілкування постійно відчувалась неприязнь. Так, 15 січня 1993 р. митрополит Іван написав патріарху Мстиславу «Відкритий лист», в якому підсумував події 1990–1992 рр. «Настав час, – зауважував владика Іван, – щоби Вам відверто сказати правду. Така молода, тільки що відроджена українська Церква зовсім занепала і вже майже перестала існувати. Яка в тому причина? З моєї точки зору, головною причиною є Ви, владико. Приїхавши в Україну, Ви стали відвідувати церковні громади Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Луцької, Рівненської та інших єпархій. Під час Ваших відвідин цих громад – церков, де не раз чекало на Вас по декілька тисяч людей, Ви ніде не привітали їх, як православних християн, не подякували за відроджену УАПЦ. Віруючі розходилися по домівках розчарованими і з тугою на серці. (...)» [47 с. 1–2].

Маючи переконання, що його зусилля у відновленні УАПЦ ніколи не було справедливо оцінено патріархом Мстиславом, митрополит Іван висловив йому своє невдоволення з цього приводу: «Я зробив все, що міг для того, щоби Ви стали таким довгожданим для нашої церкви патріархом. Не думайте, владико, що Вас народ вибрав. Вас народ ніколи не бачив і нічого про Вас не

Соборноправної Північної і Південної Америки направили єпископа Мойсея в чині митрополита Києва і всієї Руси-України до України для заснування архієпархії. В 2004 р. відбувалося об'єднання УАПЦ Соборноправної в Америці і УАПЦ в Україні на чолі із митрополитом Мефодієм (Кудряковим). Митрополита Мойсея було виключено із складу архиєреїв. УАПЦ Соборноправна перейшла під омофор Мефодія (Кудрякова), а УАПЦ, очолювана митрополитом Мойсеєм, отримала статус самостійної інституції УАПЦ Канонічна. 17–18 червня 2005 р. рішенням Всесвітнього Синоду УАПЦ Канонічна митрополит Мойсей у соборі св. Софії в Києві був інтронізований у чин патріарха Київського і всієї Руси-України.

знав, але повірив мені, моєму слову і одноголосно проголосував за Вас... » [47, с. 3–8].

Також владику Іван висловив своє обурення щодо статті протоієрея Володимира (Яреми), який з благословення патріарха Мстислава звинуватив владику, а також єпископат УАПЦ у зв'язках з «темними силами» [47, с. 3–8]. Митрополит Іван запитував о. Володимира (Ярему): «... з якими ж силами прийшлося йому співпрацювати, щоб довший час знаходитися на Львівському Олімпі, в перспективному храмі м. Львова, в той час, коли другі священники, маючи вищу духовну освіту, томилися по етапах, тюрмах, таборах, або просто місили болото в далеких сільських парафіях. (...) Нинішній плачевний стан УАПЦ та й взагалі православ'я на Україні, розбрат між віруючими та кліриками завдячує цілковито Вам та Вашим прибічникам. (...) Ви є клятим ворогом нашої УАПЦ, (...) Ви прийшли до нас тільки для того, щоби розвалити і знищити її...» [47, с. 3–8].

Патріарх Мстислав перебував в Україні з 1 до 10 липня 1992 р. зустрічався із колишнім єпископатом УАПЦ й висловив своє невдоволення об'єднавчим Собором та утворенням нової структури— УПЦ КП. 17 жовтня 1992 р. глава УАПЦ вивів за штат митрополита Антонія (Масендича) та єпископа Володимира (Романюка).

12 грудня 1992 р. відбувся останній приїзд патріарха Мстислава в Україну. Під час перебування в Україні патріарх зустрічався із вірними і духовенством, які не визнали об'єднання із частиною УПЦ (МП) на чолі з митрополитом Філаретом (Денисенко). У цій нараді взяв участь архиєпископ Львівський Петро (Петрусь). Під час наради було підготовлене звернення патріарха на ім'я Президента України, Прем'єр-міністра і Генерального прокурора України, в якому він наполягав на незаконності об'єднання Церков та порушенні статуту УАПЦ [67].

У відповідь на звернення патріарха Мстислава Архиєрейський Синод УПЦ КП, членами якого були 17 архиєреїв, відреагував постановою від 15 грудня 1992 р. Було прийнято рішення, що всі дії патріарха без узгодженості із Синодом не мають чинності. Наголошувалося, що взяти участь у Соборі патріарха запрошували, але він категорично відмовився. Сторони зайняли непримириму позицію. Відтак патріарх Мстислав призначив нового керуючого справами патріархії УАПЦ архиєпископа Петра (Петруся). 5 січня 1993 р. владика Петро (Петрусь) оголосив про свій вихід зі складу УПЦ КП, посилаючись на «покладені» на нього патріархом «обов'язки Місцеблюстителя Патріаршого Престолу в Україні», «всю повноту отриманої влади» та «недійсність» і «необов'язковість» рішень «так званого» Всеукраїнського Православного Собору від 25–26 червня 1992 р. Отже, архиєрей долучився до групи духовенства, які вийшли з УПЦ КП і став одним з ініціаторів створення нової УАПЦ і, зокрема, Львівсько-Галицької митрополії цієї Церкви [73]. Йому було доручено скликати в січні 1993 р. розширену архиєрейську нараду з метою подальшого врегулювання статусу УАПЦ. Нарада відбулась 22 січня у Львові, в якій взяли участь лише два архиєреї – Петро (Петрусь) і Михайл (Дуткевич). У відповідь на дії архиєпископа Петра (Петруся) Архиєрейський Собор УПЦ КП (22–23 січня 1993 р.) позбавив його сану, а також інших архиєреїв, які намагались відновити УАПЦ [67].

11 червня 1993 р. в м. Гринсбі (Канада) помер патріарх Київський і всієї України Мстислав. Місцеблюстителем патріаршого престолу УПЦ КП був обраний архиєпископ Володимир (Романюк). На похорон патріарха Мстислава був відряджений священним Синодом УПЦ КП архиєпископ Рівненський Роман (Блащук). Він служив разом з ієрархами УПЦ в США – єпископами Констянтином і Антонієм. Ієрархи УПЦ в Канаді на чолі з митрополитом

Василем (Федаком) були присутні на похороні, але не служили разом з архиєреями УПЦ КП, до якого належали архиєпископ Константин і єпископ Антоній (УПЦ в США).

В Україні дві структури – УПЦ КП та позбавлена реєстрації УАПЦ, вважали своїм першоієрархом патріарха Мстислава. В УПЦ у США архиєреї від обох інституцій дистанціювались. Вони відмовилися брати участь у відновленні УАПЦ і в подальших хіротоніях [25, с. 16].

11 червня 1993 р. Патріарша Рада УАПЦ з огляду на ці події прийняла рішення про хіротонії двох нових ієрархів. 30 червня відбулася хіротонія єпископа Рівненського Феоктиста (Пересади) і 12 липня – єпископа Харківського і Полтавського Ігоря (Ісіченка). Єпископат УАПЦ прийняв рішення просити священника Володимира (Ярему) прийняти чернечий постриг. Отець Володимир був у шлюбі, що суперечило церковними канонам про чернецтво. Тому він прийняв рішення розлучитись з дружиною [74]. У Петропавлівському храмі Львова в ніч з 23 на 24 серпня 1993 р. о. Володимир здійснив постриг в чернецтво з іменем Димитрій. Чернечий постриг також прийняла його дружина (матінка Юлія). Ієромонах Димитрій 5 вересня був хіротонізований у Києві єпископом Січеславським у храмі св. мучеників Бориса і Гліба [75].

7 вересня 1993 р. на Другому Помісному Соборі УАПЦ єпископа Димитрія було обрано патріархом Київським і всієї України. За його кандидатуру проголосувало 240 делегатів, проти – 2 особи і 1 делегат утримався [76]. Інtronізація патріарха Димитрія¹⁰ відбулась 14 вересня в храмі Спаса на Берестові у Києві [77, с. 40–44].

¹⁰ Патріарх Димитрій (Володимир Ярема) народився 9 грудня 1915 р. у с. Глідне Березівського повіту, що на півночі Польщі. 3 серпня 1947 р. був рукоположений у диякона, а

На патріаршому престолі Димитрій (Ярема) у своїй діяльності вважав необхідним подолати розкол між трьома гілками православ'я в Україні. Був готовий пожертвувати своєю патріаршою посадою в ім'я об'єднання і обрання спільного глави української православної об'єднаної Церкви. Впродовж 1993–1996 р. в УАПЦ відбувалося протистояння між патріархом Димитрієм і керуючим справами архієпископом Петром (Петрусем) [77, с. 43]. У 1995 р. внаслідок подання двох Статутів УАПЦ на реєстрацію виник конфлікт між патріархом Димитрієм і архієпископом Петром (Петрусем). Це призвело до нелегального стану Церкви. Вона була зареєстрована як нове релігійне утворення, але не як спадкоємиця УАПЦ 1990 р., чого прагнув патріарх Димитрій [77, с. 47–49].

Таким чином, стрімкі процеси демократизації суспільства стимулювали розвиток автокефального руху, який мав на меті проголошення незалежності від Московського патріархату Української Церкви. Ця ініціатива отримала широку підтримку серед духовенства та віруючих західних областей України й у 1989–1990 рр. й була очолена протоієреєм Володимиром (Яремою) та єпископом Іваном (Боднарчуком).

Обрання патріархом УАПЦ митрополита Мстислава (Скрипника) на Першому Помісному Соборі цієї Церкви у червні 1990 р. загостило внутрішньоцерковні відносини. Протистояння між митрополитом Іваном і патріархом Мстиславом негативно позначилось на діяльності УАПЦ, провокуючи протистояння ієрархів і духовенства загалом, що гальмувало шлях Церкви до отримання канонічного статусу.

10 серпня – священника. Через національні переконання був відрахований з Ленінградській семінарії. Пастирське служіння звершував у сільських парафіях поблизу Львова, а згодом у Львові. 19 серпня 1989 р. оголосив про вихід із підпорядкування РПЦ парафії св. Петра і Павла м. Львова, в якій звершував богослужіння з 1969 р. Видав книгу «Дивний світ ікон» (Львів, Логос, 1994). До друку підготував двотомну монографію з історії іконопису. Помер 25 лютого 2000 р. [78, с. 19].

Об'єднання УПЦ і УАПЦ у 1992 р. в єдину структуру –УПЦ КП, лише загостило конфлікти в православному церковному середовищі й обумовлювалася неприязню патріарха Мстислава та частини автокефального духовенства до митрополита Філарета. Після смерті патріарха Мстислава у червні 1993 р. розкол поглибився, що призвело до повторної реєстрації статуту УАПЦ як незалежної інституції та обрання її предстоятелем патріарха Димитрія. Православ'я в Україні представляли три церковні організації –УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ (МП).

Криза в керівництві УАПЦ співпала у часі з загостренням міжконфесійних конфліктів. Опонентами УАПЦ виступали УПЦ (МП) та відроджена УГКЦ. Своє місце на релігійній карті України намагалася утвердити УПЦ КП.

2.2. Передумови проголошення УПЦ КП. Обрання предстоятелем Церкви патріарха Філарета

Заснуванню УПЦ КП передувала низка об'єктивних і суб'єктивних чинників, які пов'язані з кардинальними змінами конфесійної карти України в умовах становлення незалежної держави та діяльністю ієрархів у кожному конкретному випадку.

Легалізація УГКЦ 29 листопада 1989 р. та поширення автокефального руху значно ускладнили становище Київського екзархату РПЦ в Україні [79, с. 12–15]. Спостерігався масовий відтік колишніх вірних РПЦ в Україні в УАПЦ або УГКЦ у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях. Подібна ситуація відбувалась на Закарпатті у Мукачівсько-Ужгородській єпархії до 1990 р. РПЦ зберігала за собою домінувальне становище за кількістю парафій. Проте і тут частка віруючих прагнула відродити УГКЦ. Могутнім

важелем популярності греко-католицизму стало використання української мови у богослужінні, на відміну від церковно-слов'янської [80, с. 18–20].

Міжконфесійна ситуація в Україні в 1990-х рр., зокрема в її західному регіоні, була доволі напруженою. Мали місце конфліктні зіткнення у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській і Закарпатській областях між греко-католиками і православними за культові споруди [81, с. 74–79].

У Львівській області на початок 1988 р. було 578 храмів, якими опікувались православні громади РПЦ, а у вересні того ж року їх кількість зросла до 1200 [82, с. 153–159]. Впродовж 1988–1989 рр. із 1300 зареєстрованих храмів громад РПЦ в Україні, які були розміщені в населених пунктах в чотирьох західних областях (Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській), претендували вірні УГКЦ [83, с. 273–283].

Особливо непокоїв владні структури автокефальний рух. Подолання автокефальних настроїв, вимагало прийняття мір не тільки зовнішніх, але і внутрішніх. У середині листопада 1989 р. з'явилося звернення єпископату Українського екзархату РПЦ, в якому зазначалося, що в Україні наявні усі характерні для РПЦ 1960–1980-х рр. прояви стагнації парафіяльного і єпархіального життя, що своєю чергою стало наслідком тиску з боку держави [84]. У наступному зверненні Українського екзархату РПЦ від 1990 р. підкреслювалося, що отримана Церквою свобода була використана для нормалізації церковного життя, чим намагалося скористатися духовенство в союзі з національними силами, яке перетворилося в «самочинну групу» і яке внесло розкол «в живе тіло Церкви» [85, с. 7–8]. На адресу патріарха РПЦ Пімена (Ізвекова) і тодішнього митрополита Київського, патріаршого екзарха України Філарета (Денисенка) стали надходити чисельні послання від кліриків із західноукраїнських єпархій з закликами дарування екзархату автокефалію [86, с. 29–39].

«Компетентні органи» надавали пріоритет передачі храмів Українському екзархату РПЦ. Одночасно гальмували рішення щодо передачі храмів вірним УГКЦ. Греко-католики вдалися до акцій, демонстрацій, Відтак керівництво республіки змушене було робити поступки в реєстрації громад цієї Церкви [79, с. 12–15]. Закономірно, що кількість громад УГКЦ почала швидко зростати. У понад 1400 населених пунктах відбувся розкол в православних громадах. Віруючі УГКЦ претендували на культові споруди. Відповідно керівництво Українського екзархату РПЦ почало активно відстоювати свою присутність в релігійній палітрі України [87, с. 25–32].

Синод РПЦ від 16 жовтня 1989 р. дав доручення голові відділу закордонних церковних зв'язків РПЦ архієпископу Смоленському і Калінінградському Кирилу (Гундяєву) скласти проєкт нового положення про екзархати. До січня 1990 р. автокефальні настрої в Україні набули широкого розмаху. Російські церковні історики, аналізуючи цей період, згодом зазначали: «...рішення Синоду РПЦ було вже дуже запізніле і виглядало як вимушена поступка. Подальші події в Україні: ріст кількості парафій і єпархій автокефальних особливо в національно-свідомих західних областях України, підтримка їх Рухом в традиційно-православних районах країни – все це показало запізнілість, недостатність мір патріархії, могла свідчити про незадоволеність значної частини духовенства і мирян в Україні митрополитом Київським Філаретом» [36, с. 323–344].

30 – 31 січня 1990 р. відбувся Архієрейський Собор РПЦ. На ньому було прийняте «Положення про екзархати» та внесені зміни до діючого Статуту РПЦ. Отже, окремий розділ Статуту стосувався Українського та Білоруського екзархатів РПЦ [88, с. 9–10]. Згідно з «Положенням» Український екзархат отримав іншу назву – «Українська Православна Церква», відповідно і

Білоруський екзархат – «Білоруська Православна Церква». Це рішення надавало екзархатам більш широку автономію. А також був створений Синод екзархату, який володів законодавчою, виконавчою і судовою владами в межах екзархату. Синод мав право рекомендувати для затвердження кандидатуру екзарха Священному Синоду РПЦ [89, с. 68].

У Положенні зазначалося, що Синоди Української і Білоруської Православних Церков повинні збиратися не рідше, ніж чотири рази на рік, а властиві їм функції виконувати в межах своїх екзархатів. Екзархам наказувалося очолити управління екзархатами, скликати сесії Синодів тощо. Екзархати ставали автономними Церквами в межах патріархату, про що свідчило поминання імен екзархів під час богослужіння в усіх храмах екзархату [90, с. 4–12].

3 травня 1990 р. відбулося засідання Священного Синоду РПЦ у зв'язку із смертю патріарха РПЦ Пімена (Ізвекова). На ньому було обрано місцеблюстителем патріаршого престолу митрополита Київського Філарета (Денисенко). Священний Синод виніс постанову про скликання 6–10 червня 1990 р. помісного Собору РПЦ для обрання нового патріарха. Також була створена комісія з підготовки до Собору, яку очолив митрополит Київський Філарет [91, с. 29–34]. Обрання митрополита Філарета місцеблюстителем патріаршого престолу свідчило про надання пріоритету серед кандидатів саме його особі, а також збільшувало шанси митрополита очолити РПЦ.

В Даниловому монастирі, в патріаршій резиденції, 6 червня 1990 р. відбувся Архиєрейський Собор, який обрав трьох кандидатів на патріарший престол: митрополита Ленінградського і Новгородського Алексія (Рідігера), митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира (Сабодана) та митрополита Київського і Галицького Філарета (Денисенка) [89, с. 68]. Проте

під час голосування митрополит Філарет серед претендентів отримав найменшу кількість голосів. 139 голосів учасники Собору віддали за митрополита Ленінградського і Новгородського Олексія, 107 – за митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира і тільки 66 – за митрополита Київського і Галицького Філарета. В другому турі голоси, віддані за митрополита Філарета, розділились між голосами за двох перших кандидатів. Зокрема кандидатуру митрополита Олексія підтримало 166 делегатів, а митрополита Володимира – 143 [90, с. 4–12]. Патріархом РПЦ було обрано митрополита Олексія (Рідігера) [92, с. 480–482].

Також на Соборі було затверджено низку постанов. Особливе значення серед прийнятих документів мав 21-й параграфпостанови, який фактично започаткував процес поступової автономізації УПЦ. У документі визнавалося, що надання Українській Православній Церкві більшої самостійності у внутрішньоцерковному житті відбувалося під тиском «українських розкольників-автокефалістів». «Справедливе прагнення до самоврядування Православної Церкви на Україні замість того, щоб відбувалося в рамках церковних канонів і зі збереження церковної єдності, пішло хибним шляхом розділення з усіма згубними наслідками», – зазначалося у документі [93, с. 14–15].

Одночасно підкреслювалося, що об'єднання українських єпархій «у самоврядну Українську Православну Церкву» є відповіддю на «законні сподівання православних» і, «маючи широку самостійність, зберігає законний канонічний зв'язок як з Московським патріархатом, так і з усіма іншими помісними Православними Церквами» [93, с. 14–15].

Ілюзія самостійності УПЦ повинна була, на думку російських ієрархів, загальмувати розвиток автокефального руху й повернути у лоно Церкви «розкольників». Делегати Собору вважали «справою виключної важливості зцілення безчинства, що виникло серед православних на Західній Україні...» [93, с. 14–15].

З точки зору українських ієрархів, 21-й параграф постанови Помісного Собору РПЦ міг стати черговим кроком до формального унезалежнення УПЦ і в перспективі створити можливості для реалізації самостійності. Священний Синод Українського екзархату, який відбувся 10 липня 1990 р. ухвалив «Звернення» і спрямував його на розгляд священного Синоду РПЦ з проханням до патріарха Алексія затвердити пропозиції єпископату УПЦ [94, с. 2–4].

У період 27 липня – 6 серпня 1990 р. відбувся візит в Україну новообраного патріарха Московського Алексія. Цей візит продемонстрував занепокоєння керівництва РПЦ ситуацією в Україні і бажання зберегти свій вплив на її теренах, вважаючи це першочерговим завданням. Патріарх звершив богослужіння у Свято-Володимирському соборі, де звернувся до вірних із словами: «Нас не може не турбувати поширення так званої автокефалії, а по суті – розколу в Церкві...» [94, с. 2–4].

У Почаївській лаврі відбулася зустріч патріарха Алексія, митрополита Філарета, ієрархів УПЦ (МП) з кліриками та мирянами західних областей України. Під час обговорення релігійної ситуації, що склалася в Україні, ієрархи звернулись до патріарха з проханням надати УПЦ (МП) більше самостійності у релігійно-адміністративних справах. Патріарх Алексій запевнив присутніх у задоволенні їхніх прагнень. Священний Синод, згідно з дорученням патріархату РПЦ, утворив комісію з вивчення даного питання [95, с. 6–7].

6 серпня патріарх Алексій зустрівся з Головою Верховної Ради Української РСР Л. Кравчуком. Під час бесіди Л. Кравчук висловив свою

підтримку бажанням вірян у наданні самостійності та незалежності УПЦ (МП) [95, с. 6–7].

До невідкладного вирішення цього питання УПЦ (МП) спонукав приїзд 20 жовтня 1990 р. в Україну зі США заочно обраного Собором УАПЦ патріарха Київського і всієї України Мстислава (Скрипника). На 18 листопада 1990 р. була приурочена його інтронізація на патріарший престол. Намагаючись випередити ці події, у Москві 25–27 жовтня 1990 р. поспішно був скликаний Архиєрейський Собор РПЦ, який прийняв ухвалу про надання УПЦ незалежності й самостійності в управлінні [96]. Окрім цього, митрополит Київський Філарет був пожиттєво обраний предстоятелем УПЦ [89, с. 68].

Після всебічного обговорення та ретельного вивчення «Звернення», Архиєрейський Собор визначив: УПЦ надається незалежність та самостійність у її управлінні; Синод УПЦ обирає та постановляє правлячих та вікарних архиєреїв, засновує єпархії в межах України; у зв'язку з попередніми рішеннями найменування «Український Екзархат» – скасовується; предстоятель УПЦ обирається українським єпископатом і благословляється святійшим патріархом Московським та всієї Русі; предстоятель УПЦ має титул «Митрополит Київський і всієї України»; митрополиту Київському та всієї України в межах УПЦ надається титул «Блаженніший»; митрополит Київський та всієї України має право носіння двох панагій та піднесення хреста під час богослужіння, що свідчило про особливий статус; митрополит Київський та всієї України як предстоятель УПЦ є постійним членом Священного Синоду РПЦ [97, с. 3–12].

Наступного дня, 28 жовтня, до Києва прибув патріарх Московський Алексій для урочистого вручення у соборі св. Софії предстоятелю УПЦ (МП)

митрополиту Філарету іменної Благословенної Грамоти¹¹ про «незалежність та самостійність в управлінні Української Православної Церкви» [98]. У Грамоті зазначалось, що заради миру благословляється самостійність і незалежність в українській Церкві, а її митрополиту Філарету, якого одноголосно єпископатом УПЦ обрали 9 червня 1990 р., бути її предстоятелем. У Грамоті чітко зазначено, що УПЦ буде керуватись «Божими і священними канонами католическої Православної Церкви і визначеннями Архиєрейського Собору РПЦ» [99, с. 15–19].

Унаслідок рішень соборів РПЦ 1991 р. УПЦ (МП) набула статусу близького до автономного. Проте до офіційного проголошення незалежності України вона навіть теоретично не мала шансів отримати автокефалію від Московського патріархату. Незважаючи на часткове отримання автономії, організаційного й ідейного розмежування між УПЦ та РПЦ не відбулося: Московський патріархат залишав за собою право затверджувати рішення Синоду УПЦ, призначати архиєреїв, формувати загальноцерковний бюджет [96].

Таким чином, зберігаючи канонічну єдність із Московським патріархатом, УПЦ (МП) здобула часткову самостійність в управлінні. Проте у публічних виступах митрополит Філарет та архиєреї не акцентували увагу на відмінності понять «самостійність» і «незалежність». Зокрема на пресконференції у 1990 р. митрополит Філарет ці поняття не відокремлював: «Самостійність та незалежність УПЦ, ми розуміємо як повернення до часів Київської митрополії,

¹¹Благословенна Грамота (в інших джерелах Томос) — документ від 27 жовтня 1990 р., згідно з яким патріарх РПЦ Алексій (Рідігер) в Києві благословив бути УПЦ незалежною і самостійною. На думку митрополита Переяславського і Вишневського Олександра (Драбинка), Благословенна Грамота 1990 р. потребує експертної оцінки знавців канонічного права.

часів Петра Могили, коли Київська Митрополія була відносно незалежною, але входила до складу Константинопольського патріархату. Тепер вона буде так само самостійною і незалежною, але підтримуватиме зв'язки з Московським патріархатом і Вселенським православ'ям. Таким чином, незалежність, яку ми наповнюємо таким змістом, відповідає тій незалежності, яку наша Церква мала колись» [99, с. 15–19]. В минулому митрополит Київський обирався Собором єпископів Київської митрополії, а стверджувався, тобто отримував Благословенну Грамоту, спочатку від Константинопольського патріарха, а від 1686 р. – Московського. Таким чином, вважав митрополит Філарет, «ми є саме тією Церквою, яка була в козацькі часи, яка розпочала своє існування з часів князя Володимира»[100, с. 46].

22–23 жовтня 1990 р., у зв'язку з отриманням Грамоти, в Києві відбувся перший Собор УПЦ (МП). Його завданням було ухвалення Статуту Церкви. Членами Собору обговорювалися питання про ставлення православних до автокефального руху. Більшість присутніх розцінили його як розкол. Слід зазначити, що ставлення віруючих до автокефалії було неоднозначним. Більшість прихильників надати Церкві статуту автокефальної було в західних областях України і значно менше – в східних областях. Також була засуджена унія і відповідно члени Собору не визнали право греко-католиків на відродження своєї Церкви.

На завершення Собору митрополит Київський і всієї України Філарет зазначив: «Нам не треба соромитися зв'язку нашої Церкви з Московською патріархією, не треба наголошувати, що ми до неї не маємо відношення, – це шлях не вірний, не християнський. Ми підтримуватимемо молитовні зв'язки з кожною помісною Церквою, адже всі єдині у Христі – і греки, і румуни, і

росіяни, і українці. І якщо ми не лицемірно це проголошуємо, то давайте це сповідувати і у своїх практичних справах» [101, с. 7–9].

Необхідно зазначити, що автономізація Київської митрополії мала історично позитивне значення. Проте відбувався процес абсолютизації влади митрополита Філарета. Він застосовував авторитарні методи управління, не будучи у своїх діях підзвітним патріарху та Синоду РПЦ.

Політичні події – «серпневий путч» у Москві впродовж 19–22 серпня 1991 р. кардинально змінив хід подій в Україні як в політичному, так і в церковному житті. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України. Відтак УПЦ могла вимагати надання статусу автокефальної. Згідно книги «Правил святих апостолів» кожна незалежна держава має право на автокефальну Церкву. У 17-му правилі четвертого та 38-му шостого Вселенських соборів зазначено, що «...громадянським та земельним розподілам нехай відповідає і розподіл церковних справ» [102, с. 44; 68]. Отже, згідно з цими правилами церковно-адміністративному устрою передую державний.

1–3 листопада 1991 р. в Києво-Печерській лаврі митрополит Філарет скликав Помісний Собор за участю усіх єпископів Церкви, духовенства, мирян, представників монастирів і духовних навчальних закладів. Помісний Собор одноголосно прийняв постанову про автокефалію УПЦ (МП). Це означало відокремлення УПЦ від РПЦ [103]. Проте наступного дня три архиєреї УПЦ (МП) – єпископ Донецький і Слов'янський Аліпій (Погребняк), єпископ Тернопільський і Кременецький Сергій (Генсицький) і єпископ Чернівецький і Буковинський Онуфрій (Березовський) відкликали свої підписи під постановою [104, с. 51–55].

Після листопадового Помісного Собору УПЦ (МП) у 1991 р. в засобах масової інформації РПЦ з'явилася низка публікацій, які дискредитували особу

митрополита Філарета. Під тиском національно-визвольного руху в Україні РПЦ змушена була розширити суверенітет УПЦ, котра однак залишалася в юрисдикції Московського патріархату і була зобов'язана виконувати постанови помісних соборів РПЦ.

У листопаді 1991 р. в Україні готувався референдум. У цих політичних умовах митрополит Філарет зайняв принципову позицію. У Церкві і в засобах масової інформації він закликав вірних і весь український народ голосувати 1 грудня 1991 р. за незалежність України. Результати референдуму були вражаючими: 92% населення підтримали незалежність Української держави [89, с. 69]. 9 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі в Білорусі було оголошено про припинення існування СРСР і заснування Співдружності Незалежних Держав (СНД) [105].

Рішення Помісного Собору у листопаді 1991 р. про надання автокефалії УПЦ і публічна підтримка незалежності України перетворили митрополита Київського і всієї України Філарета на ворога РПЦ. У засобах масової інформації була розгорнута широка кампанія, спрямована на його моральне знищення як церковного діяча і особистості.

Після проголошення державного суверенітету України в 1991 р. питання набуття УПЦ (МП) автокефального статусу перейшло у площину практичної реалізації. Предстоятель Церкви митрополит Філарет, патріотично налаштована частина єпископату, духовенства і віруючих змінили попередні погляди щодо зв'язку УПЦ з Московським патріархатом та заявили, що у незалежній Україні повинна діяти незалежна автокефальна Православна церква. Однак ці вимоги не відповідали інтересам Московського патріархату, який зволікав з наданням автокефального статусу УПЦ (МП). Розвиток подальших подій у політичному та релігійному житті українського суспільства, спроби отримання автокефалії,

відсутність єдності у поглядах і діях єпископату призвели до розколу в самій УПЦ [106, арк. 28].

31 березня – 4 квітня 1992 р. в Москві в Даниловому монастирі відбувся Архиєрейський Собор РПЦ, на якому УПЦ було відмовлено в автокефалії. Була зроблена спроба усунути митрополита Філарета від керівництва УПЦ (МП), замінивши його своїм ставлеником, який би відмовився від намірів надання автокефалії цій Церкві. Митрополита Філарета в його прагненнях автокефалії підтримав лише єпископ Почаївський Яків (Панчук) [68].

30 квітня 1992 р. в Житомирі відбулася таємна нарада промосковських архиєреїв УПЦ. Такі збори суперечили Статуту про управління УПЦ (МП). До керуючого Житомирсько-Овруцькою єпархією архиєпископа Іова (Тивонюка) звернувся уповноважений Ради у справах релігій у Житомирській області про неправомірність дій архиєреїв. Проте архиєпископ Іов відповів, що учасники наради мають намір обговорити питання попереднього Архиєрейського Собору, який відбувся в Москві. Насправді, архиєрейські збори у Житомирі висунули вимогу про відставку предстоятеля УПЦ (МП) Філарета [107, с. 70].

Рішення про усунення митрополита Філарета від керівництва УПЦ (МП) серед віруючих України викликало обурення і гнів. 16 травня 1992 р. у Києві в Жовтневому палаці відбулась конференція за участю 600 делегатів від духовенства і мирян на захист прав УПЦ (МП) [108, с. 12].

Богослови, знавці канонічного права, зауважують, що політика митрополита Філарета була значною мірою авторитарною, тому єпископат УПЦ (МП), користуючись підтримкою керівництва РПЦ, 27 травня 1992 р. провели в Харкові «собор». «Собор» відбувся у Покровському монастирі за участі 16 з 18 архиєреїв УПЦ (МП) без відома і згоди її предстоятеля митрополита Філарета.

За словами патріарха Філарета, Харківський «собор» був організований з ініціативи органів держбезпеки, від якої вони тоді цілковито залежали [109].

Митрополит Харківський і Богодухівський Никодим (Руснак), намагаючись зберегти УПЦ у складі РПЦ, терміново скликав архиєрейський собор на 27 травня 1992 р. Своїми діями він як єпархіальний архиєрей порушив канонічні правила: 6-те Першого Вселенського Собору; 19-те Четвертого Вселенського Собору; 16-те та 19-те Антіохійського Собору [102, с. 26; с. 45; с. 121–122]. Метою Собору було внесення змін до Статуту УПЦ (МП), звільнення з посади предстоятеля митрополита Філарета і переобрання Синоду [96]. «Собор» звільнив митрополита Філарета з посади предстоятеля УПЦ (МП). Її главою було обрано українця за походженням митрополита Ростовського та Новочеркаського Володимира (Сабодана), який не належав до ієрархії УПЦ (МП) [110].

Рішення Харківського «собору» обурило як проукраїнську частину Церкви, так і керівництво держави. Верховна Рада України у своїй заяві від 15 червня 1992 р. засудила дії єпископату у Харкові, не визнала рішень так званого собору, оскільки вони були прийняті всупереч Статуту УПЦ (МП). Ухвалою суду Архиєрейського Собору РПЦ 11 червня 1992 р. митрополит Філарет був позбавлений сану та всіх ступенів священства. Проте митрополит Філарет рішуче заявив про намір створити незалежну Українську Церкву в незалежній Українській державі [111].

На думку професора А. Колодного, Харківський псевдособор – це одна із сторінок підступних гібридних устремлінь Москви щодо України [66, с. 487]. Вчений слушно зауважує, що не мали канонічного права скликати його ні архиєреї РПЦ, ні митрополит Харківський Никодим (Русняк), оскільки УПЦ (МП), згідно з Грамотою 1990 р., являлася самостійною в управлінні. Ще на

дуже важливу річ звертав увагу професор А. Колодний – Харківський псевдособор, порушуючи Статут, перебрав на себе без державної реєстрації інституційність УПЦ. Одночасно інституційність зберігав за собою митрополит Філарет до об'єднання з УАПЦ, коли постала нова інституція УПЦ КП [66, с. 487].

Зрозуміло, що в УПЦ (МП) оцінка Харківського «собору» 1992 р. є протилежною. Він вважається початком сучасного етапу існування Церкви, оскільки на ньому був обраний предстоятель УПЦ (МП) – митрополит Володимир (Сабодан) [89, с. 69].

22 травня 1992 р. в Києві відбувся Всеукраїнський форум на захист українського православ'я, в якому взяли участь єпископи, духовенство, миряни УПЦ (МП) і УАПЦ. Після Помісного Собору УПЦ ((МП), 1–3 листопада 1991 р., розпочалися переговори на предмет об'єднання двох українських Церков в одну [68].

Враховуючи загрозу, яка нависла над самостійністю в управлінні УПЦ (МП), національно-демократична громадськість 23 червня 1992 р. утворила в Києві Комітет захисту Українського Православ'я. До складу увійшли: Василь Червоний, Олесь Шевченко, Віктор Бурлаков, Анатолій Колодний, Олександр Саган, Сергій Білокінь, Ганна Коваленко, Володимир Мартинюк, Юрій Карган, Анатолій Калоша, Сергій Яворський, Олександр Ткачук, Євген Сверстюк, Григорій Куценко, Дмитро Корчинський, Анатолій Лупиніс. Від духовенства до Комітету увійшли архієпископ Білоцерківський Володимир (УАПЦ) та єпископ Переяславський Спиридон (УПЦ), священники Іван та Олександр Швеці. До оргкомітету входили В. Куліш, В. Єленський, В. Тяпко і священники Миколай Бочкай, Володимир Черпак, Борис Табачик, Ярослав Кислашко, [66, с. 651].

Свою позицію Комітет засвідчив заявою від 23 червня 1992 р., в якій було сказано: «Останнім часом за посередництвом РПЦ московськими державними

чинниками здійснюється брутальне втручання і тиск на Українське православ'я, на ту частину вірних, що об'єднані в УПЦ. Цей наступ є частиною ширшого наступу на Українську державу в цілому, на цілісність її території, на її Збройні сили, на її державні інститути, на її економіку і духовність. В цій загрозовій ситуації ми створюємо Комітет захисту Українського Православ'я і закликаємо всі патріотичні сили єднатися навколо Комітету..., чинити опір брутальному імперському наступові.... Вважаємо своїм християнським і патріотичним обов'язком захистити від втручання московських спецслужб Українське Православ'я, українську духовність. Ми переконані що тільки справою часу є об'єднання всіх православних України в Єдиній Українській Церкві» [66, с. 651].

Згодом митрополит Філарет та його прихильники, користуючись підтримкою голови Української Всесвітньої Координаційної Ради, голови Конгресу української інтелігенції, голови Товариства «Україна» народного депутата України Івана Драча, голови Всеукраїнського Товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка народного депутата України Павла Мовчана, голови Республіканської християнської партії України Миколи Поровського, члена Центрального проводу Народного Руху України, Отамана козацької організації «Волинська січ» народного депутата України Василя Червонія, голови Українського православного братства Олександра Гудими, провели 25 червня 1992 р. у Києві Всеукраїнський Православний Собор, який затвердив об'єднання УПЦ (МП) з УАПЦ, створивши нову інституцію – УПЦ КП. Основою Статуту УПЦ КП став Статут УАПЦ, куди були внесені відповідні доповнення. 10 липня 1992 р. Статут УПЦ КП був зареєстрований державними органами України [89, с. 70].

Безперечно, що процес об'єднання УПЦ (МП) і УАПЦ та заснування УПЦ КП відбувалося за потужної підтримки демократичного крила депутатів Верховної Ради, Руху, науковців, зокрема Відділення релігієзнавства Інституту

філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Комітету захисту Українського Православ'я. Для українських демократів Харківський «собор» став сигналом фронтального наступу РПЦ на українскість духовенства УПЦ (МП). Відтак члени Комітету ініціювали проведення Об'єднавчого собору УПЦ (МП) і УАПЦ, провівши попередньо консультації з керуючим справами УАПЦ митрополитом Антонієм Масендичем, главою (МП) митрополитом Філаретом. Об'єднавчий собор мав відбутись до приїзду в Київ обраного Харківським «собором» митрополита Володимира (Сабодана) [66, с. 489].

Учасник тих подій, професор А. Колодний згадував, що митрополит Філарет мав деякі сумніви щодо можливостей проведення Собору. Проте ініціативність та організаторські здібності священників-братів Швеців – Івана і Олександра, Володимира Черпака, Бориса Табачека (з боку УПЦ) і владики Володимира Романюка (з боку УАПЦ), патріотичність духовенства і мирян зумовили проведення об'єднавчого Собору. Собор залишив патріархом об'єднаної Церкви Мстислава, а його заступником обрали митрополита Філарета [66, с. 651, с. 489].

Проте рішень об'єднавчого Собору не визнали тодішній глава УАПЦ патріарх Мстислав¹², а згодом його наступник митрополит Димитрій. Відтак частина духовенства і віруючих, продовжували іменувати себе вірними УАПЦ. УПЦ КП, об'єднуючи значну частину національно зорієнтованого духовенства і віруючих, за підтримки демократичних кіл суспільства, відразу почала претендувати на роль всеукраїнської православної інституції. Кількість її громад невпинно зростала не лише в західних областях, але й центральних і східних, складаючи серйозну конкуренцію громадам УПЦ під проводом

¹²На непослідовність патріарха Мстислава щодо Собору вказує проф. А. Колодний, посилаючись на приватну розмову з професором А. Жуковським. Останній зауважував, що патріарх Мстислав у час проведення Собору 25 червня 1992 р. перебував у США. Він переповідав, що патріарх Мстислав знав про об'єднавчий Собор і сказав: «Хай проводять...» [66, с. 489].

митрополита Володимира (Сабодана) й підпорядкованих Московському патріархату. В такий спосіб у міжконфесійні взаємини була внесена ще більша напруженість [96].

Отже, у 1992 р. склалася доволі складна і неоднозначна ситуація, результатом якої стали нові конфлікти і розділення в українському автокефальному русі. На релігійній карті України з'явилося три православні Церкви. УПЦ КП і УАПЦ позиціонували себе як національні й прагнули канонічної автокефалії. УПЦ (МП), навпаки, підкреслювала свій канонічний зв'язок з РПЦ.

Відтак, розрив митрополита Філарета і його прибічників із РПЦ та проголошення УПЦ КП були наслідком кризи пострадянського православ'я. Київський патріархат за допомогою національно-патріотичної риторики закликав до об'єднання всіх християн. Виразною рисою подальшого розвитку УПЦ КП була взаємодія з державною владою, що реалізовувалась в ідеї служіння Церкви Українській державі. Як зауважував Ю. Чорноморець, прихильникам УПЦ КП закидають «неканонічність», тому перед цією інституцією постало питання відрізнати себе як помісну Церкву українського народу від розколів. Відбувалося поступове усвідомлення важливості й унікальної ролі єпископату та підвищення авторитету Церкви в житті. «Тепер уже не лише патріарх, але і його оточення є справжніми єпископами за власним етосом» [112, с. 34–40].

На думку професора О. Сагана, УПЦ КП та УАПЦ – одні із найбільших, але не визнаних Церков у світовому православ'ї, перебувають під постійною загрозою бути звинуваченими у неправославності. «Тому «дрейф» богослів'я україноцентричних Церков у бік врахування змін відповідно до вимог сучасного життя не може бути значним, адже радикальні кроки у бік модернізації вчення нададуть їх опонентам додаткові козирі в запереченні визнання Церкви і

звинуваченні їх у переході до протестантизму чи католицизму» [113, с. 189–207].

У першій половині 1993 р. Україну почергово відвідали делегація УПЦ в Канаді на чолі з її предстоятелем митрополитом Василієм (Федаком), а також єпископ Скопельський Всеволод (Майданський). Ієрархи знаходилися в юрисдикції Константинопольського патріархату. Під час перебування в Україні вони зустрічалися з митрополитом Філаретом, та митрополитом Володимиром (Сабоданом) та іншими архиєреями і духовенством обох Церков –УПЦ КП і УПЦ (МП). Метою їхньої поїздки було сприяння об'єднанню православних конфесій. Зустрічі не мали особливого успіху, оскільки УПЦ (МП) категорично відкидала об'єднання з УПЦ КП і вихід з Московського патріархату [89, с. 71].

Ситуація, яка склалася в православ'ї в Україні, турбувала демократичну громадськість. Події в церковно-релігійному житті ставали предметом обговорення у засобах масової інформації. 20–21 жовтня 1992 р. у Києві відбулась міжнародна наукова конференція «Українське православ'я: особливості, історія, сучасність». Участь у конференції взяли відомі авторитетні богослови, науковці, церковні діячі. Під час всебічного і глибокого обговорення проблеми було сформульовано низку висновків і пропозицій. Доповідачі наголошували, що назву «Українська Православна Церква в Україні» може мати лише одне церковне утворення – УПЦ КП. Інші помісні Церкви в Україні повинні мати лише представництва. Учасники конференції були стурбовані загостреннями міжконфесійних конфліктів у західних областях України. Вони вважали, що єдиною проблемою протистоянь на релігійному ґрунті була невиважена політика адміністрацій цього регіону щодо долі православних громад. Натомість однобічністю характеризувалася політика щодо УГКЦ як єдиного виразника української духовності. Науковці зауважили, що цю проблему можна вирішити у близькому майбутньому шляхом проведення

зустрічей із предстоятелями УГКЦ і УПЦ КП, а організацію цього процесу могла б взяти на себе Рада у справах релігії при Кабінеті Міністрів України.

Науковці констатували, що УПЦ КП ще не знайшла належного місця в духовному відродженні українського народу. Причину вбачали в неоднотайності її керівництва. Давалася взнаки тривала відсутність в Україні її глави – патріарха Мстислава, а також невідповідність до цього кліру УПЦ КП, представники якого здебільшого мали російську освіту. Також науковці говорили про відсутність помітних зрушень у процесі українізації церковного життя: повільний перехід богослужінь і проповідей на українську мову, впровадження у церковний вжиток української національної символіки і національного оздоблення, відсутність видавництв релігійної літератури українською мовою як для богослужбового вжитку, навчального процесу, так і для релігійних потреб масового читача [114, с. 27].

11 червня 1993 р. у м. Грімсбі (Канада) помер патріарх Мстислав. Кончина патріарха Мстислава поглибила протистояння в українському православ'ї. УАПЦ, відновлену 14 жовтня 1993 р., очолив патріарх Димитрій (Ярема) [115]. На 20 жовтня 1993 р. священний Синод призначив скликання Помісного Собору УПЦ КП для обрання патріарха Київського і всієї України. Почалися пошуки кандидатів на патріарший престіл.

Серед кліриків УПЦ КП відкрито велася боротьба проти одного з основних претендентів на предстоятельство митрополита Філарета та його однодумців. Справа в тому, що попередня діяльність митрополита в якості місцеблюстителя патріаршого престолу РПЦ була можливою лише за умови декларування ним повного неприйняття ідеї української автокефалії. Зокрема йому пригадували, як на з'їзді духовенства в Почаївській лаврі 10 вересня 1989 р. священники звернулись до нього про необхідність проголошення

автокефалії. На те митрополит Філарет відповів: «Такої церкви, не було, нема і не буде» [116].

Серед претендентів на патріарший престол були єпископ Антоній Вашингтонський (Щерба) і єпископ Скопельський Всеволод (Майданський) [117, с. 157–162]. Єпископ Вашингтонський Антоній приїхав до Києва у вересні 1993 р. Він вивчав ситуацію в УПЦ КП і не відкидав можливості бути обраним патріархом Київським. Єпископ Скопельський Всеволод також мав намір стати патріархом, але йому була потрібна на це згода патріарха Константинопольського, оскільки він перебував під його юрисдикцією. До самого останнього моменту єпископ не знімав свою кандидатуру, але патріарх Варфоломій, очевидно, не дав свого благословення і єпископ Всеволод зняв свою кандидатуру [117, с. 167–169].

Помісний Собор проходив бурхливо. Свою кандидатуру висунув митрополит Антоній (Масендич). З огляду на молодий вік претендента та критичне ставлення до його діяльності духовенства Собор відкинув кандидатуру митрополита Антонія. За цих умов зняв свою кандидатуру і єпископ Вашингтонський Антоній. Помісний Собор обрав патріархом Київським і всієї Руси-України Володимира (Романюка), який на той час був митрополитом Чернігівським. Заступником патріарха було обрано майже одноголосно митрополита Філарета [117, с. 171–175].

21 жовтня 1993 р. відбулася патріарша інтронізація патріарха Володимира (Романюка)¹³ у соборі святої Софії, де проходив Помісний Собор. Слід

¹³Патріарх Володимир (Романюк), народився 9 грудня 1925 р. у с. Хімчин, що на Івано-Франківщині. У 1959 р. закінчив вищі богословські курси в Станіславові, продовжив навчання у Московській семінарії; у 1964 р. рукоположений в сан священника. У 1976 р. відмовився від радянського громадянства і звернувся до митрополита Мстислава (Скрипника) про свій вихід з РПЦ та перехід до УАПЦ в Америці. У 1979 р. став членом Гельсінської групи. У 1987 р. написав відкритий лист екзархові РПЦ в Україні митрополиту Філарету із закликом сприяти українізації Церкви. У 1992 р. сприяв об'єднанню УПЦ (МП) і УАПЦ в УПЦ КП [121].

зазначити, що разом з іншими ієрархами УПЦ КП в інтронізації брав участь єпископ Вашингтонський Антоній [34, с. 222–227].

Патріарх Володимир виступав з численними проповідями і статтями на богословські й державницькі теми, займався розбудовою богословської освіти УПЦ КП. З його ініціативи 12 лютого 1994 р. було відновлено філософсько-теологічний факультет у Чернівецькому університеті імені Юрія Федьковича [118]. Значну увагу патріарх Володимир приділяв зовнішньоцерковній діяльності Церкви. Він відвідав з архиєпископськими візитами країни Західної Європи, зокрема Францію, Німеччину та Австрію. Наступним кроком його перебуванням за кордоном стало розширення УПЦ КП. Низка релігійних громад цих країн визнали підпорядкування УПЦ КП [119].

Успіх розбудови УПЦ КП патріарх Володимир вбачав у дерусифікації українського православ'я. Його цікавили історичні витоки Київської митрополії, особливості розвитку православ'я на території України. Із відповідним проханням про співпрацю патріарх Володимир звернувся до Президента Національної Академії наук України Б. Патона [120, с. 148].

Взяв до уваги патріарх Володимир зауваження провідних релігієзнавців про мілітарний характер церковного календаря російського православного зразка. Завідувач Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди професор А. Колодний у своїх споминах писав про намір патріарха оновити церковний календар УПЦ КП й вилучити з нього свята, присвячені російським царям і полководцям [66, с. 493]. Необхідно віддати належне патріарху Володимиру, який досить тісно спілкувався з науковцями, брав участь у наукових конференціях, інших заходах і, що важливо,

налагоджував взаємну співпрацю. Зауважимо, що науковці також відзначали оригінальність його мислення і глибину аргументації [122, с. 7].

На думку сучасників, зокрема професора А. Колодного, життя владики Володимира було присвячене боротьбі за незалежність України. Владика вважав, що незалежність України не буде повною, якщо 60% її православних вірян будуть належати до іншого духовного центру. Патріарх Володимир був активно задіяний у процес розбудови УПЦ КП. Спілкуючись із релігієзнавцем, він говорив, що не готовий до високої посади патріарха, але змушений дати згоду, щоб не відбувся черговий розкол у Церкві. Підписуючи різні документи, патріарх Володимир зазначав, що вони виходять із Софії Київської як його резиденції. Одного разу А. Колодний запитав патріарха Володимира, чому він не бере участі у Великодніх чи Різдвяних богослужіннях у Володимирському соборі, які транслюють на всю Україну. На що владика відповів, що Володимирський собор є кафедральним храм Київської єпархії, а Софія Київська – це собор Київського патріархату [123, с. 2–3].

Слід зазначити, що особливою туботою патріарха Володимира було подолання розколу в українському православ'ї. Між патріархами УПЦ КП і УАПЦ в червні 1995 р. відбулася серйозна розмова, під час якої пропонувалося зречення своїх посад і обрання нового глави Церкви. Відомо, що за кілька днів до смерті патріарх Володимир відвідав квартиру патріарха УАПЦ Димитрія для обговорення стану розділення між обома конфесіями. Після тривалої розмови порозумілись і накреслили плани для спільних дій щодо об'єднання. Проте несподівана смерть патріарха Володимира порушила ці плани [121].

Патріарх Володимир очолював Церкву впродовж року і дев'ять місяців. Із них у лікарні перебував загалом сім місяців. Далися взнаки 17 років ув'язнення в мордовських і сибірських таборах [121].

14 липня 1995 р. патріарх Володимир (Романюк) помер від четвертого інфаркту. Похорон патріарха був трагічним. Тодішній президент України Л. Кучма, як зазначають дослідники, був прибічником УПЦ МП, тому не мав бажання до гідного вшанування патріарха Володимира. Спочатку було виділене місце на цвинтарі на Лісовому масиві, а згодом влада погодилась на його поховання на Байковому кладовищі. Віряни УПЦ КП і патріоти України схилялись до думки, що місце поховання патріарха має бути на подвір'ї св. Софії. Тодішній віцепрем'єр-міністр І. Курас дозволу на поховання не дав, оскільки собор св. Софії є історико-архітектурною пам'яткою і внесений до реєстру світової спадщини ЮНЕСКО. Похорон патріарха Володимира був призначений на 18 серпня 1995 р. [119]. Вищі керівні особи держави швидко покинули столицю через «невідкладні справи». Жалобна процесія з труною патріарха Володимира рушила від Володимирського собору бульваром Шевченка до вулиці Володимирської. На Володимирській мала повернути праворуч – до Байкового кладовища. Натомість повернула ліворуч – до св. Софії. Таке рішення було прийняте під впливом президента Л. Кравчука та народного депутата М. Поровського. На Володимирській члени УНСО, які йшли у жалобній процесії, прорвали міліцейський кордон. На Софійській площі підрозділ міліції «Беркут» не пустив процесію на територію св. Софії. В цій ситуації о пів на п'яту вечора активісти УНА-УНСО почали копати яму, ламаючи асфальт біля дзвіниці св. Софії. Після 19 год., коли тіло патріарха вже було засипано землею, бійці загонів спеціального призначення МВС вийшли з-

під воріт храму із трьох боків атакували учасників похорону гумовими кийками і сльозогінним газом, ногами ламали ребра, кованими черевиками били в обличчя лежачих юнаків із пов'язками УНА-УСО [124]. Локальна картина побиття духовенства і вірян під час похорону патріарха Володимира мала яскраво виражений антинаціональний характер. «Чорний вівторок» 18 серпня 1995 р. став своєрідною репетицією кривавих розправ, які донині не розслідувані, а винні не покарані [125, с. 5].

Після смерті патріарха Володимира постало питання обрання нового очільника Церкви. Активізувалася опозиція митрополиту Філарету у період підготовки до Всеукраїнського Православного Собору. 10 серпня 1995 р. 50 благочинних в м. Рогатині на Івано-Франківщині підписали звернення до Синоду УПЦ КП, де запропонували митрополиту Філарету офіційно зняти свою кандидатуру на посаду патріарха, мотивуючи, що це загрожує розколу Церкви. На цю пропозицію митрополит Філарет не погодився. Навпаки, йому вдалося подбати про сприятливий склад Собору. На Архиєрейському Соборі 19 жовтня 1995 р. він став єдиним кандидатом на патріарший престіл, а інші претенденти зняли свої кандидатури. Низка архиєреїв – єпископ Хмельницький Мефодій (Кудряков), архиєпископ Вінницький Роман (Балащук), митрополит Івано-Франківський Андрій (Абрамчук) і архиєпископ Тернопільський і Буцацький Василь (Боднарчук), невдоволені кандидатурою митрополита Філарета, вирішила покинути УПЦ КП. Через цей інцидент УПЦ КП втратило 400 громад [126, с. 5].

20 жовтня 1995 р. в Помісному Соборі УПЦ КП взяло участь 173 делегати і численні гості. За обрання владики Філарета патріархом проголосували 160 делегатів, 4 – проти, решта утримались [16, с. 261].

Очоливши Церкву, перед патріархом Київським і всієї України постали чисельні виклики. Він очолив інституцію, яка у світовому православ'ї не мала легітимного статусу і цей шлях був утруднений відсутністю консолідації ієрархів у самій УПЦ КП та протистоянням трьох православних конфесій. За спостереженнями аналітиків воно «було позбавлене будь-якого віросповідного підґрунття, зате круто замішане на конфлікті політичних та фінансових інтересів» [127, с. 124]. УПЦ КП, УАПЦ і УПЦ(МП) об'єктивно стали учасником боротьби різних політичних сил, які з проукраїнських позицій або навпаки реалізовували усередині України і поза її межами концепти стратегії розвитку України. Можливо тому, одним із кроків об'єднання українського православ'я патріарх Філарет вбачав у необхідності прийняття нової Конституції України, яка б мала чітко визначити національні пріоритети держави Україна. Але після прийняття нової Конституції в 1996 р. справа об'єднання православ'я в Україні не отримала очікуваного розвитку [128, с. 72]. УПЦ (МП) й надалі підтримували політичні силами, які виступали за тісну інтеграцію України з Росією.

УПЦ КП і УАПЦ позиціонували себе як українські інституції, проте по-різному вибудовували відносини з державою. УАПЦ, особливо в період предстоятельства патріарха Димитрія, намагалася дистанціюватися від владних структур. У документі «Меморандум патріарха Димитрія до Президента України Л. Кучми» предстоятель вказував на штучний поділ українського православ'я і прагнення держави підпорядкувати Церкви. Він вважав, що опираючись на підтримку владних структур, УПЦ КП перетворювалася на «номенклатурну церкву» [129, с. 138].

Натомість УПЦ КП за предстоятельства патріарха Філарета ідентифікувала себе як українська державницька інституція. Пріоритетом і цінністю виступала сама українська державність без огляду на те, який вона мала характер. Тому критика на адресу держави від речників УПЦ КП звучали лише тоді, коли порушувалися її права та інтереси. Хибність такої позиції проявилася під час президентських каденцій Л. Кучми і В. Януковича, коли симпатії перших осіб були на боці УПЦ (МП). Неохідно віддати належне патріарху Філарету, який в таких випадках публічно висловлював незгоду УПЦ КП з позицією влади. Наприклад, патріарх на пресконференції 6 листопада 2001 р. заявив про появу робочого документа Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 2001 р., в якому йшлося про «подальше просування питання автономії УПЦ» і будівництво спільного українсько-російського храму. Прес-служба УПЦ КП з цього приводу оприлюднила заяву, в якій констатувалося про чергову спробу урядовців ліквідувати автокефалію Української Православної Церкви [129, с. 139]. Фактично йшлося про підміну автокефалії УПЦ КП автономією УПЦ у складі Московського патріархату й визнання останньої як канонічної церковної інституції в незалежній Україні. Інша резонансна подія була пов'язана з протестом Генеральної прокуратури (2002 р.) щодо законності реєстрації УПЦ КП. У цьому випадку припинити спекуляції й зберігати конфесійний мир у країні закликав Президент Л. Кучма [129, с. 141].

Загалом, як зазначають експерти, за часи президенства Л. Кучми, В. Ющенка, В. Януковича для швидкого досягнення автокефального статусу було задіяно «світсько-церковний адмінресурс», в якому значні позиції займали «агенти впливу Російської Федерації». Тому частина урядовців працювала на

московський вектор (автономія або автокефалія від РПЦ), інша частина – на канонічну єдність з Константинопольським патріархатом [130, с. 18].

Очевидно, що опинившись в силовому полі політичної багатовекторності, патріарх Філарет вважав основним чинником зміцнення УПЦ КП об'єднання єпископів, а не розвиток мирянського руху і засад соборноправності. Це дало підставу експертам спочатку застерігати, а згодом звинувачувати патріарха в абсолютизації влади і відсутності демократичності в управлінні Церквою [131, с. 141; 66, с. 178]. Критики патріарха Філарета вважали, що він не надавав належного значення дерусифікації Церкви, розвитку богословської думки, книжково-видавничої діяльності, формуванню українського православного календаря, українського сонму святих тощо. Зокрема у церковному календарі двічі на рік відзначали свято Казанської Богоматері, велося будівництво і освячення храмів на честь Казанської Богоматері в столиці і в Україні загалом. Хибним було рішення перекладу Біблії із синодального московського видання у той час, коли переклад з текстів оригіналу підготувало Українське Біблійне Товариство. На жаль, спроби сформувати на основі євхаристійної еклезіології повноцінну «київську ідентичність», в якій універсальне християнство було б суттю, а національна київська ідея – формою, УПЦ КП не вдалося. «Але в цілому, при відповідній богословській та просвітницькій роботі, українське православ'я ще має шанс сформувати себе як силу, здатну до існування та розвитку в ХХІ ст.», – зауважував у 2011 р. Ю. Чорноморець [132]

Отже, заснування УАПЦ відповідало національним прагненням українців побудувати незалежну державу. Її фундаментальною основою частина духовенства, віруючих і прогресивні суспільно-політичні сили вважали національно орієнтовану автокефальну Православну Церкву. Канонічне

підпорядкування УПЦ Московському патріархату не відповідало інтересам побудови національної держави й викликало нищівну критику з боку національно-патріотичних сил України. Звернення ієрархів УПЦ до патріарха Московського про надання автокефального статусу мало зворотні наслідки – відсторонення митрополита Філарета від предстоятельства. Відтак у 1992 р. УАПЦ і частина духовенства УПЦ провели об'єднавчий Собор й утворили нову релігійну інституцію – УПЦ КП. На жаль, заснування УПЦ КП виявило глибокі протиріччя між її ієрархами на шляхи подолання розколу у православ'ї і побудови національної помісної Церкви. Переважно протистояння мали суб'єктивний характер і стосувалися окремих осіб, зокрема митрополита Філарета. Консолідації єпископату УПЦ КП сприяло предстоятельство патріарха Філарета. Проте принципи соборноправності в управлінні Церквою не набули належного розвитку, що гальмувало формування її «київської ідентичності».

Висновки до розділу 2

Квітневий пленум 1985 р. стимулював стрімкий розвиток демократизації суспільства, що передбачало виконання конституційних положень про свободу совісті. Підготовка до святкування 1000-ліття хрещення Русі на державному рівні пришвидшила прийняття низки законодавчих актів, які сприяли пожвавленню релігійних процесів в Україні. Відродження УАПЦ відбувалося на основі взаємодії національно орієнтованих громадсько-політичних сил і духовенства. Обрання патріархом УАПЦ митрополита Мстислава (Скрипника) на Першому Помісному Соборі цієї Церкви у червні 1990 р. загостило внутрішньоцерковні відносини. Протистояння між митрополитом Іваном (Боднарчуком) і патріархом Мстиславом негативно позначилось на діяльності УАПЦ й у перспективі гальмувало шлях отримання канонічного статусу.

Розрив предстоятеля УПЦ митрополита Філарета з РПЦ було наслідком кризи пострадянського православ'я. Московський патріархат не зміг адаптуватися до нових викликів, породжених деструкцією СРСР, пропонуючи ілюзію автокефалії у вигляді широкої автономії УПЦ у структурі Московського патріархату. Проведення антиканонічного Харківського «собору» (1992 р.) поглибило внутрішнє протистояння в УПЦ (МП). Собору, попри обрання нового предстоятеля, не вдалося локалізувати автокефальні настрої духовенства і віруючих УПЦ (МП), а навпаки підштовхнуло їх до підтримки автокефального руху.

Об'єднання частини УПЦ і УАПЦ у 1992 р. в єдину структуру – УПЦ КП, лише загострило конфлікти в православному церковному середовищі й обумовлювалося неприязню патріарха Мстислава та частини духовенства УПЦ (МП) до митрополита Філарета та суперництвом між ієрархами. Після смерті патріарха Мстислава (1993 р.) розкол поглибився. У 1995 р. УАПЦ була зареєстрована як нове релігійне утворення, але не як спадкоємиця УАПЦ 1990 р., чого прагнув патріарх Димитрій. Того ж року предстоятелем УПЦ МП було обрано патріарха Філарета. Відтак православ'я в Україні представляли три церковні організації – УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ (МП).

Список використаних джерел до другого розділу

1. Горбачов М.С. Вибрані промови і статті. Київ: Політвидав України, 1987. Т. 2. 494 с.
2. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 квітня 1985 р. К., 1985. С. 14.
3. Безсонов М. Н. Православие в наши дни. Москва: Политиздат, 1990. 320 с.
4. Громов Д. Друге хрещення Русі. Святкування 1000-ліття християнства наблизило крах СРСР. URL: <https://ua.korrespondent.net/journal/1318429->

korrespondent-drughe-hreshchennya-rusi-svyatkuvannya-1000-littya-hristiyanstva-nablizilo-krah-srsr (дата звернення: 11.11.2024).

5. РПЦ відзначила тисячоліттяхрещенняРусі. URL: <https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/.html> (дата звернення: 11.11.2024).

6. Баршай С. 1000-ліття Хрещення Русі. До і після події. *Православний вісник*. 2000. № 1. С. 6–11.

7. Сазонов Д.И. Проведение поместного собора. *Вестник КГУ им. Некрасова*. 2014. №2. URL: cyberleninka.ru/n/provedenie-pomestnogo-sobora-1988-goda/ (дата звернення: 12.12.2016).

8. Програма святкування 1000-річчя введення християнства на Русі 14–16 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 395. 117 Арк.

9. Розпорядження Президента України Л. Кравчука № 53/94-рп «Про повернення релігійним організаціям культового майна». 22 червня 1994 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 387. арк. 113–119.

10. Каталог зруйнованих храмів і монастирів. Український інститут національної пам'яті. К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 512 с.

11. Закон Союза Советских Социалистических Республик «О свободе совести и религиозных организациях». Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. 1990. № 41. С. 813.

12. Бажан О. КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови». *Наукові записки. Історичні науки*. Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2010. Т. 104. С. 69.

13. Балух В. О., Коцур В. П., Шкрібляк М. В. Релігійний чинник соціокультурних розколів в українській історії: монографія. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2023. 424 с.

14. Черпак В. Відродження своєї церкви: хронологія подій тридцятирічної давнини, URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/vozhrozhdenie-svoey-cerkvi> (дата звернення 28.04. 2020).

15. Спогади митрополита Данила (Ковальчука) до 30-ліття Української Помісності. URL:<http://kyiv-pravosl.info/2020/05/18/spohady-mytropolyta-danyla/> (дата звернення 28.04. 2020).
16. Історія православної церкви в Україні. К.: «Четверта хвиля», 1997. 292с.
17. Комаров Е. «Да не обольстит вас никто...» Размышления о приходской жизни в Галиции. *ЖМП*. 1991. № 8. С.24–31.
18. Десять парафій РПЦ на Львівщині перейшли до УАПЦ. *Визвольний шлях*. 1990. №1. С. 33–44.
19. Процеси та тенденції в релігійному середовищі в 1998 р. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 388. Оп. 2. Спр. 286. 21 арк.
20. Процеси та тенденції в релігійному середовищі в 1992 р. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 388. Оп. 2. Спр. 244. 51 арк.
21. Губар А. Новітнє відродження української церкви. URL:<http://www.vesna.org.ua/txt/gubara/vidroddennya.doc> (дата звернення: 22.01.2014).
22. Муравський О. Українська Автокефальна Православна Церква в західних областях УРСР на зламі 80-90-х рр. ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка*. Серія Історія. 2008. № 22. С. 163–172.
23. Телеграма Димитрію І. *Визвольний шлях*. 1989. № 10. С. 1274–1275.
24. Відкритий лист Комітету захисту Української Автокефальної Православної Церкви до Архієпископа Скопельського Всеволода (Майданського). URL: http://www.uaoc.info/ua/news/news_/?pid=132 (дата звернення: 24.01. 2007).
25. Бондаренко В. Українська автокефальна православна церква: процес становлення. *ЛіС*. 1990. № 8. С. 15–18.

26. Исиченко Ю. Судьба Украинской автокефальной церкви. *Религия и демократия*: Сб. статей под общей редакцией С. Филатова и Д. Фурмана. М. 1993. С. 385–414.
27. Звернення до духовенства і до всіх вірних християн України. Львів, 1990. С. 342–347.
28. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1996). Львів: «Каменярь», 1996 (укр.). 567с.
29. Українська автокефальна церква: Історичний нарис про церковний розкол на Україні. Свято-Успенська Почаївська Лавра. Почаїв: 1995. 32 с.
30. Цап М. Першоієрарх АПЦ митрополит Іоан Боднарчук) і проголошення патріархату в Україні). *Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука):* Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 – 28 листопада 2014 р., м. Тернопіль). / За заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. О. Сагана, д. філос. н. Л. Филипович. Тернопіль-Київ, 2014. С. 211–217.
31. Історія християнської церкви на Україні. Київ:Наукова думка. 1992. 85 с.
32. Хранить апостольские заветы. *Московский церковный вестник*.1990. № 4. С. 2.
33. Преловська І. Третє відродження УАПЦ у ХХ столітті: проголошенняпатріаршества. *Матеріали конференції з нагоди 15-ої річниці Всеукраїнського Православного Помісного Собору 5-6 червня 1990 р. «Патріарший устрій в Українському Православ'ї: становлення і розвиток»* в м. Києві 21 листопада 2010 р.
URL:<https://kpba.edu.ua/novyny/akademia/patriarshestvo/> (дата звернення: 23.09.2024).
34. Ігумен Димитрій Рудюк. Неправда московських анафем. К., 1999. 472 с.

35. О положении общин Украинской православной Церкви в Ивано-Франковске и Тернополе. *ЖМП*. 1991. №4. С. 418–419.
36. Пospelовский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. М.: «Республика», 1995. С. 419.
URL:http://mediaglagol.com.ua/book/glava_14_tysyacheletie_krescheniya_rusi_agoniya_pravyaschego_rejima (дата звернення: 30.11.2016).
37. Петрушко В. И. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период 1989–1997 гг. Москва, 1998. 258 с.
38. Гордиенко Н. С. Православие в советском обществе. Основные этапы эволюции. / *Русское православие: вехи истории*. М., 1989. 715 с.
39. Шумило С. Самозваний єпископ Вікентій Чекалін і його участь у перших хіротоніях УАПЦ у березні 1990 р.
URL:<https://www.religion.in.ua/main/history/45613-samozvanij-yepiskop-vikentij-chekalin-i-jogo-uchast-u-pershix-xirotoniyah-uapc-u-berezni-1990-r.html> (дата звернення: 10.11.2020).
40. Прот. Сергій Горбик. Історична розвідка щодо першої архиєрейської хіротонії УАПЦ. URL: kyiv-pravosl.info/2019/10/31/7043/more-7043 (дата звернення: 10.11.2020).
41. Смирнов А.І. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я роки II світової війни; монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 416 с.
42. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання» [Текст]. Чикаго-Іллінойс, 2002. 621 с.
43. Діяння Першого Собору УАПЦ, 5–6 червня 1990 р. К., 1990. С. 18.
44. Бабинський А. Українська Автокефальна Православна Церква. URL:https://risu.ua/ukrajinska-avtokefalna-pravoslavna-cerkva_n33544 (дата звернення: 10.10.2019).

45. Інтерв'ю патріарха Дмитрія (Яреми). *Бюлетень Центру Релігійної Інформації*. 1996. №4 (15). 16–31 берез.
46. Ісіченко І. Духовна освіта УАПЦ. *Успенська вежа*. 2000. № 4. С.7–8.
47. Іоан, митрополит. Відкритий лист Його Святості Мстиславу (Скрипнику). 15 січня 1993 р. Дрогобич. 8 с. Копія оригіналу.
48. Іщук О.В. Ієрархічні суперечності та міжцерковна полеміка як вияв кризи українського автокефального руху 1990–1993 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 180–192. URL:<http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD20092012619>(дата звернення: 02.06.2016).
49. Анісімов В. Патріарх УАПЦ Мстислав: «Філаретівщина – це трагедія українського православ'я» [Текст]. *Независимость*. 1992. 14 нояб.
50. Хоміцький В. Окремі аспекти пастирського служіння митрополита Іоана (Боднарчука). *Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27–28 листопада 2014 р., м. Тернопіль. / За заг. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. О. Сагана, д. філос. н. Л. Филипович. Тернопіль-Київ, 2014. 256 с.*
51. Архиепископ Ігор (Ісіченко) Історія Христової Церкви в Україні. Харків, 2008. 565 с.
52. Єпископ Олександр (Драбинко). Чому розкольницькі угруповання в Україні звуться неканонічними. Київ, 2003.
53. Записка «Про загострення міжконфесійних відносин у західноукраїнському регіоні» від 8 січня 1990 р. *ЦДАГОУкраїни*. Ф.1. Оп. 11. Спр. 2206. арк.13–14.

54. Єленський В. Релігія «нульових»: підсумки десятиліття. Релігійно-інформаційна служба України. URL: risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40964/ (дата звернення: 29.09.2018).
55. Указ від 20 квітня 1990 р. президії Верховної Ради УРСР. *ЦДАГО України*. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2772. 27 арк.
56. Архiepіскоп Іоан. Звернення до Крайової Ради Руху, депутатів Верховної Ради СРСР, кандидатам Верховної Ради УРСР. Патріархат. Львів, 29 грудня 1989 р. URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/uaptserkvu-u-zahidnij-ukrajini-bazhajemo-spravzhnoji-hrystyyanskoji-kultury/> (дата звернення: 23.09.2024).
57. Промова до Папи про наладнання правної структури нашої Церкви. URL: http://www.risu.org.ua/ukr/resources/religios/ugcc_doc/meeting_ugcc (дата звернення: 27.01.2024).
58. Документи, внесені до засідань Президії ВРУ та оперативного голосування, березень 1992 р. *ЦДАВО України*. Ф.1. Оп.16. Спр. 4813. 182 арк.
59. Доповідна записка «Про релігійну обстановку в Радехівському районі Львівської області від 04.11.1992». *ЦДАВО України*. Ф.4648. Оп. 7. Спр. 664. 18 арк.
60. Лист архiepіскопа Львівського і Галицького до Президента України, від 10.08.1993 р. *ЦДАВО України*. Ф.2. Оп. 15. Спр. 3617. 20 арк.
61. Розпорядження Представника Президента України у Львівській області С. Давимуки № 203 «Про передачу культових споруд релігійним громадам» від 24.06.1992 р. *ЦДАВО України*. Ф.5233. Оп.1. Спр. 20. 47 арк.
62. Лист керуючого справами Львівсько-Галицької єпархії УПЦ КП єпископа Петра до Президента України від 3.07.1992 р. *ЦДАВО України*. Ф. 5233. Оп.1. Спр. 273. 95 арк.
63. Шуба О. Міжцерковний конфлікт. Сподівання на мудрість і терпіння. *Віче*. 1995. №8. С. 142–154.

64. Вовк Б. Нас визнають східні патріархи. *За вільну Україну*. 1991. 28 берез.
65. Про свободу совісті і релігійні організації. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Молода Галичина*. 1991. 6 черв.
66. Колодний А. Доле ж моя доле... Шлях до українськості. Біографо-сенсожеттевий нарис. К.:«Інтерсервіс», 2021. 680 с.
67. Епископ Александр (Драбинко). Православие в посттоталитарной Украине: вехи истории (Кандидатская диссертации по богословию) (2002). URL:<https://pereyaslav-eparchia.kiev.ua/arkhierej/statti-ta-rozdumy/395-aleksandr-drabinko-pravoslavie-v-posttotalitarnoj-ukraine-vekhi-istorii> (дата звернення: 18.01.2018).
68. Бондар П. Незбагненні шляхи Господні. Коротка історія створення УПЦ КП. URL: http://fleet.sebastopol.ua/morskaya_derjava/2003_/1/korotka_istorija_stvorenija_upcs_kp/printable (дата звернення: 06.05.2022).
69. Модзалевський І. Я давній та відвертий прихильник порозуміння між УАПЦ та УПЦ. URL: http://orthodoxy.org.ua/uk/mejkonfessionalnyy_dialog/2007/03/13/6390.html (дата звернення: 12.05. 2007).
70. Визначення про статус УПЦ (1990 р.). URL:https://risu.ua/viznachennya-pro-status-upcs-1990-r_n34028 (дата звернення: 11.11.2014).
71. Хоміцький В. Особливості інституалізації УПЦ КП в період становлення незалежності України (1991–1993 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія. Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. 1. 2018. 165 с.
72. Черкаська Г. Мстислав патріарх Київський і всієї України. URL:https://uahistory.com/topics/famous_people/14509 (дата звернення: 20.03.2018).

73. Львівська православна кафедра у XX столітті.
URL: <https://gradleva.in.ua/news/lvivska-pravoslavna-kafedra-u-khkh-st> (дата звернення 30.12.2024).
74. Утворення Української православної церкви Київського патріархату.
URL: https://www.truechristianity.info/ua/books/zakon_bozhyi/zakon_bozhyi_045.php (дата звернення: 02.07.2024).
75. Димитрій (Ярема) (1915–2000). URL: https://risu.ua/dimitriy-yarema-1915-2000_p34016 (дата звернення: 03.07.2024).
76. Діяння другого помісного собору УАПЦ 7.09.1993. *Журнал* №1.
URL: https://stavropigia.lviv.ua/index.php?id=15&tx_ttnews%5Btt_news%5D=439&cHash=6c3dc2e0bfc77b01b509e06def63e27 (дата звернення: 03.07.2024).
77. Спогади. Патріарх Димитрій (Ярема). Пастир, патріот, дослідник. Львів: Святогорець, 2011. 352 с.
78. Інтерв'ю патріарха Дмитрія (Яреми). *Бюлетень Центру Релігійної Інформації*. Львів. 1996. № 4 (15). 16–31 берез.
79. Бондаренко В. Розвиток та інституалізація конфесійної мережі в Україні як вияв релігійної свободи. *Релігійна свобода*. 2005. № 9. С. 12–15.
80. Данилець Ю.В. Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2007. 20 с.
81. Бондаренко В. Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку. *Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: науковий щорічник*. Київ, 1999. С. 74–79.
82. Боруцький С. Особливості державно-церковних, міжконфесійних та внутрішньоцерковних відносин на Львівщині. *Релігійна свобода: науковий щорічник*. Київ, 2008. № 12. С. 153–159.
83. Кобута С. «Перебудовчий» синдром: влада і церква в системі політичних координат. *Держава і церква в Україні за радянської доби: Зб. наукових статей*

за матеріалами II Всеукраїнської наукової конференції (18–19 жовтня 2007 р.). Полтава, 2008. С. 273–243.

84. Звернення Українського Екзархату з приводу подій в Західній Україні (1989). URL:https://risu.ua/zvernennya-ukrajinskogo-ekzarhatu-z-privodu-podiy-v-zahidniy-ukrajini-1989_n35529 (дата звернення: 16.07.2014).

85. Обращение архиереев Украинского Экзархата к духовенству, монашествующим и всем верующим Украинского Экзархата. *ЖМП*. 1990. № 3. С. 7–8.

86. Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин (Аналітична доповідь УЦЕПД). *Національна безпека і оборона*. 2000. № 10. 50 с.

87. У Державному комітеті у справах релігії. *Людина і світ*. 1997. № 10. С. 25–32.

88. Положення про Екзархати Московського патріархату. *Православний вісник*. 1990. № 4. 10 с.

89. Єпископ Димитрій (Рудюк). Коротка історія створення Української Православної Церкви Київського Патріархату. *Релігійна панорама*. 2000. № 3. С. 68–71.

90. Архиєрейський Собор Русской Православной Церкви 30–31 января 1990 года, Москва. *ЖМП*. 1990. № 5. С. 4–12.

91. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1993. 49 с.

92. Протоієрей Владислав Ципін. Історія Руської Православної Церкви (1917–1997). Москва: Стрітення, 1997. Кн. 9. 583 с.

93. Определение Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. 9–11 октября 1989г. *Православный весник*. 1990. № 1. С. 14–15.

94. Визит Святейшого патриарха Московского и всея Руси Алексия II на Украину. *ЖМП*. 1990. № 12. С. 2–4.

95. Супрун З. Візит Святійшого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II на Україну. *Православний вісник*. 1990. № 10. С. 6–7.
96. Визначення про статус УПЦ (1990 р.). URL:https://risu.ua/viznachennya-pro-status-upc-1990-r_n34028 (дата звернення: 11.11.2014).
97. Документи Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. Москва, Свято-Данилов монастирь, 25–27 октября 1990 года. Определение об Украинской Православной Церкви. *ЖМП*. 1991. № 2. С. 3–12.
98. Горевой Д. Грамоту про «самостійний» статус УПЦ МП видавали Філарету і називали «Томосом» – експерт. URL:<https://religionpravda.com.ua/?p=68166> (дата звернення: 12.03.2020).
99. К вопросу о независимости Украинской Православной Церкви. (По материалам пресс-конференции Блаженнейшего Филарета, митрополита Киевского и всея Украины). *Православный вестник*. Київ. 1990. № 11. С. 15–19.
100. Драбинко О. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). Киев: Изда-во Успенської Києво-Печерської Лаври, 2002. 288 с.
101. Гавриленко З. Первый Собор Украинской Православной Церкви. *Православный Вестник*. 1991. № 2. С. 7–9.
102. Книга Правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. Київ: «Преса України», 2008. 367 с.
103. Постанови Помісного Собору УПЦ (1991). URL:http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uocmp_doc/34694 (дата звернення: 03.06.2024).
104. Собор Української Православної Церкви 1–3 листопада 1991 р. К. 1992. 62 с.
105. Два історичні дні 1991 року у Біловезькій пущі: міфи і реальність. URL:<https://www.bbc.com/ukrainian/features-38234553> (дата звернення: 01.01.2020.).

106. Звіт за 1991 р. *Державний архів Рівненської області*(далі – *Держархів Рівненської обл.*). Ф. 639. Оп.1. Спр.5. 28 арк.
107. Київський Патріархат - Українська помісна православна Церква. Історико-канонічна декларація Архієрейського собору УПЦ КП від 19 квітня 2007 р. Київ, 2007 р. 168 с
108. Ігумен Димитрій (Рудюк). Духовний пастир нації. Український богослов. Історичний і теологічний щорічник. Київ, 1999. 320 с.
109. Патріарх УПЦ КП Філарет: Харківський собор 1992 року організували спецслужби (оновлено). URL:https://risu.ua/novini_tl (дата звернення: 24.07.2023).
110. Євсєєва Т. Архієрейський Собор УПЦ в Харкові. URL:<https://www.jnsm.com.ua/h/0527T/> (дата звернення: 24.07.2023).
111. Хомчук О. Мазепа і Філарет. URL:<https://parafia.org.ua/biblioteka/hrystyianstvo-virovchennya-ta-tradytsiji/pratsi-svyatijshoho-patriarha-kyjivskoho-i-vsijeji-rusy-ukrajiny-filareta/tom-6-intervyyu/intervyyu> (дата звернення: 12.01.2014).
112. Чорноморець Ю. Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу наративної герменевтики. *Релігія та соціум*. 2015. № 3. С. 34–40.
113. Саган О. Н. Особливості розвитку державно-конфесійних відносин у сучасній Україні. *Релігійна свобода: Релігія в постмодерному суспільстві: соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти*: Науковий щорічник. 2008. № 13. 332 с.
114. Міжнародна наукова конференція «Українське православ'я: особливості, історія, сучасність». *Українське релігієзнавство*. 1996. № 1. С. 27.
115. Грабовський С. Патріарх Мстислав. URL:<https://www.radiosvoboda.org/a/961990.html> (дата звернення: 12.10.2015).
116. Спогади племінника митрополита Якова (Панчука) о. Володимира (Панчука). / Власний архів.

117. Зінчук Д. Релігійна та громадсько-політична діяльність патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Василя Романюка). Івано-Франківськ: Видавець І. Я.Третяк, 2009. 280 с.
118. Свящ. Миколай Щербань. Історія Богословського відділення. URL:<https://bogoslav.cv.ua/index.php?id=192&action=art>(дата звернення: 13.04.2017).
119. Вахромєєв О. Цікаві факти із життя та смерті патріарха Володимира (Василя Романюка). URL:<https://mefodiy.org.ua/cikavi-fakti-iz-zhittya-ta-smerti-patriarha-volodimira-vasilya-romanyuka/> (дата звернення: 14.05.2017).
120. Саган О. Православна проблематика в дослідницьких здобутках українського релігієзнавства. *Українське релігієзнавство*. 2006. № 40. С. 148.
121. Романюк Василь Омелянович (1925). URL: <https://ua.openlist.wiki/> (дата звернення: 12.04.2017).
122. В світлій пам'яті багатьох зберігся фундатор та будівничий Київського патріархату патріарх цієї Церкви Володимир (Романюк).*Релігійна панорама* № 7 (47). 2004. С. 7.
123. Якимось непомітно пройшла 85-та річниця від дня народження патріарха УПЦ КП Володимира (Романюка). *Релігійна панорама*. 2010. № 12(122). С. 2.
124. Мельник І. Кривавий похорон Патріарха. URL:<https://zbruc.eu/node/38894> (дата звернення: 01.07.2024).
125. Єленський В. Релігія і українське суспільство. Огляд подій 1995 р. *ЛіС*. № 1–2. С. 5.
126. Єленський В. Україна напередодні третього тисячоліття.*Парафіяльна газета*.1996. № 67. лют. С. 5.
127. Переверзій В. Міжправославний конфлікт як фактор політичного ризику в сучасній Україні.*Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42. С. 123–128

128. Губар А. Патріарх Філарет і питання єдності української Церкви. К.: «Український богослов». 1999. 319 с.
129. Переверзій В. Українська православна церква Київського патріархату та її суспільно-політичні орієнтації. *Політичний менеджмент*. 2004. № 2. С. 123–144.
130. Саган О. Єдина Українська Помісна Православна Церква: суспільний запит на необхідність конституювання. К.: КБСБ, «Світ Знань», 2017. 40 с.
131. Мороз В. Убити дракона: постколоніальні виклики для Православної Церкви в Україні. *Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур. Науковий щорічник*. К.: УАР, 2015–2016. С. 141.
132. Чорноморець Ю. Сучасні проблеми з релігійною ідентичністю: трагедія православ'я. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/42544/ (дата звернення: 21.10.2022).

РОЗДІЛ 3

ПРОЦЕСИ УТВЕРДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УПЦ КП

3.1. Формування парафіяльної мережі та єпархіальних органів управління

Заснування УПЦ КП передбачало створення стійкої моделі цього церковного інституту. Вона повинна була забезпечити системність функціонування УПЦ КП у суспільстві з метою задоволення його духовних потреб, імплементації християнських цінностей, а також сприяти націстворчим прагненням віруючих. Досвід попередніх століть не лише Київської митрополії, але й інших Православних Церков, зокрема Сербської, Болгарської, Московської, довели взаємозалежність політичного і релігійного чинників у державному будівництві.

Процес інституалізації власне УПЦ КП припадає на 1992–2018 рр., коли були сформовані синодальні та єпархіальні управління, відновлювалися і засновувалися монастирі, заклади духовної освіти, започатковувалися та розгортали діяльність соціальні програми. Проте заснуванню УПЦ КП передував автокефальний рух і відродження УАПЦ. Воно супроводжувалося конфесійними конфліктами, боротьбою за культові споруди, інтенсивною дискредитацією прихильників автокефалії, складними кадровими рішеннями, маніпуляціями з боку влади тощо. Після заснування наприкінці червня 1992 р. УПЦ КП єпархіальна мережа і синодально-єпархіальні органи управління УАПЦ стали фундаментом діяльності УПЦ КП.

Визначаючи етапи інституалізації УПЦ КП, ми вважаємо доцільним включити період відродження і становлення УАПЦ як важливу передумову утвердження УПЦ КП, зокрема її єпархіальних структур. Таким чином, процес інституалізації УПЦ КП включає кілька етапів: лютий 1989 р. – червень 1992 р. (інституційний розвиток УАПЦ); червень 1992 р. – 2000 р. (заснування і утвердження інституцій УПЦ КП); 2001 р. – грудень 2018 р. (розбудова інституцій УПЦ КП).

Упродовж лютого 1989 – червня 1992 рр. центром відродження українського православ'я стало місто Львів. У Львівській області станом на 1 січня 1988 р. налічувалося 578 парафій Києво-Галицької митрополії РПЦ [1, с. 35]. Одночасно з розгортанням автокефального руху в області розпочалися процеси відродження УГКЦ. Ситуація була складною. Партійне керівництво України і Львівської області зокрема впродовж 1988 – першої половини 1989 рр. провели низку заходів з метою уповільнення темпів зростання кількості греко-католицьких громад. Натомість, органи влади розпочали реєстрацію парафій РПЦ і саме в тих населених пунктах, де мали підтримку греко-католики. Наприклад, у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях у цей період з'явилося 1100 таких «новозареєстрованих» парафій [2]. З них на Львівську область припадало 552 парафії РПЦ, а у вересні 1988 р. їх налічувалося понад 1200 одиниць [1, с. 35].

Очевидно, що ці заходи виявилися недостатньо ефективними у боротьбі з УГКЦ. У 1989 р. КДБ запропонував Львівському обкому партії операцію «Автокефалія». Про неї говорив Михайло Горинь, голова Львівської обласної ради у 1994–1997 рр., як про план використання автокефальних настроїв громадян з метою створення альтернативної сили, яка б значно сповільнила або локалізувала відродження УГКЦ [1, с. 35].

Рішення Львівської міської ради від 6 квітня 1990 р. про вилучення у православної громади собору св. Юра та єпархіальної резиденції передачу їх греко-католикам підняло хвилю незадоволення з боку православних. Оскаржив рішення у Верховній Раді УСРСР екзарх УПЦ митрополит Філарет, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, республіканський комітет захисту прав віруючих УПЦ. 20 квітня Президія Верховної Ради затвердила постанову, в якій скасовувала рішення Львівської міськради про передачу собору УГКЦ [3]. Конфлікт набрав міжнародного розголосу. На цю подію відгукнувся патріарх Константинопольський Димитрій. У своєму зверненні він писав, що «продовжуються неприпустимі дії українських католиків східного обряду з насильницького захоплення храмів, якими до цього часу користувалися православні» [4]. Свій протест з приводу цих подій папі Івану Павлу II заявив патріарх Московський Алексій у телеграмі від 17 серпня 1990 р.: «Здійснене насильницьке захоплення собору було фактично узаконене Львівською обласною радою, яка прийняла протиправне рішення про розірвання договору з православною громадою. 19 серпня в соборі було проведено греко-католицьке богослужіння. У надзвичайно складній ситуації перебуває єпископ Львівський і Дрогобицький Андрій¹⁴, якому місцева влада запропонувала здати єпархіальну резиденцію до 15 вересня цього року» [5].

Таким чином, постання автокефальних громад відбувалося в умовах конфлікту УАПЦ з РПЦ і конфесійного суперництва з УГКЦ, яке посилювалося втручанням партійно-радянського керівництва й набиало форм конфронтації або, навіть, агресивного протистояння. Церкви ділили між собою віруючих, парафії, майно.

¹⁴Єпископ Андрій (Горак) зайняв проукраїнську позицію після проголошення незалежності України. У 1992 р. перейшов в УАПЦ, а згодом підтримував митрополита Філарета (Денисенка) в УПЦ КП.

19 серпня 1989 р. настоятель львівського храму св. Петра і Павла протоієрей Володимир (Ярема) оголосив про вихід парафії з юрисдикції Московського патріархату. Невдовзі цей почин підтримали низка інших парафій УПЦ Львівщини. У жовтні 1989 р. УАПЦ в області налічувала 10 парафій [6, с. 33–34].

14 грудня 1989 р. у Петропавлівському храмі Львова відбувся Собор УАПЦ, в якому взяли участь представники понад 100 парафій Львівської і Тернопільської областей, переважно духовенство, представники релігійних громад і братств. Під час засідання присутніх повідомили про відновлення зв'язків із митрополитом Мстиславом (Скрипником). Також було надано єпископу Івану (Боднарчуку) титулу архиєпископа Галицького і Волинського [7].

На території Львівської області було засновано дві єпархії УАПЦ: Львівсько-Галицько-Волинська, яку очолив архиєпископ Іван (Боднарчук) і Львівсько-Сокальська, якою керував архиєпископ Петро (Петрусь). Кількість їх парафій невпинно зростала. З 1200 парафій РПЦ станом на жовтень 1989 р. у структурі цієї Церкви залишилося близько 15 [8, арк. 55]. Вже на початку 1990 р. у складі УАПЦ у Львівській області було 82 парафії і 55 священнослужителів [9].

У 1990 р. у Львові розпочали друк церковного часопису «Церковні дзвони», який став духовним вісником краю. Значна увага на його сторінках приділялася проблемам виховання молоді, пікреслювалося значення віри в Бога, історії української Церкви тощо [10].

Релігійні трансформаційні процеси мали місце в Тернопільській єпархії УПЦ, яка була утворена 27 грудня 1988 р. шляхом виокремлення її зі складу Львівської єпархії й розташовувалася в адміністративних межах Тернопільської області. Відроджена УГКЦ претендувала на майно єпархії. Рішенням Тернопільської облради від 21 грудня 1989 р. кафедральним храмом УГКЦ став

колишній Домініканський костел св. Вінцента Феррарського, в якому розміщувалася картинна галерея. Кафедральним собором УПЦ був храм Різдва Христового [11].

У листопаді 1989 р. в м. Бережани в храмі св. Трійці 24 священники на чолі із благочинним Іваном (Пилипишиним)¹⁵ заявили про вихід із юрисдикції РПЦ і перехід до УАПЦ. Про своє рішення повідомили телеграмою єпископа Тернопільського і Кременецького Лазаря (РПЦ) [12, с. 15–18].

24 січня 1990 р. у м. Тернополі відбувся Собор, який зібрав духовенство— 9 священників і 26 представників православних громад області. Делегати заявили про підтримку автокефального руху і вихід із юрисдикції РПЦ [9]. 31 березня 1990 р. був зведений у сан єпископа Тернопільського і Бучацького Василь (Боднарчук). Після Першого Всеукраїнського собору (5–6 червня 1990 р.) єпископ Василь отримав сан архієпископа [13]. Навколо владики Василя (Боднарчука) гуртувались патріотично налаштовані священники. Наслідком їх зростаючого впливу в Тернополі було рішення міськради від 17 лютого 1991 р. передати храм Різдва Христового УАПЦ. А будинок священника, який був розміщений на подвір'ї храму, до 1997 р. фактично був кафедральним собором УПЦ (МП) [11].

Токож у 1991 р. з ініціативи архієпископа Тернопільського і Бучацького Василя у м. Тербовля заснували Тернопільську духовну семінарію, яка у перспективі повинна була зняти проблему нестачі духовенства автокефальної Церкви у регіоні [14].

Зміцненню автокефальних настроїв на Тернопіллі сприяв візит патріархУАПЦ Мстислав (Скрипника) влітку 1991 р. Він зустрівся з

¹⁵12 грудня 1998 р. підвищений до сану архієпископа з ім'ям Варлаам, у січні 1999 р. призначений керуючим Кіцманською єпархією УПЦ КП, у 2005 р. отримав титул архієпископ Чернівецький і Буковинський. Повернувся в УПЦ (МП), повторно прийняв чернецтво під ім'ям Василь, є настоятелем Городницького Ставропігального монастиря УПЦ на Житомирщині.

духовенством та віруючими Тернополя, Кременця, Почаєва. У Підволочиськупатріарх заклав наріжний камінь під будівництво Троїцького собору (Собор єднання християн Сходу і Заходу).

Одночасно з розвитком автокефального руху в Тернопільській області у середовищі Тернопільсько-Кременецької єпархії УПЦ (МП) відбувалися кадрові зміни. 17 лютого 1991 р. відбулась хіротонія благочинного Почаївської лаври архимандрита Сергія (Генсицького), який був зведений в сан єпископа Тернопільського і Кременецького УПЦ (МП). Проте після Помісного Собору УПЦ (МП) 1–3 листопада 1991 р., на якому делегати звернулися до патріарха Московського з проханням надати УПЦ статус автокефалії, єпископ Сергій відкликав свій підпис. Відтак 23 січня 1992 р. митрополит Філарет звільнив єпископа з посади керуючого Тернопільською єпархією [11]. Того ж дня, тимчасово очолити єпархію було доручено єпископу Почаївському Якову (Панчуку). Він був відомий своєю проукраїнською позицією і відстоював ідею українізації Церкви, яку не поділяли більша частина почаївської братії. В ніч з четвертого на п'яте червня 1992 р. (свято Вознесіння Христового) через спробу українізувати богослужіння та поминання предстоятеля УПЦ (МП) митрополита Філарета ченці змусили намісника Почаївської лаври покинути її територію. 10 червня 1992 р. єпископа Якова було перепризначено керуючим Тернопільсько-Кременецькою єпархією [15].

Стрімко розвивалися процеси автокефалізації громад в Івано-Франківській області. В м. Галичі 22 січня 1990 р. відбувся Собор за участю православного духовенства і представників православних громад Прикарпаття. Серед присутніх було 168 священнослужителів із 265 і 204 представники громад. Учасники собору прийняли рішення залишити РПЦ і перейти в УАПЦ [9]. На Соборі було обрано майбутнього кандидата на Івано-Франківську архиєрейську кафедру протоієрея Степана (Абрамчука). На початку квітня 1990 р. священник прийняв чернечий постриг з іменем Андрій, а 7 квітня в

с. Підгайчики Коломийського району відбулася його архиєрейська хіротонія. Протоієрей Степан (Абрамчук) був зведений у сан єпископа Івано-Франківського і Коломийського УАПЦ. Після Першого Всеукраїнського Собору 5–6 червня 1990 р. єпископа Андрія (Абрамчука) було піднято до сану архиєпископа [12, с. 15–18].

На зламі 1980–1990-х рр. на території Гуцульщини більшість парафій перейшли до УГКЦ. Проте мірою поширення автокефального руху, зміцнення УАПЦ та агітації її духовенства спостерігався зворотній процес. Траплялися випадки, коли віруючі переходили в автокефальні громади, мотивуючи тим, що православ'я вбереже їх від ополячення [16].

У 1990 р. в Івано-Франківську розпочали друк єпархіального часопису «Рідна Церква». Вірних інформували про духовні новини краю, пропагували духовний спосіб життя, обґрунтовували незалежність Української Церкви [10].

На Буковині рух за відродження УАПЦ розпочався у 1990 р. [17, арк. 25]. 28 квітня 1990 р. архиєрейський сан в УАПЦ прийняв єпископ Чернівецько-Хотинський і всієї Буковини Данило (Ковальчук) [18, с. 231–232]. Згодом його єпископський титул, згідно з рішенням Священного Синоду від 27 липня 2005 р., був змінений на Чернівецький і Буковинський [19]. У с. Мамаївці в Покровському храмі, що в Кіцманському районі, єпископ Данило провів перше богослужіння українською мовою. Низка автокефальних громад було засновано в Кіцманському, Заставнівському, Вижницькому районах Чернівецької області [20]. Вже наприкінці літа 11 серпня 1990 р. на Буковині розгорнулося справжнє релігійне протистояння. Група російських і румунських священників на чолі із єпископом Чернівецьким і Буковинським УПЦ (МП) Антонієм (Москаленко) організували похід вулицями Чернівців із гаслами, які закликали віруючих не віддавати храми громадам УАПЦ. Архиєрей заявив, що «на буковинській землі не буде ні УАПЦ, ні української мови», а при потребі в область «введуть танки» [21]. Такі дії єпископа Антонія призвели до протидії з

боку духовенства і віруючих УАПЦ та громадських активістів. В області розпочалися пікетування із вимогою припинити утиски УАПЦ. А парафіяни с. Микитів заявили, що на чолі із священником переходять до УАПЦ [21].

29 квітня 1990 р. було хіротонізовано єпископа Ужгородського і Виноградівського Володимира (Романюка) [22, с. 3]. Ужгородсько-Виноградівська єпархія УАПЦ офіційно була заснована 29 квітня 1990 р. [23, с. 267].

На початку 1990-х рр. поступово відроджувалась і знаходила підтримку серед населення та у владних органах Волинської області Володимир-Волинська єпархії УАПЦ з центром у Луцьку. Свідченням того була реєстрація нових релігійних громад, відновлення діяльності Луцького братства св. ап. Андрія Першопокликаного. Кафедральним собором на той час слугував Хрестоздвиженський храм Луцька, а офіційним друкованим органом єпархії був часопис «Православ'я». Його перший примірник з'явився у квітні 1990 р. [18, с. 227–228]. 11 травня 1990 р. в чернецтво з ім'ям Миколай був пострижений протоієрей Степан (Грох). 19 травня відбулась хіротонія єпископа Луцького і Волинського Миколая (Гроха). 1 квітня 1991 р. вийшов друком перший примірник періодичного видання «На варті», який був заснований Луцьким братством. Станом на 1 січня 1992 р. в області було зареєстровано 14 громад УАПЦ. Владика Миколай керував Волинською єпархією УАПЦ до 25 червня 1992 р. Відтак подав телеграму до архиєрейського собору УПЦ (МП) про вихід із УАПЦ [18, с. 227–228.].

Автокефальний рух на Рівненщині розпочав відродження у 1989 р. Перший храм УАПЦ було освячено 7 липня 1990 р. у м. Рівне (Свято-Стефанівський храм на Грабнику). Хіротонія єпископа Рівненського і Житомирського Антонія (Масендича) відбулася 16 вересня 1990 р. Рівненсько-Острозьку єпархію було утворено 10 жовтня 1990 р., яка адміністративно включила в себе межі Рівненської області. З 16 вересня 1990 р. до 25 січня

1992 р. єпархією керував єпископ Антоній (Масендич), а від 1992 р. – єпископ Полікарп (Пахолюк) [24].

У лютому 1989 – червні 1992 р. спостерігалась динаміка зростання парафій УАПЦ. Так на 1 лютого 1990 р. у Львівській області нараховувалося 82 парафії, Івано-Франківській 204 одиниці, у Тернопільській – 26 одиниць [9]. Наступного року кількість автокефальних громад на Львівщині стрімко зростає. Станом на 1 січня 1991 р. у Львівській області УАПЦ мала 430 парафій [25, арк. 8]. Напочатку 1992 р. у Львівській області налічувалося 578 громад, в Івано-Франківській області – 368, Тернопільській області – 393 [26, с. 56].

Загалом на 1 січня 1991 р. в УАПЦ було 940 громад, 96% яких були розташовані в трьох західних областях – Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській [27, с. 2]. У 1989 р. УАПЦ мала 100 парафій, а в 1992 р. їх кількість зросла до 1489 одиниць [28, с. 161].

Таким чином, на час проведення об'єднавчого Собору 1992 р. УАПЦ, яка розвивала ідею побудови незалежної Української Церкви, мала широку підтримку в суспільстві. Вона підтримувала процеси державотворення незалежної України. УАПЦ набирала потуги, маючи у складі майже півтори тисячі парафій, духовну опіку яким надавали 357 священнослужителів. Церква формувала свої управлінські структури, єпископат, проводила підготовку священників (Див. дод. А; дод. В).

25–26 червня 1992 р. Всеукраїнський Православний Собор прийняв рішення про заснування УПЦ КП, в якій об'єдналися частина вірних і духовенства УПЦ (МП) на чолі з митрополитом Філаретом та вірні і духовенство УАПЦ, очолювані патріархом Мстиславом. 20 липня 1992 р. УПЦ КП було зареєстровано Радою у справах релігії [29, с. 15]. Основою Статуту УПЦ КП став Статут УАПЦ.

На конфесійній карті України УПЦ КП зайняла вагоме місце, ставши другою православною конфесією за кількістю парафій і духовенства. Більшість

вірних, парафій і священнослужителів УАПЦ перейшли в УПЦ КП. У 1993 р. УПЦ КП нараховувала 1792 громади, УАПЦ – 672, УПЦ (МП) – 5666. У 1994 р. в УПЦ КП мала 1944 парафій, УАПЦ – 283, УПЦ МП – 5841 [30, с. 41]. Сучасники стверджують, що у 1994 р. в обласні органи держуправління надійшла таємна інструкція, в якій рекомендувалося надавати перевагу в реєстрації парафіям УПЦ (МП). Внаслідок цього з'явилася значна кількість недіючих парафій із зареєстрованими статутами [31, с. 440].

У наступні 1994–1995 рр. фіксується зменшення мережі громад УПЦ КП і збільшення мережі парафій у складі УАПЦ і УПЦ (МП). На нашу думку, перехід громад був пов'язаний з конфліктами в середовищі духовенства, що екстраполювалося на громади. У період грудня 1993 – січня 1994 рр. неузгодженість позицій між ієрархами УПЦ КП призвела до виходу з цієї юрисдикції митрополита Антонія (Масендича), архиєпископа Спиридона (Бабського), єпископів Романа (Попенка), Софронія (Власова), Іоана (Сипка). У жовтні 1995 р. патріархом УПЦ КП було обрано митрополита Філарета. Очевидно, що це рішення Собору 20 жовтня 1995 р. не підтримували частина духовенства і віруючих, які прийняли рішення вийти з підпорядкування УПЦ КП і приєднатися до інших юрисдикцій. Відтак у 1995 р. кількість парафій в УПЦ КП у порівнянні з 1994 р. зменшилась на 146 одиниць і становила – 1798 парафій. В УАПЦ – навпаки, кількість парафій зросла на 331 одиницю і загалом становила 612 парафій. В УПЦ (МП) також фіксувалося збільшення парафій на 205 одиниць і мало в сумі 6046 одиниць. У 1996 р. відтік парафій з УПЦ КП продовжувався. Того року з її юрисдикції вийшло 445 парафій і їх загальна кількість у складі УПЦ КП становила 1499 одиниць. В той час, як УАПЦ поповнили 551 парафією (всього – 1163 одиниці), а УПЦ МП – 770 парафій (всього – 6816 одиниць) [30, с. 41].

Лише у 1997 р. ієрархам на чолі з патріархом Філаретом вдалося стабілізувати становище і по кількості парафій вийти на рубіж 1995 р. В 1998 р.

процес зростання парафіяльної мережі в УПЦ КП продовжувався. Наприкінці того року парафіяльна мережа перевищила двотисячний рубіж [30, с. 41] .

Позитивна динаміка зростання мережі парафій в УПЦ КП спостерігалася в наступні роки. У 1999 р. в УПЦ КП нараховувала 2261 парафій [30, с. 41]. У 2000 р. в її структурі було 2557 парафій [32, с. 45].

Слід зауважити, що у період 1993–2000 рр. УПЦ (МП) вдалося стабілізувати ситуацію у громадах й навіть наростити свою присутність у конфесійному житті України. Порівнюючи мережу громад у 1993 і 2000 роках, ми констатуємо їх збільшення в УПЦ КП на 765 одиниць, УАПЦ – на 344 і УПЦ (МП) – 2924 [32, с. 45].

Заснування УПЦ КП на основі об'єднання УАПЦ і УПЦ (МП) з домінантою конституювання у перспективі помісної Української Православної Церкви вимагало тривалої копіткої роботи в усіх сферах її життєдіяльності. Відтак розпочався тривалий і складний процес її інституалізації, який передбачав присутність і утвердження цієї інституції в системі суспільних відносин як соціального суб'єкту, впорядкування і регламентації структурно-організаційних компонентів, українізації релігійно-церковного життя тощо. Адміністративна реформа, яка передусім передбачала структурування єпархій, благочинь, управлінських органів у кожній області, торкнулася усіх єпархій, які визнали рішення об'єднавчого Собору 1992 р.

9 листопада 1992 р. у Львівсько-Сокальській єпархії було проведено зібрання духовенства, на якому присутні одноголосно висловили підтримку рішень Собору. Згодом виявилось, що на перший погляд консолідовані рішення приховують гострі внутрішньоцерковні суперечності. 5 січня 1993 р. владика Петро (Петрусь) оголосив про свій вихід зі складу УПЦ КП, посилаючись на «покладені» на нього патріархом «обов'язки Місцєблєститєля Патріаршого Престолу в Україні», «всю повноту отриманої влади» та «недійсність» і «необов'язковість» рішень «так званого» Всеукраїнського Православного

Собору від 25–26 червня 1992 р. Отже, архиєрей долучився до групи духовенства, що вийшла з УПЦ КП і став одним з ініціаторів створення нової УАПЦ [33].

Згідно з постановою Архиєрейського собору УПЦ КП від 22–23 січня 1993 р., рапорт владики Петра (Петруся) від 25 грудня 1992 р. було прийнято до уваги і стало підставою для його «відлучення від нашої Церкви» [33]. На вакантну Львівсько-Сокальську кафедру замість владики Петра Архиєрейський собор УПЦ КП призначив тимчасово керуючим єпархією єпископа Андрія (Горака), який став титулуватися архиєпископом Львівським і Дрогобицьким [34]. Його перехід з УПЦ до УПЦ КП у липні 1992 р. та призначення тимчасово керуючим єпархією значно зміцнило позиції Української Церкви у Львівській області. Він передав у власність УПЦ КП кафедральний Покровський собор у Львові, приміщення єпархіального управління та інше майно єпархії, зокрема ризницю, архів, автопарк тощо. Поряд з митрополитом Філаретом (Денисенком), митрополитом Луцьким і Волинським Яковом (Панчуком) архиєпископ Андрій (Горак) стояв біля витоків канонічних хіротоній єпископату і загалом кадрового потенціалу УПЦ КП [34].

У Львівській єпархії на той час налічувала майже 900 парафій. Відтак рішенням Священного Синоду УПЦ КП від 8 вересня 1992 р. єпархію було поділено на дві структури: Львівсько-Сокальську і Дрогобицько-Самбірську. До складу Львівсько-Сокальської єпархії входило 11 благочинь: Бродівське, Буське, Городоцьке, Жовківське, Золочівське, Кам'яно-Буське, Львівське, Перемишлянське, Пустомитівське, Радехівське, Сокальське. У складі єпархії було 252 парафії, духовну опіку віруючим надавали 212 священників і 6 дияконів. На території єпархії діяло два монастирі – чоловічий св. Івана Золотоустого у Львові і жіночий св. рівноапостольного князя Володимира в Червонограді. У березні 1992 р. до складу УПЦ КП перейшла Львівська духовна семінарія

УАПЦ. У 1995 р. архієпископ Андрій (Горак), член священного Синоду УПЦ КП, був удостоєний сану митрополита [35].

Дрогобицько-Самбірська єпархія включала 10 благочинь: Дрогобицьке, Жидачівське, Миколаївське, Мостиське, Самбірське, Сколівське, Старосамбірське, Стрийське, Турківське, Яворівське. До січня 1993 р. керуючими Дрогобицько-Самбірською єпархією був архієпископ Андрій (Горак), якого згодом змінив митрополит Іоан (Боднарчук), а потім архієпископ Феодосій (Пецина) [36].

Зростання кількості громад УПЦ КП на Тернопіллі обумовило рішення Синоду, згідно з яким у 1995 р. Тернопільську єпархію поділили на дві рівноцінні одиниці: Тернопільську і Буцацьку та Тернопільську і Кременецьку. Тернопільсько-Кременецьку кафедру Синод довірив єпископу Іову (Павлишину). Єпископська хіротонія була звершена 11 травня 1995 р. у Свято-Володимирівському патріаршому соборі Києва. Тернопільсько-Буцацьку єпархію продовжував очолювати митрополит Василь (Боднарчук) [14].

Івано-Франківська єпархія до складу УПЦ КП увійшла в 1992 р. В період 1993–1995 рр. вона налічувала 395 парафій та більш як 400 священників. Однак в єпархії не вдалося уникнути конфліктів. У жовтні 1995 р. митрополит Андрій (Абрамчук) з невеликою кількістю священників і громад вийшов із УПЦ КП і увійшов до складу УАПЦ, яку очолював патріарх Димитрій (Ярема). Керуючим єпархією 30 серпня 1996 р. призначили єпископа Володимира (Ладика). З 23 лютого 1997 р. керуючим єпархією став єпископ Володимир (Поліщук), а з 29 жовтня 1997 р. – єпископ Іосаф (Василиків). Єпархія складалася з 11 благочинь: Богородчанське, Болехівське, Галицьке, Долинське, Калуське, Рогатинське, Рожнятівське, Снятинське, Тлумацьке, Тисменецьке, Івано-Франківське. На її території функціонувало два чоловічих монастирі – Хресто-Здвиженський у с. Манява та Свято-Благовіщенський у с. Голинь. Кадри священнослужителів

готував заклад вищої духовної освіти єпархії – Івано-Франківський богословський інститут [37].

З ініціативи духовенства і постановою Синоду УПЦ КП від 3 квітня 1997 р. на Івано-Франківщині окрім Івано-Франківської єпархії було засновано Коломийсько-Косівську єпархію [38, с. 2]. До новоствореної єпархії увійшли 5 благочинь: Коломийське, Косівське, Верховинське, Городенківське і Надвірнянське. Керуючим архиєреєм призначили єпископа Івана (Бойчука) [39].

На Буковині кількість релігійних громад УПЦ КП упродовж 1992 р. збільшилась у п'ять разів. Якщо на 1 січня 1992 р. їх було 13, то вже на 1 січня 1993 р. стало 68. Зростання церковної мережі було підставою для рішенням Синоду УПЦ КП від 30 вересня 1997 р. заснувати на території єдиної Чернівецької єпархії дві єпархії – Чернівецьку і Кіцманську. Керуючим Чернівецькою єпархією залишився митрополит Даниїл з титулом Чернівецький і Буковинський [40].

До складу Кіцманської єпархії увійшло 27 парафій. 12 жовтня 1997 р. єпископом Кіцманським і Заставнівським було хіротонізовано ієромонаха Никона (Калембера), колишнього клірика Київської єпархії. З 25 січня 1999 р. єпархією почав керувати архиєпископ Варлаам (Пилипишин) [40].

Важливою подією для зміцнення кадрового і наукового потенціалу УПЦ КП мало відкриття філософсько-теологічного факультету на базі Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича. Ініціаторами відновлення традицій колишнього теологічного факультету були ректор університету професор С. Костишин та архиєпископ Чернівецький і Буковинський Данило (Ковальчук). 29 грудня 1993 р. було оприлюднено наказ ректора про відкриття у структурі Чернівецького державного університету університету філософсько-теологічного факультету [41, с. 49].

Одночасно із заснуванням факультету відбувалося відновлення для релігійних потреб храму Трьох святих, який знаходився поряд з головним

корпусом ЧНУ. Слід зазначити, що ректорат, вчена рада університету та представники влади мали альтернативні погляди щодо доцільності функціонування у світському навчальному закладі філософсько-богословського факультету і пропонували розмістити у приміщенні храму бібліотечні фонди іноземної літератури. Проте університетська спільнота та громадськість міста знайшли аргументи для відновлення храму як релігійної установи [42].

На Рівненщині після об'єднавчого собору в 1992 р. було створено Рівненську єпархію УПЦ КП, яка включила в себе 14 благочиннь: Рівненське районне і міське, Березнівське, Володимирецьке, Гощанське, Демидівське, Дубенське районне і міське, Дубровицьке, Здолбунівське, Корецьке, Костопільське, Клеванське, Млинівське, Острозьке, Радивилівське, Сарненське, які об'єднували 280 діючих парафій. Також розпочали свою діяльність п'ять монастирів: Свято-Здвиженський чоловічий монастир (с. Панталія Дубенського району); Свято-Миколаївський чоловічий монастир (м. Дубно), Свято-Воскресенський чоловічий монастир на Повстанських могилах (урочище Гурби); Свято-Георгіївський чоловічий монастир на Козацьких могилах; Свято-Варваринський жіночий монастир (м. Дубно) [43, с. 193–202].

Єпархія розміщувалась в адміністративних межах Рівненської області з кафедральними містами Рівне та Остріг. Резиденція керуючого архиєрея та єпархіальне управління знаходилося у м. Рівному. Кліриками єпархії були 286 священників та 10 дияконів. Єпархія мала власний заклад освіти – Рівненську духовну семінарію. Щомісяця виходила єпархіальна газета «Духовна нива». В єпархіальному управлінні діяли 5 відділів: інформаційно-видавничий відділ; духовно-патріотичного виховання у зв'язках зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України; відділ у справах молоді; відділ зв'язків з громадськістю та соціального служіння; а також паломницький центр «Воскресіння». З 16 вересня 1992 р. і до 12 квітня 1994 р. Рівненську єпархію

очолював єпископ Роман (Балашук), а з 12 квітня 1994 р. до 4 квітня 2000 р. – архиєпископ Серафим (Верзун) [24].

Процеси інституалізації УПЦ КП відбувалися у Волинській області. 25 липня 1992 р. у Луцьку відбулось віче, що прийняло ухвалу про переєстрацію статуту релігійної громади Троїцького собору та передачу їй комплексу будівель, якими користувалося єпархіальне управління, духовне училище та однойменна громада УПЦ. 13 жовтня 1992 р. зареєстрували Волинську духовну семінарію УПЦ КП. Загалом у 1992 р. в області було зареєстровано 41 громаду УПЦ КП, 23 з яких перейшли з РПЦ [18, с.225].

Першим єпископом Луцьким і Володимир-Волинським УПЦ КП був єпископ Спиридон (Бабський). Після нього єпархією очолив єпископ Серафим (Верзун). Згодом його перепризначили єпископом Володимир-Волинським, вікарієм Волинської єпархії і ректором ВДС [18, с. 225]. 11 листопада 1993 р. єпархія отримала нового керівника. Митрополитом Луцьким і Волинським Священний синод УПЦ КП призначив владика Івана (Боднарчука) [44, с. 2]. На той час це була одна з найбільшій єпархій УПЦ КП, а Луцько-Волинська кафедра – «другою по честі». Архипастирське служіння митрополита Івана (Боднарчука) на Волинській кафедрі тривало лише рік. За цей час йому вдалося зробити чимало: ним було звершено 42 дияконські і 51 священничу хіротонії. Кількість зареєстрованих парафій зросла з 81 до 109, відповідно священників з 67 до 83 осіб [45, арк. 64].

Усі важливі питання життєдіяльності єпархії вирішувалися колегіально на єпархіальних зборах. Зокрема на єпархіальних зборах 28 липня 1994 р. затвердили важливі і актуальні на той час питання: про церковну дисципліну, відкриття свічкового заводу, заснування художніх майстерень, ательє для пошиття одягу для священнослужителів, виготовлення церковних предметів у колишньому монастирському приміщенні с. Жидичин, перехід на священницькі

ризи грецького зразка, освячення корвету «Луцьк» ВМС України тощо [46, с. 11].

На жаль, 9 листопада 1994 р. митрополит Іван на 65-му році життя трагічно загинув в автокатастрофі [47, с. 209].

На початку січня 1995 р. рішенням Священного синоду на Волинську кафедру призначили архієпископа Якова (Панчука), який 3 червня того ж року отримав титул митрополита [45, арк. 64]. На той час у Волинській єпархії налічувалось 135 громад УПЦ КП. Впродовж десятилітнього періоду архипастирського служіння митрополита Якова кількість парафій майже подвоїлась, їх кількість сягнула 253 [48, арк. 4]. Стараннями владики було започатковано два монастирі: чоловічий у Жидичині та жіночий у Володимирі-Волинському [49, арк. 34]. Також було укладено угоду про співпрацю з обласною лікарнею, де почали діяти храми УПЦ КП. У 1995 р. з благословення владики Якова ВДС була реформована у Духовну академію. Через конфлікт із митрополитом Львівським Андрієм (Гораком), зміст якого полягав у конкуренції між двома духовними вишами, Волинська академія повернулася до попереднього статусу семінарії.

Повільно розбудовувалася Ужгородсько-Виноградівська єпархія УПЦ КП. 25 червня 1992 р. вона отримала назву Закарпатська [50, с. 723–725]. Історичне минуле Закарпаття мало срияло формуванню української ідентичності. В інтересах урядів Австро-Угорщини, Чехословацької Республіки, Угорщини, СРСР культивувалися різні ідеології, зокрема політичне русинство. Після ліквідації Ужгородської унії (1646 р.) у 1948 р. греко-католицькі громади відійшли до РПЦ. Тому УГКЦ у досліджуваний нами період вдалося частково відновити свою присутність у регіоні. У 2000 р. в області діяло 304 греко-католицькі громади. Зберігала значний вплив УПЦ (МП), яка мала 5134 громади. УПЦ КП заснувала лише чотири громади і УАПЦ – одну громаду [51].

У 2001 р. УПЦ КП досягла свого певного рубежу суспільного служіння. Своєрідним показником її зрілості і впливовості у суспільстві стало прийняття Декларації «Церква і світ на початку третього тисячоліття» на Ювілейного Помісному Соборі 9–10 січня 2001 р. з нагоди 2000-ліття Різдва Христового [52; 53, с. 30]. Документ можна вважати соціальною концепцією УПЦ КП, яка виклала своє бачення викликів початку XXI ст. й виявила готовність брати участь у їх розв'язанні. Рішення Собору стосувалися усіх напрямів діяльності Церкви і спрямовувалися на розбудову усіх її інституцій.

Період 2001 – грудень 2018 р. позначений подальшим зростанням мережі парафій УПЦ КП в усіх регіонах України. Щороку вона нарощувала кількість громад і духовенства, відкривала недільні школи і духовні навчальні заклади, проводила реконструкцію і будівництво храмів. У 2001 р. УПЦ КП мала 2781 парафій, 2182 духовних отців, 1943 діючих храмів і 228 споруд перебували на стадії будівництва. В 16-ти духовних закладах освіти навчалися 1411 семінаристів на денній формі навчання і 338 осіб – заочно. При церквах діяло 748 недільних шкіл [54]. За три роки мережа громад зросла на 614 одиниць і на 1 січня 2004 р. УПЦ КП нараховувала у своєму складі 3395 парафій, якими опікувалися 2558 духовних отців. У духовних навчальних закладах навчалось 916 семінаристів на денній формі і 565 – заочно. Додатково було відкрито 338 недільних шкіл і їх загальна кількість становила 1086 одиниць [54].

В одному з інтерв'ю наприкінці 2003 р. патріарх Філарет заявив: «Сьогодні наша Церква настільки зміцніла, що питання «бути, чи не бути» виключене. Церква нині має 33 єпархії, 4 з яких за кордоном, 37 архиєреїв, понад 3600 громад. За останні вісім років побудовано декілька сот нових храмів. Працює дві духовні академії і шість семінарій, Богословський інститут в Івано-Франківську і богословський факультет при Чернівецькому університеті. Церква має понад 30 монастирів, деє 2 800 священників, 80% з яких мають

духовну освіту, решта – навчається заочно. Церква видала всі богослужбові книги, а це – біля 20, українською мовою» [55, с. 7].

На 1 січня 2005 р. УПЦ КП налічувала у своєму складі 3523 парафії. Впродовж п'яти років, від 2004 р. до кінця 2008 р., УПЦ КП додатково заснувала 606 парафій і на 1 січня 2009 р. їх загальна кількість становила 4128 одиниць [56; 57]. Слід зауважити, що у цей період, згідно зі статистичними даними, не менш динамічно нарощувала свій потенціал УПЦ (МП) і на 1 січня 2005 р. мала у складі 10679 громад [56; 57]. Тим не менше в суспільній думці соціологи фіксували прихильність більшості віруючих до національно орієнтованих Церков, зокрема й УПЦ КП. У грудні 2007 р. громадські організації «Українське демократичне коло» та «Юкрєніан соціолоджі сервіс» провели соціологічні дослідження, які засвідчили, що 30,1% респондентів відносять себе до УПЦ КП, 20,4% є віруючими УПЦ МП, 7,8% – це греко-католики і 1,5% вірян належать до УАПЦ. Понад третина опитаних – 30,7%, вважали, що українцям краще мати свою національну Церкву, підпорядковану Київському патріарху і лише 11,4 % опитаних влаштовував стан підпорядкування Церкви Московському патріархату [58, с. 5].

На початку 2008 р. УПЦ КП мала у своєму складі в Україні 31 єпархію, 4039 релігійних організацій, близько 3 тис. священнослужителів [59]. Найбільша кількість її громад була зосереджена в єпархіях Львівської (443), Волинської (320), Рівненської (315), Івано-Франківської (290) і Тернопільської (225) областей, у Києві та Київській області діяло 465 громад [60, с. 26].

Регіональне¹⁶ домінування громад УПЦ КП і УАПЦ або його відсутність стало визначальним чинником орієнтації православних інституцій на помісність

¹⁶А. Колодний виокремлює 12 регіонів України, в яких релігійне життя в минулому і сучасний період характеризується схожими рисами. Взято до уваги історичні, природні, господарські, етнічні, урбаністські та інші чинники й особливості суспільно-політичного і духовного розвитку: Волинь (Волинська і Рівненська області), Північ (Житомирська, Чернігівська Київська області та м.Київ), Слобожанщина (Сумська і Харківська області), Галичина (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області), Закарпаття, Буковина, Поділля (Хмельницька та Вінницька області), Степ

Української Церкви в регіонах України і становило: Волинь – 35%, Галичина – 88,8%, Закарпаття – 7,2%, Буковина – 26,85%, Північ – 29,3%, Поділля – 22,8 %, Подніпров'я – 38,2 %, Південь – 23 %, Слобожанщина – 16,6 %, Степ – 36,9 %, Схід – 11,2 %, Крим – 8,4 % [60, с. 32].

Тенденція зосередження найбільшої кількості релігійних організацій¹⁷ УПЦ КП у західних областях України зберігалася до кінця 2018 р. [61, с. 57]. Згідно з підрахунками, у 2004 р. загальна кількість громад УПЦ КП у Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Чернівецькій, Івано-Франківській та Закарпатській областях становила понад третину усіх діючих в Україні – 1442 одиниці (43 %). У 2017 р. у цих областях було зосереджено 2016 релігійних організацій УПЦ КП із загальної кількості 5264 одиниці, що становило 38,3 % [62; 63].

В абсолютних цифрах найбільша кількість парафій функціонувала у Львівсько-Сокальській та Дрогобицько-Самбірській єпархіях Львівської області, які відповідно мали у своїй структурі відповідно – 11 і 10 благочинь. Згідно із штатним розписом на 1 січня 2013 р. Львівсько-Сокальська єпархія мала 212 священників і 6 дияконів, які надавали духовну опіку 252 парафіям. Діяв чоловічий монастир св. Івана Золотоустого у Львові та жіночий монастир св. Володимира у Червонограді. З 2002 р. видавався єпархіальний журнал «Церковні дзвони» накладом 3 тис. примірників [35].

Дрогобицько-Самбірська єпархія налічувала 216 парафій і 179 священнослужителів. Єпархіальне управління мало такі відділи: духовно-патріотичного виховання у зв'язках із ЗСУ та іншими військовими формуваннями; сім'ї та молоді; історичної пам'яті та духовної спадщини; видавничий відділ; прес-служба [64]. На території єпархії діяли братства,

(Черкаська, Кіровоградська та Полтавська області), Південь (Одеська, Миколаївська та Херсонська області), Подніпров'я (Дніпропетровська та Запорізька області), Схід (Донецька та Луганська області) і Крим.

¹⁷ До релігійних організацій державною статистикою прийнято включати управлінські структури конфесій, релігійні громади (парафії), монастирі, місії і братства, духовні навчальні заклади.

сестринства, недільні школи, молодіжні братства. Видавався щомісячний часопис «Єпархіальний вісник» [65].

У порівнянні з минулим періодом зміцнилася Тернопільсько-Буцацька єпархія. 21 січня 2006 р. помер митрополит Василь (Боднарчук) і на прохання духовенства, єпископом Тернопільським і Буцацьким було обрано намісника Свято-Феодосіївського ставропігійного чоловічого монастиря м. Києва ігумена Нестора (Писика) [66, с. 2]. 13 травня 2012 р. був почислений на спокій архієпископ Тернопільський і Кременецький Іов (Павлишин). Відтак керуючим єпархією було призначено архієпископа Тернопільського і Буцацького Нестора (Писика), який виконував обов'язки за сумісництвом [67, с. 2].

Станом на 1 січня 2015 р. до складу Тернопільської єпархії входило 345 парафій. Зареєстровано 3 монастирі. Загальна кількість священнослужителів сягнула 259 осіб. В єпархії з грудня 2013 р. почав діяти церковний музей митрополита Якова (Панчука) в с. Лосятин, Кременецького району, недільні школи, каплиці при закладах освіти, велась капеланська робота, священники опікувались лікарнями і в'язницями. У 2016 р. в Тернополі розпочали будівництво кафедрального собору св. Константина і Олени. Щомісячно виходив друком єпархіальний часопис «Лампада Православ'я» накладом 2,4 тис. примірників. Владика Нестор значну увагу приділяв роботі із молоддю. Зокрема на хуторі Вірля, що на Кременеччині, щорічно діяли всеукраїнські молодіжні табори. Архієпископ і духовенство єпархії співпрацювали із молодіжною організацією «Пласт», що сприяло залученню молоді до співпраці молодих з Церквою [14].

Згідно з рішенням Священного синоду УПЦ КП від 12 березня 2009 р. на території Тернопільської області була утворена ще одна єпархія – Тернопільсько-Теребовлянська, до складу якої було прийнято 33 парафії УАПЦ. Єпископом Тернопільським і Теребовлянським Священний синод призначив протоієрея Петра (Кравчука), настоятеля Свято-Воскресенського храму

с. Кобиловолоки, що на Тербовлянщині [68]. Перехід такої кількості парафій з однієї конфесії в іншу став подією не лише в Тернопільській області, але й в межах країни і міг поглибити суперечності між УПЦ КП і УАПЦ, а також використаний антиукраїнськими силами з метою створення релігійної напруги. З цього приводу в прес-центрі УПЦ КП заявили: «Ми засвідчуємо, що УПЦ КП не проводить якої-небудь спеціальної агітаційної роботи серед духовенства і парафій УАПЦ. Рішення про приєднання до Київського Патріархату приймалися ними цілком добровільно і без будь-якого примусу чи тиску з боку нашої Церкви» [69, с. 20].

Свої особливості розвитку мала УПЦ КП в Івано-Франківській області. Загальна кількість парафій в Івано-Франківській єпархії у 2015 р. становила 175 одиниць, яким надавали духовну опіку 148 священнослужителів [37]. У порівнянні з 1993–1995 рр. зменшилася також кількість парафій і священників у Коломийсько-Косівській єпархії – відповідно становила понад 110 парафій, в яких служило 60 священнослужителів [39]. Зменшення кількісного складу духовенства і віруючих у двох єпархіях області, а це – 110 парафій і 192 священнослужителів, мало об'єктивно-суб'єктивні причини, якими були вихід з УПЦ КП прихильників УАПЦ, а також впливовість та авторитетність УГКЦ.

Проте кількості благочинь Івано-Франківській єпархія не втратила, як і в попередні роки, їх було 11. На території єпархії діяло два чоловічих монастирі Манявський Хресто-Здвиженський і Голинський Свято-Благовіщенський.

Натомість у Коломийсько-Косівській єпархії було утворено ще 4 благочиння і загалом їх нараховувалося 9: Коломийське міське, Коломийське, Отинівське, Верховинське, Городенківське, Косівське, Надвірнянське, Делятинське, Яремчанське. Центром єпархіального життя була Коломия, де знаходилися кафедральні храми Преображення Господнього і св. ап. Івана Богослова. Там же при храмі св. Олени і Константина розмістилося єпархіальне управління. Єпархія мала один монастир. У 2002 р. було відкрито музей

патріарха Володимира (Романюка) в с. Химчин поблизу Косова. При храмах функціонували недільні школи [39].

8 березня 2013 р. відбулися зміни у керівництві єпархії. Священний синод УПЦ КП за станом здоров'я звільнив від виконання обов'язків керуючого єпископа Івана (Бойчука) і призначив на цю посаду єпископа Юліана (Гаталу) [70].

Чернівецька єпархія станом на 1 січня 2009 р. нараховувала шість благочинь: Вижницьке, Глибоцьке, Заставнівське, Кіцманське, Сторожинецьке, Чернівецьке, до складу яких входило 127 парафій [71, с. 2]. Діяло два монастирі: чоловічий св. влмч. Пантелеймона в с. Шипинці Кіцманського району і жіночий Преображення Господнього в с. Васловівці Заставнівського району [72, с. 2]. Виходило періодичне видання єпархії – газета «Благодатний вогонь» [20].

Кіцманська єпархія, як і в попередні роки, налічувала 27 парафій [72, с. 2]. Керуючий єпархією архієпископа Варлаама (Пилипишин) у зв'язку із погіршенням стану здоров'я у грудні 2009 р. рішенням Священного синоду був звільнений від керівництва єпархією. Натомість на єпископа Чернівецького і Кіцманського хіротонізували клірика Хмельницької єпархії ієромонаха Марка (Гринчевського), а 8 березня 2013 р. керуючим єпархією став архієпископ Онуфрій (Хаврук).

На 1 січня 2009 р. Кіцманська єпархія налічувала понад 30 парафій. При єпархіальному управлінні функціонували відділи: місіонерський, інформаційно-видавничий, відновлено видавництво газети «Православна Буковина». На території єпархії діяв Свято-Прокопіївський жіночий монастир у с. Лекечі Вижницького району, настоятелькою якого була монахиня Філофея (Урванець) [73].

Розвивала свою діяльність Рівненська єпархія з кафедральними центрами у Рівному та Острозі. Рівненською єпархією від 4 квітня 2000 р. до 10 грудня 2005 р. керував митрополит Рівненський і Острозький Даниїл (Чокалюк). З його

благословення була заснована щомісячна церковно-релігійна газета «Духовна нива», побачило світ чимало друкованих праць, зокрема «Про мову богослужіння», «Волинський пом'яник» та інші. З 14 грудня 2005 р. до 23 січня 2012 р. Рівненську єпархію очолював митрополит Рівненський і Острозький Євсей (Політило), який запам'ятався віруючим і широкій громадськості як полум'яний оратор і проповідник. З кінця січня 2012 р. Рівненською єпархією керував архієпископ Рівненський і Острозький Іларіон (Процик), постійний член Синоду УПЦ КП, а також голова Управління зовнішніх церковних зв'язків [74, с. 272]. В єпархії спостерігався приріст віруючих, парафій і духовенства. Станом на 2016 р. єпархія мала 360 релігійних організацій, з них 351 – це парафії, шість монастирів, одне братство і один навчальний заклад [75]

На Волинську кафедру Священний Синод УПЦ КП призначив 18 травня 2004 р. єпископа Михаїла (Зінкевича) [76, арк. 42]. 22 січня 2009 р. він отримав сан архієпископа, а 23 січня 2012 р. – митрополита. Єпархія охоплювала північ, захід та південь Волинської області, загалом – 15 районів [77, с. 5]. На 31 грудня 2013 р. єпархія складалась із 360 парафій, об'єднаних у 22 деканати. Духовне служіння мали 299 священнослужителів [78]. Єпархія розширила чернече служіння. На території єпархії функціонувало 5 монастирів і 2 скити. Також було засновано 2 братства [79, с. 188–204]. Етапною подією в підготовці кадрів стало надання духовній семінарії статусу академії. Це рішення затвердив Священний Синод 13 травня 2011 р. [80, с. 2]. Управління єпархією здійснювало єпархіальне управління, в якому діяло 5 відділів [80, с. 2].

В липні 2004 р. владика Михаїл представив журналістам першого прес-секретаря єпархії протоієрея Віталія Собка. Новосформований підрозділ був покликаний інформувати громадськість про релігійно-церковне життя єпархії, здійснювати моніторинг ЗМІ та оперативно реагувати на заяви, публікації,

виступи, які стосувалися чи інших важливих аспектів суспільного життя [81, с. 8].

7 лютого 2016 р. Синод УПЦ КП за підсумками звітів єпархіальних управлінь визнав Волинську єпархію найкращою єпархією УПЦ КП [82].

22–23 січня 2017 р. у Києві відбувся Синод УПЦ КП, на якому вирішили утворити на базі Луцько-Волинської єпархії ще одну єпархію – Володимир-Волинську. Священний Синод призначив Матфея (Шевчука), єпископа Володимир-Волинського, єпископом Володимир-Волинським і Турійським [83]. Кафедральним собором новоствореної єпархії було визначено собор Різдва Христового у Володимирі-Волинському. У 1991 р. храм було передано православній громаді [84].

Володимир-Волинська єпархія охоплювала шість західних районів Волинської області (Володимир-Волинський, Іваничівський, Локачинський, Любомльський, Турійський, Шацький) [77, с. 5–23]. Наприкінці 2018 р. єпархія нараховувала 240 парафіяльних громад [85, с. 12–19]. Діяльність єпархії спрямовувалася у різні сфери суспільно-релігійного життя віруючих, що позначалося на структурі її управління. З 2017 р. у складі Володимир-Волинського єпархіального управління діяли п'ять відділів: інформаційний, капеланський, гуманітарний та соціального служіння у справах сім'ї та молоді, паломницький та один монастир [86, с. 274; 87].

Процеси утвердження УПЦ КП відбувалися й у Закарпатській області. У 2001–2002 рр. у Закарпатській єпархії було зареєстровано 13 громад [88, с. 570]. Мали місце кадрові зміни в керівництві єпархії. 3 серпня 2003 р. керуючим єпархією став єпископ Кирило (Михайлюк), який отримав титул «Ужгородський і Закарпатський» [89]. У 2005 р. в Закарпатській єпархії УПЦ КП налічувалось 19 громад, де служило 16 священників, а вже в 2007 р. громад було 24, а священників 36 [88, с. 570]. В 2011 р. в с. Кобилецька Поляна Рахівського району засновано чоловічий монастир із двома насельниками. В

2013 р. в єпархії налічувалось 40 парафій, 42 священники та 2 диякони. Закарпатська єпархія включала 11 благочинь, серед них: Рахівське, Тячівське, Хустське, Виноградівське, Іршавське, Берегівське, Великоберезнянське, Міжгірське, Мукачівське, Ужгородське, Перечинське. З метою інформування про діяльність єпархії було створено її офіційний сайт [90].

В 2014 р. через прикрий випадок під час перебування єпископа Ужгородського і Закарпатського Кирила в районі бойових дій на сході України Священний синод УПЦ КП, керуючись 83-м Апостольським правилом, наприкінці грудня 2014 р. прийняв рішення про заборону священнослужіння єпископу Кирилові до повного покаяння [89]. Тимчасове керівництво єпархією доручили митрополиту Івано-Франківському і Галицькому Іосафу (Василиківу). Проте єпископ Кирило не визнав рішення Священного синоду УПЦ КП від 26 грудня 2014 р. й перейшов у юрисдикційне підпорядкування УАПЦ, очоливши Ужгородсько-Закарпатську єпархію цієї Церкви. Демарш єпископа Кирила викликав значний резонанс в УПЦ КП і громадській думці області зокрема. Разом з ним до УАПЦ перейшли парафії і окремі священники, яких єпископ рукоположив свого часу. Точної кількості переходів не було відомо. Наші підрахунки офіційних даних, що містяться на сайті Ужгородсько-Хустської єпархії ПЦУ, показують, що рішення єпископа Кирила підтримали шість парафій і сім священників [91].

24 січня 2015 р. єпископом Ужгородським і Закарпатським обрали ієромонаха Варсонофія (Рудніка) [92]. Проте в інтерв'ю від 3 січня 2015 р. єпископ Варсонофій заявив, що понад 40 парафій Закарпатської єпархії здійснюють своє служіння [93]. На нашу думку, конфлікт єпископа Кирила з керівництвом УПЦ КП мав практичні наслідки. На сайті Закарпатської єпархії УПЦ КП у 2016 р. подано перелік парафій та їх настоятелів. Нескладні

підрахунки показують, що в структурі єпархії перебували 31 парафія, в яких служили 19 священнослужителів і 1 диякон [89].

Беручи до уваги потреби віруючих та благочинь у єпархіальному управлінні було створено 4 відділи: паломницький, у справах молоді, відділ із взаємодії із ЗСУ та правоохоронними органами, відділ з питань зв'язків з інтелегенцією та митцями Закарпаття [93]. У єпархії сформовано 12 благочинь, а саме: Мукачівське, Ужгородське, Перечинське, Берегівське, Хустське, Виноградівське, Іршавське, Тячівське, Міжгірське, Чопське, Свалявське, Рахівське. На території єпархії діяв один чоловічий монастир і функціонувало 6 недільних шкіл [89].

Згідно з дослідженнями науковців, саме в західних областях України громади УПЦ КП демонстрували найвищу релігійну активність. Виняток становила лише Закарпатська область, в якій традиційно домінувала УПЦ (МП) і відновила діяльність УГКЦ. Тому УПЦ КП у Закарпатської єпархії мала низький рівень активності релігійних організацій. У релігійній структурі області вони становили лише 2,9 %. Проте у відсотковому відношенні кількість громад УПЦ КП від 2004 до 2017 рр. зросла на 211% і становила 56 громад [61, с. 59, 60]. Зазначимо, що високу динаміку зростання кількості релігійних організацій у цей період демонстрували єпархії КПЦ КП також у Дніпропетровській (136%), Сумській (134, 9%), Черкаській (128,7%), Харківській (120%) і Кіровоградській (107%) областях. Від 50% до 100% зросла мережа релігійних організацій у Луганській, Херсонській, Чернігівській, Тернопільській, Донецькій, Одеській, Волинській, Вінницькій і Полтавській областях. Найменше зростання чисельності цих організацій спостерігалось в Чернівецькій (31,2%) Івано-Франківській (20,2%), Львівській (22,1%) та Рівненській (28,6%) областях [61, с. 59]. Очевидно, що УПЦ КП, з огляду на динамічність поширення у західному регіоні в період 1992–2000 рр., вичерпала можливості розширити

мережув наступні роки. Створена інституційна мережа релігійних громад була достатньою для задоволення релігійних потреб віруючих.

Слід зауважити, що на 2017 р. у структурі релігійних організацій західних областей України УПЦ КП у Чернівецькій області становила 13, 6%, Івано-Франківській – 22,9%, Львівській – 16, 1%, Рівненській – 13,6%, Тернопільській – 20%, Волинській – 24,5%. Винятком стали її єпархії в Тернопільській області, де мережа від 1992 р. зростала поступово і у 2004 – 2017 рр. приріст релігійних організацій склав 73,8%. А в єпархії УПЦ КП на Волині, де православ'я займало домінувальні позиції, – 62,5%. Слід зауважити, що в Західній Україні більшість громад належали до УГКЦ, що також було одним із чинників обмеженого ресурсу УПЦ КП. Менше 50% зростання мережі мали Київська область і м. Київ, Хмельницька, Житомирська, Запорізька, Миколаївська області [61, с. 59].

Таким чином, впродовж діяльності УПЦ КП спостерігалися регіональні відмінності кількості громад, динаміки їхнього зростання, частки в структурі релігійних організацій області або регіону. На думку вчених, напередодні надання томосу ПЦУ та реорганізації УПЦ КП найвищий рівень активності її релігійних організацій спостерігався у Волинській, Івано-Франківській, Рівненській, Київській, Чернівецькій, Тернопільській, Львівській та Хмельницькій областях. Середній рівень активності – у м. Київ, Черкаській, Житомирській, Вінницькій, Миколаївській, Херсонській, Полтавській, Запорізькій та Чернігівській областях. Низький рівень розвитку релігійних організацій УПЦ КП мали Дніпропетровська, Одеська, Кіровоградська, Сумська, Донецька, Закарпатська, Луганська, Харківська області. Прикметно, що чотири з них межують з Російською Федерацією.

Наприкінці 2018 р. УПЦ КП мав у своєму складі 3737 священників, єпископат налічував близько 40 архієреїв. Понад 5363 релігійних організацій функціонували у 29 єпархіях усіх областей нашої держави. Підготовку

майбутніх служителів культу забезпечували 18 духовних навчальних закладів, у яких навчалось близько 1100 студентів. Діяло 1406 недільних шкіл. Плідно функціонували Київська, Львівська та Волинська православні богословські академії, семінарії у Рівному та Дніпрі, Богословський інститут в Івано-Франківську, теологічне відділення філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету. Було 63 монастирі, які населяли 230 ченців. Інформаційне забезпечення УПЦ КП здійснювали 50 періодичних видань, з них друкованих – 27, аудіовізованих – 5, електронних – 18 [94; 95, с. 14].

Таким чином, дослідження мережі релігійних організацій УПЦ КП свідчить про високі темпи її зростання до 2000 р. Піком приросту нових громад були 1997 і 1998 рр., коли кількість громад зросла відповідно на 25,4% і 20,3%. Від 2001 р. розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру і становило майже 6% на рік до 2006 р. За підсумками 2007–2018 рр. цей показник зменшився і становив у середньому майже 3% (Див. дод А).

Слід зазначити, що процеси інституалізації УПЦ КП проходили на тлі важливих політичних подій, утвердження української політичної нації і її державності. Увесь період незалежності – це боротьба з комуністично-соціалістичними і промосковськими партіями, які намагалися отримати більшість у Верховній Раді, Помаранчева революція 2004 р., Революція гідності (листопад 2013 – лютий 2014 рр.), російсько-українська війна, яка розпочалася у 2014 р. анексією Криму і частини Донецької і Луганської областей. Есхатологічним наслідком цих глибоких соціальних трансформацій була консолідація українського народу, зокрема і через належність віруючих до національно орієнтованої УПЦ КП. «Де-факто ця Церква,—як зазначав Ю. Черноморець, – з березня 2014 р. почала відігравати роль духовного лідера нації, зробивши точками опори духовний подвиг Михайлівського монастиря під час Євромайдану та патріотичну мобілізуючу риторику патріарха Філарета».

Традиційний наратив УПЦ КП стосувався історії становлення Православної помісної Церкви в Україні [96, с. 36]. Релігійні ідеї та цінності відіграли неабияку роль у перебігу Революції Гідності.

У 2014–2015 рр. УПЦ МП втратила політичну підтримку, але не зазнала масштабних втрат. УПЦ КП мала переважаючий вплив там, де культивувалися націотворчі наративи. У 2018 р. належність до УПЦ КП декларувало 44% населення України, в той час як УПЦ МП підтримувало 21%. Найбільша кількість парафій, які виявили бажання перейти із УПЦ (МП) до УПЦ КП, була зафіксована на території Рівненської та Волинської областей [97, с. 254]. Проте наміри громади не завжди реалізовувалися. Події розвивалися за апробованим сценарієм рейдерських захоплень: після бажання громади перейти із УПЦ (МП) до УПЦ КП з'являлися кілька «незгодних», а за ними і група; провокувався міжконфесійний конфлікт; події висвітлювали «православні журналісти», подаючи події під московським кутом зору; далі оприлюднювалися заяви ієрархів про утиски віруючих УПЦ (МП). Наприклад, про конфлікт у с. Птича Дубинського району Рівненської області говорив навіть патріарх РПЦ Кирило (Гундяєв) [98].

Після вторгнення російських військ на територію України, що стало наслідком анексії Криму, окупацію частини Донецької і Луганської областей, патріарх Філарет, на відміну від митрополита Онуфрія, сконцентрував увагу духовенства і віруючих на участі в обороні Батьківщини, створення капеланського корпусу, волонтерства. Надаючи належну оцінку діяльності УПЦ МП, професор А. Колодний писав: «Утаємничений ефесбешний фронт спрямований проти УПЦ КП – Церкви, яка першою припинила згадувати Президента України В. Януковича під час богослужінь, яка направила десятки своїх капеланів в зону АТО, віддала сотні мільйонів пожертв. Скільки проводилось феесбе аналогій наслідувати приклад глави УГКЦ Любомира Гузара і папи Бенедикта ХІ, щоб патріарх Філарет віддійшов від управління

Церквою. Потаємні атаки на главу УПЦ КП патріарха Філарета, який не тільки був духовним і моральним авторитетом всієї України, а й талановитим адміністратором, робились не спроста, а щоб вивести ним очолювану Церкву з інформаційного олімпу, та піднести вагу УПЦ МП» [99 , с. 242].

Цікавими, на нашу думку, є результати лонгitudних соціологічних досліджень Центру Разумкова за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні від березня 2017 р. Дослідження здійснювалося в усіх регіонах України, за винятком АР Крим та тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей. Порівняльний аналіз результатів досліджень за 2000 р., 2010 р. та 2013 – 2016 рр. дозволив констатувати, що у 2017 р., як і раніше, питання релігійного і церковно-конфесійного визначення мали виразний регіональний характер і є важливими, насамперед, для жителів Заходу країни. Трирічні військові дії на території країни практично не позначилися на суспільній довірі до Церкви, відвідуванні громадянами релігійних служб, зібрань, служінь, а також на рівні матеріальної підтримки Церкви з їх боку.

Позиції громадян стосовно перспектив роз'єднаного православ'я в Україні, порівняно з минулим роком, дещо змінилися. Так, у 2016 р. рівні частки опитаних (по 24%) заявили: що «православні України мають згуртуватися навколо УПЦ КП» або, що «православні Церкви України повинні об'єднатися в єдину Церкву, яка домагатиметься незалежності». Перша і друга точки зору мали практично однакове число прихильників у всіх регіонах, крім Заходу, де другу точку зору підтримали відносна більшість опитаних (38%). У 2018 р. 29% (відносна більшість) підтримали ту думку, що «православні України мають згуртуватися навколо УПЦ КП»; дещо менше (23%) – що «православні Церкви України повинні об'єднатися в єдину Церкву, яка домагатиметься незалежності» [100] .

Таким чином, процес формування єпархіальної мережі УПЦ КП включає кілька етапів. У період лютого 1989 – червня 1992 рр. формувалася парафіяльна

мережа УАПЦ, яка стала основою для утвердження УПЦ КП. Центром поширення автокефального руху були західні області України, що обумовило відтік духовенства і віруючих з УПЦ (МП). Ігнорування керівництвом РПЦ рішення Собору про надання автокефалії призвело до відсторонення митрополита Філарета від предстоятельства і спровокувало розкол в УПЦ (МП). Другий етап: червень 1992–2000 рр. став періодом заснування і становлення УПЦ КП, яке характеризувалося внутрішньо-церковними дискусіями, стабілізацією парафіяльної мережі, формуванням єпархіальних управлінських органів, благочинь, кадровими ротаціями, заснуванням мережі духовних навчальних закладів, недільних шкіл, монастирів тощо. Третій етап: 2001–2018 р., характеризується поглибленням інституційних процесів у західних єпархіях УПЦ КП та поширенням її впливу в інших регіонах України. Проте тенденція зосередження найбільшої кількості релігійних організацій УПЦ КП зберігалася до кінця 2018 р. у західних областях України. У цей період розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру.

3.2. Розвиток монастирів та чернецтва

Набуття Україною державного суверенітету та швидкий розвиток релігійних процесів мали неабиякий вплив на становлення і розвиток монастирів і чернецтва. Тисячолітній інститут українських християнських монастирів на початку 1990-х рр. розпочав своє відродження. Істотні зміни, були спричинені не стільки іманентними процесами в самому церковному середовищі, скільки в політичному [101, с. 239–247].

Розуміючи виключне значення чернецтва для Церкви, радянська влада проводила послідовну політику скорочення кількості монастирів, а в діючих монастирях – скорочення кількості ченців. Впродовж 1960–1970-х рр. боролася

за своє збереження Почаївська лавра на Тернопільщині, що є прикладом, як жорсткого ставлення радянської влади до монастирів та чернецтва, так і чернечої відданості та самопожертви її братії та намісника ієромонаха о. Якова (Панчука)[102, с. 258–259]. Внаслідок цієї боротьби кількість насельників лаври скоротилась від 146 до 35 осіб [103, с. 54–55]. У 1975 р. в Україні залишилось дев'ять православних монастирів, в яких налічувалося 716 ченців та черниць [104, с. 281]. На початку 1980-х рр. в Україні залишалося лише два чоловічі монастирі з однойменною назвою Свято-Успенський – в Одесі і Почаєві та три жіночих – Троїцький (понад 130 черниць) у м. Корець, Покровський (127 черниць) в м. Києві та Миколаївський (116 черниць) у м. Мукачеві [105, с. 284].

Рішення уряду УРСР у 1998 р. повернути Українському екзархату РПЦ частина комплексу культових споруд на території Києво-Печерської лаври (Ближні та Дальні печери) створило прецедент для повернення культових споруд по всій території України [106, с. 106–116].

Монастирі, чернецтво були і залишаються вагомим фактором впливу у духовному розвитку суспільства. Слід зазначити, що провідні монастирі, попри свій самоізолюваний статус, задавали тон у численних напрямках національного самоствердження: перекладацькій справі, літописанні, освіті, письменстві, книгодрукуванні, бібліотечній справі тощо. Саме монастирі для України стали репродуктором інтелектуального потенціалу [107, с. 73–74].

Чернецтво почало кількісно зростати у 1990-х рр. Відтак, у 1992 р. загальна чисельність монастирів в Україні досягла 55 одиниць. Це стало початком процесу інституалізації монастирів. У період з 1985–1995 рр. їх кількість зростала стрибкоподібно: на 1 січня 1995 р. в Україні діяло 152 монастирі, в яких проживало 3254 ченців та черниць. Отже, кількість насельників зросла у 17 разів. Половину кількості із цих релігійних центрів (98) склали римо-католицькі та греко-католицькі монастирі. За десять років, станом на 1 січня 2005 р., кількість українських монастирів традиційних Церков

(римо-католицьких, греко-католицьких, православних, старообрядницьких) збільшилась і досягла цифри 378. За цей період майже подвоїлась чисельність ченців та черниць. На початок 2008 р. загальна кількість монастирів становила 421 та їх насельників відповідно 6598 осіб [108, арк. 1].

Чернече служіння, яке набуло активного поширення у 1990-ті рр. й мало продовження на початку нинішнього століття. Регіонами найбільшого зосередження монастирів різних конфесій стали західні області України з найвищим рівнем релігійності населення та релігійних громад – Закарпатська (52 монастирі), Львівська (50 монастирів), Тернопільська (35 монастирів), Івано-Франківська (30 монастирів) [108, арк. 1].

Найбільш активними до середини 1990-х рр. у справі організації функціонування монастирів виявились УГКЦ (76 монастирів) та УПЦ МП (64 монастирі). Проте за кількістю насельників та укомплектування їх чернецтвом УПЦ МП (1733 ченці та черниці) випереджала УГКЦ (1218 ченців та черниць різних чинів і згромаджень). В УПЦ КП, на відміну від згаданих Церков, чернецтво лише започатковувалося. На той час УПЦ КП мало 15 монастирів, у яких проживало 47 насельників [104, с. 285].

Таким чином, після 1991 р. УПЦ МП та УГКЦ володіли більшістю українських монастирів – 76% від їх загальної кількості. Більша частина монастирів, близько 100, була розміщена в західному регіоні країни, де домінуючим був вплив УГКЦ: у Львівській області – 59, Закарпатській – 15, Тернопільській – 13 та Івано-Франківській – 12 [104, с. 285].

Після постановня УПЦ КП в 1992 р. питання заснування монастирів та розвитку чернечого життя набуло актуальності у цій конфесії. Від 1992 р. до 2002 р. інформація про діяльність монастирів УПЦ КП фрагментарна або відсутня. Справа в тім, що монастирі є закритими закладами, які не інформують загал про свою діяльність.

Зазначимо, що на початку 1990-х рр. в межах Володимирської єпархії Волинської області було відроджено Різдво-Христовий жіночий монастир. Її очолила ігуменя Варвара (Ігнатенко). У 2006 р. Священний синод УПЦ КП на прохання керуючого Волинською єпархією єпископа Михаїла (Зінкевича) вніс зміни до статуту цього монастиря [66, с. 2]. Від початку російсько-української війни у насельниці спрямували свої зусилля на опіку військових та їхніх родин. Дві монахині мали обов'язок опікуватись дітьми військових, для яких проводили різноманітні заходи [109, с. 156].

Манявський монастир 30 листопада 1999 р. було передано Івано-Франківській єпархії УПЦ КП, що дало поштовх відродженню святині [110, с. 14; 111, с. 88]. Це рішення було пов'язано з перебуванням Президента України Л. Кучми у Манявському монастирі на Різдво 2002 р. Того ж року поруч із монастирем було відкрито Івано-Франківський богословський інститут, перший вищий навчальний заклад УПЦ КП, який мав готувати священників, викладачів філософії та релігієзнавчих дисциплін [112, с. 8]. А 12 січня 2003 р. Президент прийняв рішення особистої опіки над відновлення Манявського монастиря і відбудови Хресто-Здвиженського собору. Відтак монастир ставосердям чернечого життя єпархії, «українським Афоном», центром паломництва віруючих, місцем, куди приїздили науковці, державні діячі різного рангу, зокрема Президенти України Л. Кучма та В. Ющенко, Президент Росії Б. Єльцин та Президент Грузії М. Саакашвілі та інші. Значних зусиль у відродженні обителі доклав архиєпископ Івано-Франківський і Галицький Іосаф (Василиків). Під час Помісного Собору 15 липня 2004 р. УПЦ КП канонізувала засновників і фундаторів Манявського-Хрестоздвиженського скиту Іова і Феодосія (Манявських). На території Манявського скита молитовно трудились 12 монахів. Від 6 до 22 години вони звершували добове коло богослужінь [113, с. 13]. Розбудова Манявського скиту не припинялася. Насельники мали намір заснувати в горах ще два скити. 13 травня 2011 р. синод

УПЦ КП прийняв рішення про відродження Спасо-Преображенського скита Манявського Хресто-Здвиженського монастиря Івано-Франківської єпархії [80, с. 2].

Традиції монастирського життя на Івано-Франківщині відновлювала Коломийська єпархія. На прохання єпископа Коломийського і Косівського Івана (Бойчука) синод УПЦ КП 19 листопада 2002 р. прийняв рішення про відкриття на території єпархії двох монастирів: чоловічого монастиря св. пророка Іллі в смт. Гвіздець Городенківського району і жіночого монастиря Покрови Пресвятої Богородиці у м. Городенка. Проте насельників у цих монастирях не було [114, с. 2].

Відновлення монастирів у Рівненській єпархії пов'язано з призначенням митрополита Даниїла (Чокалюка) 4 квітня 2000 р. керуючим. За його безпосередньої участі було відновлено чоловічий монастир на Козацьких Могилах (с. Пляшева, Радивилівського району). Комплекс Козацьких Могил на острові Журавлиха в с. Пляшева на Рівненщині постав на початку ХХ ст., коли була насипана найбільша в Україні могила, де знайшли вічний спочинок козаки та селяни, які героїчно загинули під час Берестецької битви 1651 р. Відтак тут був збудований величавий собор на честь св. Георгія, братський корпус з трапезною та архиєрейськими покоями, будинок для опіки над дітьми. 2 червня 1914 р. комплекс освятив єпископ Кременецький Діонісій (Валединський) [115, с. 129–130]. У 1989 р. на Козацьких Могилах відновилися народні вшанування пам'яті козаків і постало питання про відродження богослужіння на цьому місці. З 1990 р. в Георгіївському соборі розпочались регулярні богослужіння для парафіян с. Пляшева [107, с. 34–38]. Чернечі молитви на місці Берестецької битви відновили в липні 2002 р. [116]. Відкриття монастиря у 2005 р. благословив митрополит Рівненський і Острозький Даниїл (Чокалюк). Особливістю монастирського собору на Козацьких Могилах було те, що він мав три престоли – Георгіївський, Параскевський та Борисо-глібський, Свято-

Михайлівський храм (1650 р.) з підземними ходами (1912 р.). Окрім цього, він був збудований поруч із місцями захоронення козаків, які полягли під Берестечком [105, с. 43]. Тут проживало сім ченців із послушниками, виконуючи добове коло богослужінь. Уміщевій школі ченці викладали Закон Божий. Монастир опікувався музеєм Берестецької битви. Священноархимандрит Даниїл значну увагу приділяв матеріальному забезпеченню монастиря і духовному зростанню насельників [117, с. 8].

Того ж 2005 р. владики Даниїл ініціював створення національного пантеону бойової слави «Повстанські могили» в урочищі Гурби Здолбунівського району на зразок комплексу в с. Пляшева в пам'ять загиблим героям-козакам. Синод УПЦ КП 12 травня 2005 р. прийняв рішення про утворення Свято-Воскресенського чоловічого монастиря на повстанських могилах в урочищі Гурби [118, с. 2]. Від 2005 р. розпочалась розбудова монастиря. Відбулось перепоховання останків героїв-повстанців з Гурбинського лісу до національного пантеону та ідентифікація їх імен. На свято Покрови в 2006 р. було відкрито першу частину Пантеону та перепоховано 27 останків загиблих вояків. Коли були знайдені останки ще двох вояків, то у 2007 р. відбулось відкриття наступної частини Пантеону Героїв. Поряд із могилами повстанців на високому постаменті-колоні поставлено скульптуру Покрови Пресвятої Богородиці. Будівництво головного дерев'яного храму обителі на честь Воскресіння Господнього розпочали у 2010 р., а в Лазареву суботу, 23 квітня 2016 р., архієпископ Рівненський і Острозький Іларіон звершив чин великого освячення монастирського храму [116]. У Свято-Воскресенському чоловічому монастирі проживало вісім насельників, звершувалось добове коло богослужінь. Ченці були зайняті розбудовою монастиря та опікувалися музеєм-криївкою.

27 липня 2005 р. Священний синод УПЦ КП підтримав прохання єпархії про відкриття чоловічого Хрестоздвиженського (Чеснохрестського) монастиря в с. Панталія Дубенського району Рівненської області [118, с. 2].

Жіночий Варваринський монастир розпочав свою діяльність восени 2004 р. у приміщенні онкодиспансеру. У 2004 р. за згодою керівника Дубнівського міжрайонного онкологічного диспансеру були виділені кімнати для домового храму та келії для насельниць монастиря. В обителі було організовано щоденні богослужіння й три монахині надавали духовну опіку хворим, не відмовляючи в увазі родинам та й самим лікарям. Монастир мав часточки мощів святих: св. влк. мч. Варвари та влк. мч. Пантелеймона; прп. Агапіта, цілителя Києво-Печерського та прп. Іова Почаївського; мощі двадцяти вбитих Іродом дітей у Вифлеємі [119]. На прохання митрополита Рівненського і Острозького Даниїла (Чокалюка) синод УПЦ КП 12 травня 2005 р. прийняв рішення про утворення Свято-Варваринського жіночого монастиря у м. Дубно Рівненської єпархії [118, с. 2].

У 2008 р. розпочав своє відродження Свято-Хрестоздвиженський чоловічий монастир в с. Панталія. Скит з такою назвою відомий ще з XVI ст. Його заклав св. князь Константин Острозький. В одній з його келій проживав чернець св. Іов, котрий згодом став ігуменом Почаївської лаври. Монастир, наслідуючи традиції минулого, згодом став потужним осередком паломництва вірних УПЦ КП. У 2015 р. тут замироточили відразу шість ікон в храмі та келії намісника святині. Віруючі вважають ці ікони чудотворними і свідчили про зцілення від багатьох хвороб [120, с. 214–219]. У Свято-Хрестоздвиженському в с. Панталія, Пересопницькому Різдва Богородиці в с. Пересопниця та Свято-Миколаївському м. Дубно чоловічих монастирях проживало по одному насельнику. Вони виконували монастирське правило богослужіння.

На прохання митрополита Луцького і Волинського Якова (Панчука), синод УПЦ КП 28 березня 2003 р. прийняв рішення про відкриття чоловічого монастиря у с. Жидичин, Ківерцівського району Волинської єпархії [121, с. 2]. Відтак, 23 липня 2003 р. Жидичинський монастир розпочав своє відродження, а з 2007 р. – Свято-Духівський (чоловічий) скит [122]. У 2015 р. з ініціативи братії

монастиря, за 3 км від обителі, постав жіночий скит у с. Липляни, де проживала одна насельниця. Також вона вела уроки в недільній школі. На території Жидичинського монастиря ченці розпочали будівництво Воскресенського собору [79, с. 188–204].

Займаючись відновленням занедбаних приміщень монастиря, братія Жидичинського монастиря одночасно зосередила свою увагу на перекладацькій діяльності богослужбових текстів українською мовою. Враховуючи велику потребу парафіяльних храмів у забезпеченні просфорами для літургій, братія на території монастиря збудувала пекарню (хлібню). Робота з молоддю в УПЦ КП була першочерговим завданням. І тому братія зважено підійшла до вирішення даного питання, створила недільну школу, культорологічну світлицю, просвітницько-видавничий центр преп. Миколи Святоші. Ченці щороку проводили Миколаївські читання. Фонди бібліотеки ченці відкрили для всіх бажаючих. Монастир мав свою офіційну веб-сторінку «Студія прп. Миколи Святоші» і сайт «Чернецтво Волині». Також при обителі було створено інститут лідерів для християнської молоді. При монастирі започаткували інформаційну платформу Σ (Схола) [123]. У монастирі проживало десять насельників і проводилось добове коло богослужінь.

Чоловічий монастир в с. Жидичин був одним із найбільших в УПЦ КП. Обитель мала два скити: Свято-Духівський в Жидичині і Петро-Павлівський в с. Липлянах. Скит, як зазначав намісник архимандрит Константин (Марченко), є прикладом того, що для Бога важливі не якісь матеріальні речі, а чернеча молитва і подвиг. На території скита розміщено храм і дві каплички, а також будинок для проживання ченців. Тут проживало троє насельників. Також проводились роботи з будівництва печери, де ченці в особливий (первісний) спосіб творили молитву. Строгий послух і аскетичне життя не завадило ієромонаху о. Агапіту розводити голубів, залучаючи до цієї справи мирян [116].

Життя в скиту різнилося від монастирського й характеризується посиленням усамітненням та обмеження спілкування з прочанами. Від часу заснування скита монахи служили північну (полуношницю), інші богослужіння відбувалися в монастирі. З часом, окрім північної, монахи почали відправляти акафісти – в середу й п'ятницю о 18 год. Також служили дві Божественні літургії: в середу о 7 год. і з п'ятниці на суботу – опівночі. Раніше чернече життя скита було переважно келійне, але в досліджуваний період ченці служили переважно разом. Братія скита ходила в монастир на послух і на трапезу. У 2011 р. у спорудженому Свято-Духівському скиті була проведена зустріч патріарха УПЦ КП Філарета (Денисенко) зі всіма ченцями Волинської єпархії [79, с. 188–204].

На прохання владики Михаїла (Зінкевича), єпископа Луцького і Волинського, синод УПЦ КП 13 травня 2006 р. прийняв рішення про відкриття жіночого монастиря св. Василя Великого у м. Луцьку [66, с. 2]. Свою діяльність монастир розпочав у 2009 р. Обитель була чисельною, оскільки послух несли 11 сестер. П'ять сестер, включно з ігуменею, були черницями, а інші шість сестер були послушницями, з яких одна рясофорна. Тут знаходились два домових храми, в яких звершувалось добове коло богослужінь. Черниці монастиря несли різні послухи. У просфорні вони випікали щодня близько 2 тис. просфор. Замовлення надходили для Волинської та інших єпархій. Послух у пекарні несли чотири сестри. Для цієї роботи залучали також охочих мирян. Черниці займалися швейною справою, відкривши майстерню з пошиття священницького одягу (риз, ряси і підрясники) [124].

В м. Луцьку на території заповідника «Старий Луцьк» з 2007 р. діяв Замковий Свято-Архангельський чоловічий монастир, відомий як «Луцька тюрма» [80, с. 2]. В ньому звершувалось добове коло, проживало вісім насельників. У перспективі, оскільки цей монастир розміщувався у стінах

колишньої в'язниці, були наміри створити хостел, стилізований у форматі в'язниці.

1 липня 2001 р. Волинській єпархії УПЦ КП була повернута будівля, де засновано чоловічий монастир на честь Різдва Христового [125, с. 19]. З 2007 р. намісником цього монастиря був ієромонах Святополк (Канюк). У 2012 р. був освячений головний храм на честь Новомучеників і сповідників ХХ ст. У досліджувальний період у монастирі проживало вісім насельників, з них п'ятеро – у священничому сані [126]. Територія монастиря складала близько 4 тис. кв. м., тому ченці використовували лише частину приміщення. У Волинській єпархії ініціювали створення хостелу [127].

Священний Синод УПЦ КП 13 травня 2017 р. прийняв рішення про відкриття ще двох нових монастирів у Волинській єпархії УПЦ КП: Свято-Покровського жіночого монастиря в с. Тростянець Ківерцівського району [128, с. 2] та Хресто-Здвиженського чоловічого монастиря в м. Луцьк по вул. Йова Конзелевича [129, с. 2].

Управління Волинської єпархії придбало ділянку в с. Тростянець зі старою хатою біля храму св. Трійці. Тимчасово тут проживали три черниці на чолі із намісницею обителі – ігуменею Марією (Ігнатенко). Раніше вона виконувала послух намісниці монастиря у Володимирі. У Свято-Покровському монастирі будували домовий храм, келії, приміщення для прочан. Місце у с. Тростянець особливе тим, що поруч у храмі св. Трійці перебувала чудотворна ікона «Одигітрія», датована початком ХV ст. Збереглися свідчення про самооновлення ікони у 1889 р. Керівництво єпархії, зважаючи на ці обставини, благословило, окрім статутних богослужінь, проведення цілодобових молінь [130].

В заповіднику «Старий Луцьк» був розміщений Хресто-Здвиженський чоловічий монастир, який мав шість насельників. Монастир співпрацював із Волинським крайовим братством Андрія Першопокликаного. Братський корпус

був збудований у 1630–1640-х рр. Тривалий час він був політичним центром православного населення Волині. Проте на зламі XVII–XVIII ст. братство почало занепадати. Монастир залишився майже в первісному стані з поправкою на незначні ремонти [131].

На території Володимирської єпархії освятили у 2002 р. жіночий монастир Різдва Христового. В ньому проживало дві насельниці, виконувалось монастирське правило. Черниці опікувались дітьми військових.

Монастирське життя було започатковано у Тернопільській єпархії. У 2000 р. в с. Монастирок розпочав чернечу діяльність ієромонах Феодосій (Глинський). Богослужіння тут проводились двічі на тиждень: в четвер о 23.00 і в неділю о 9.00. Ієромонах займався екзорцизмом [132]. Відтак 26 липня 2003 р. синод УПЦ КП прийняв рішення про відкриття Хресто-Здвиженського чоловічого монастиря в с. Монастирок Борщівського району, ініційоване єпископом Тернопільським і Крем'янецьким Іовом (Павлишиним) [121, с. 2]. 13 травня 2018 р. синод УПЦ КП призначив намісником Хресто-Здвиженського чоловічого монастиря ігумена ієромонаха Феодосія (Глинського) [133, с. 2].

14 травня 2004 р., згідно з поданням архієпископа, Іова синод УПЦ КП прийняв рішення про відкриття Свято-Миколаївського чоловічого монастиря в с. Лошнів Тербовлянського району Тернопільської області [134, с. 2]. А за кілька місяців, 16 липня 2004 р., синод УПЦ КП прийняв рішення про відкриття чоловічого скита на честь Іова Почаївського в с. В. Бережці (Божа Гора) Кременецького району Тернопільської області [134, с. 2]. Ще один монастир на Тернопіллі був заснований новим керуючим єпархією єпископом Тернопільським і Кременецьким Нестором (Писиком). 27 липня 2011 р. синод УПЦ КП прийняв рішення про відкриття чоловічого монастиря преподобного Амфілохія Почаївського в с. Мала Іловиця Шумського району [135, с. 2]. Черенець Амфілохій був легендарною особистістю. До прийняття чернечого постригу о. Йосиф (Головатюк) служив капеланом штабу УПА-Південь. Згодом

як чернець проживав у Почаївському монастирі й лікував людей. Заснувати монастир преп. Амфілохія Почаївського було доручено ченцю з Афону (Греція).

За рік владики Нестор звернувся із проханням до синоду УПЦ КП про відкриття Свято-Юріївського чоловічого монастиря на хуторі Вірля Дунаївської сільської ради Кременецького району Тернопільської області [67, с. 2]. У великодній вівторок 9 травня 2013 р. архієпископ Тернопільський, Кременецький і Бучацький, священноархимандрит Нестор звершив чин освячення монастирського храму на честь св. Юрія Переможця [136]. У досліджувальний період у монастирі проживав один ієромонах – ігумен Полікарп (Касько). Ним застосовувалось монастирське правило. Оскільки він був один, регулярно звершувати добове коло богослужіннь, за виключенням свят і неділі, він не міг. До монастиря приходили мешканці навколишніх сіл, серед них і хористи. Члени Кременецької «Просвіти» і активні мешканці навколишніх сіл були безпосередніми будівничими і жертводавцями цього монастиря. Керівництво Тернопільської єпархії дбало про розвиток обителі. Від 2012 р. на території монастиря єпархія відкрила літні молодіжні табори. На початках до табору залучали дітей Кременецького благочиння, а від 2012 р. тут почав діяти Всеукраїнський православний табір. Задум цього табору унікальний. Для таборян (молодь 14–18 р.) на території монастиря створювали умови, наближені до умов перших християн. Тут творились ранкові і вечірні молитви перед монастирським храмом, проводились ігри, робота в групах, бесіди з ігуменом і парафіяльними священниками, молитви до і після трапези. Обладнаний табір наметами, польовою кухнею і душовими кабінами. Таборяни поділялись на курені, а курінними були парафіяльні священники [137]. Окрім місцевих дітей, які виявляли бажання відпочивати в молодіжних таборах, приїжджали на оздоровлення діти із Донецької і Луганської областей, де велись інтенсивні бойові дії. Таким чином, це затишне місце в сосновому лісі стало «школою і санаторієм» духовного зростання. У 2018 р. був зареєстрований ще

один чоловічий монастир – Свято-Миколаївський в с. Зозулинці Заліщицького району. Таки чином, у Тернопільській єпархії було зареєстровано шість монастирів. На жаль, у Свято-Миколаївському чоловічому монастирі в с. Лошнів Тербовлянського району насельниківне було. Решту п'ять монастирів населяло по одному ченцю, які кожен в своїй обителі виконували монастирське правило. Аналогічна ситуація склалася у Тербовлянській єпархії, де було відкрито Свято-Воскресенський чоловічий монастир в с. Шульганівка Чортківського району. В ньому проживав один насельник, який виконував монастирське правило і дбав про майно монастиря.

На території Чернівецько-Буковинської єпархії перший монастир УПЦ КП було відкрито за підтримки митрополита Чернівецького і Буковинського Данила (Ковальчука). 14 травня 2004 р. синод УПЦ КП прийняв рішення про заснування чоловічого монастиря Преображення Господнього в с. Васловівці Заставнівського району Чернівецької області на місці садиби Буковинського митрополита Євгена (Гакмана) [134, с. 2]. Біля храму звели двоповерховий будинок. Перший поверх облаштували для прочан, а другий – для чернечих келій. Особливість храму полягає в наявності в ньому двох храмів – нижнього (підвального) і верхнього. В нижньому храмі сюжетом розпису стін стали фрагменти історичних будівель Чернівецького університету, храми Чернівців. Проєкт нижнього храму виготовив митрополит Чернівецький і Буковинський Данило (Ковальчук), а натхненником розписів був митрополит Євген (Гакман). У монастирі у досліджуваний період служили архимандрит Євген та одна черниця [138].

14 травня 2010 р. Чернівецька єпархія, згідно з рішенням Священного Синоду УПЦ КП, мала відкрити дві обителі: жіночий монастир Преображення Господнього в с. Васловівці Заставнівського району та чоловічий монастир св. влмч. Пантелеймона в урочищі Кадіб в с. Шипинці Кіцманського району [80, с. 2]. Свято-Пантелеймонівський чоловічий монастир було зареєстровано 18

грудня 2012 р. Обитель була відома наявністю в ній мощей святих. Із Криму монастирю було передано близько 60-ти часточок мощей святих, що робило його центром паломництва. Духовенство єпархії заохочувало вірян до хресних ходів відстанню 25 км. Згодом був організований велопробіг до цього святого місця [139]. Також у Кіцманській єпархії у 2011 р. був заснований жіночий монастир св. Прокопія в с. Лекечі Вижницького району. В ньому проживала одна насельниця. Як правило, в монастирях обох єпархій на території Чернівецької області проживало один-два насельники, які виконували монастирське правило богослужінь.

Започаткування монастирського життя у Дрогобицько-Самбірській єпархії припадає на 2004 р. На прохання архієпископа Дрогобицького і Самбірського Феодосія (Пецини) 14 травня 2004 р. синод УПЦ КП прийняв рішення про заснування Угерського Скиту в с. Нагірне і Свято-Пантелеймонівського чоловічого монастиря в с. Велика Білина Самбірського району Львівської області [134, с. 2]. Проте насельників у цих обителях не було (Див. дод. Б). Аналогічне рішення від 14 травня 2004 р. синод УПЦ КП прийняв щодо подання єпископа Ужгородського і Закарпатського Кирила (Михайлюка). На території єпархії було відкрито чоловічий монастир св. влмч. Пантелеймона в с. Нересниця Тячівського району Закарпатської області [134, с. 2].

У Львівській єпархії діяв Свято-Івано-Золотоустівський чоловічий монастир у м. Львові. У ньому проживав один насельник, який виконував монастирське правило (Див. дод. Г).

У Закарпатській єпархії було зареєстровано три монастирі: Свято-Пантелеймонівський чоловічий монастир в с. Нересниця Тячівського району, чоловічий монастир на честь Почаївської Божої Матері в смт. Чинадієво Мукачівського району, Свято-Антонієво Поляно-Печерський монастир в с. Кобиляцька Поляна Рахівського району. У жодному із монастирів чернечого життя не спостерігалось (Див. дод. Г).

Отже, на 1 січня 2001 р. у структурі УПЦ КП було 22 монастирі, які населяли 47 ченців і черниць. Активний період заснування монастирів припадає на період 2000-х років. До 2018 р. їх число в УПЦ КП майже подвоїлось і становило 63 одиниці [94]. Найважливі з них були Георгіївський монастир на Козацьких Могилах (3 ченці), Голинський Свято-Благовіщенський монастир, Воскресенський чоловічий монастир на Повстанських могилах урочище Гурби (8 ченців), Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (10 ченців), Манявський Скит Хресто-Здвиженський, Манявський чоловічий монастир (12 ченців), Михайлівський Скит Манявського монастиря (2 ченці), монастир Різдва Христового (Володимир-Волинський) (2 ченці) (Див. дод Г).

Проте співставлення кількості монастирів у розрізі конфесій дає підстави стверджувати, що далеко не завжди кількісний ріст монастирів безвідносно до чисельності ченців у них відображав реальні процеси в релігійному середовищі, якими були зростання рівня релігійності населення в регіоні, потребу Церков у монастирях, прагнення молодих людей прийняти чернечі обітничі тощо. У 2007 р. в на один монастир в УПЦ КП в середньому припадало 3 ченці, УАПЦ – 2, УГКЦ – 12 і в УПЦ (МП) – 25 [59]. За підсумками 2018 р. УПЦ КП мала 63 монастирі, УАПЦ – 14, УГКЦ – 103 і УПЦ (МП) – 215 монастирів. Відповідно середнє число насельників в УПЦ КП становило 3 особи, УАПЦ – менше однієї особи, УГКЦ – 10, УПЦ (МП) – 21 [94].

Слід зауважити, що статистичні дані відображають лише кількісне зростання заснованих і відроджених монастирів, скитів, пустинь, згромаджень, тощо. Проте ця усереднена статистика приховує співвідношення великих за кількістю ченців монастирів і численних малих монастирів, що навряд чи здатні належним чином реалізувати своє призначення, здійснювати очікуваний вплив на релігійно-духовне життя в регіоні. Маємо факти появи і зникнення як нежиттєздатних, дрібних, малочисельних монастирів або таких, які роками залишаються з одним насельником. Така тенденція характерна не лише для

монастирів УПЦ КП, але й для інших конфесій. Наприклад, монастирі УПЦ МП поповнювали чернечий склад вихідцями з Росії, Молдови, Придністров'я, а також мало місце «перетікання» певної частини чернецтва в українські монастирі [140, с. 4].

У 2001 р. на Помісному Соборі УПЦ КП у виступах ієрархів зазначалося, що існує проблема наповнення монастирів новими ченцями. Констатувалося, що у багатьох монастирях чернечий послух несуть переважно два-три монахи, а то й один [141, с. 58]. Патріарх Філарет зауважував, що сучасному чернецтву не вистачає подвижництва. Більш глибокий аналіз цього явища присутній у роздумах колишнього глави Чину Василя Великого, ієромонаха Діонісія Ляховича. На його думку, відбувається девальвація духовно-моральних вартостей суспільства, для якого характерна «матеріалістична жадоба володіти чимось, нехтування потребами й стражданнями слабших». Ця об'єктивна реальність особливим чином проявляється у життєдіяльності монастирів, в самій Церкві і кваліфікується ним як «духовне негативне убожество». Ієромонах засвідчує чимало прикладів непослуху сучасних ченців, ігнорування ними євангельських вимог, нагромадження власного майна тощо [142, с. 71–73].

Отже, відродження чернечо-монастирського життя стала важливим завданням УПЦ КП на етапі її становлення та утвердження. Найбільше монастирів зосереджено у Волинській, Рівненській, Івано-Франківській, Тернопільській і Буковинській єпархіях. Першою чергою єпархії відроджували обителі, які мали історію духовного служіння, були пов'язані зі знаменними подіями українського народу й могли стати центрами паломництва й національно-культурними і господарськими осередками. Визнаючи могутній духовний потенціал монастирсько-чернечого служіння, УПЦ КП йшла шляхом відкриття нових монастирів, щороку приймаючи рішення про заснування двох-трьох, а то й більше монастирів. Проте згодом стало очевидною неспівмірність числа монастирів і кількості ченців, які їх населяли. Відтак у більшості

монастирів відсутнє цілодобове коло богослужінь, натомість вимушено застосовується монастирське правило богослужінь. Міжконфесійний аналіз монастирсько-чернечого феномену вказує на загальну тенденцію деактуалізації чернечого покликання й дає підстави стверджувати, що монастирське життя УПЦ КП у досліджуваній період перебувало у стадії становлення.

3.3. Становлення та розвиток системи духовної освіти

На час проголошення незалежності в Україні діяла лише одна православна семінарія в Одесі. У радянський період духовна і релігійна освіти були практично зруйновані. Дві православні академії і дві семінарії функціонували у Москві і Ленінграді. Кількість вступників регулювалася органами державної влади, тому випускники Одеської духовної семінарії не могли покрити потреби українських парафій у священнослужителях. Як правило, сан священника кандидати отримували із рук керуючого архиєрея на підставі бажання служити Церкві за наявності світської вищої, а в деяких випадках середньої освіти. Відтак 75% священників в радянській Україні не мали духовної освіти [143, арк. 5–12].

Після набуття Україною державного суверенітету діяльність релігійних організацій була легітимізована. Цьому сприяла низка законодавчих актів, які визначили правове поле їхньої діяльності включно з правом безперешкодного функціонування духовних навчальних закладів. Згідно зі ст. 11 та ст. 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. релігійні управління і центри отримали право створювати духовні навчальні заклади на основі власних статутів. У 2012 р. ст. 14 Закону була уточнена в частині реєстрації статутів духовних навчальних закладів у центральних органах виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері релігії. Тим же Законом були зрівняні в правах і пільгах студенти державних і духовних

навчальних закладів. Наприклад, час навчання включався у трудовий стаж, студенти мали відстрочку від військової служби, не обкладалися податками [144]. Інші законодавчі документи підтверджували легітимність діяльності духовних закладів освіти і навчання у них студентів на рівні з державними. Йдеться про закони, які регулювали майнову власність, землекористування, земельний податок релігійних організацій, виконання віруючими військового обов'язку [145, с. 16–18]. У 1992 р. УПЦ КП розпочала формування системи духовної освіти, яка передусім повинна була забезпечити кадрами усі її інституції. Того ж року було засновано Волинську духовну семінарію, а наступного 1993 р. – Київську духовну академію і семінарію, Чернігівське духовне училище та Львівську духовну семінарію. 29 грудня 1993 р. у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича було видано наказ № 70 «Про відкриття філософсько-теологічного факультету». У 1994 р. університет отримав ліцензію на право готувати фахівців за спеціальністю філософія / теологія денної форми навчання [146, арк. 12]. Того ж року здійснено перший набір студентів-теологів у кількості 30 осіб. Богословське відділення на цьому факультеті стало філією Київської духовної академії [147].

У 1994 р. при Рівненському єпархіальному управлінні було організовано шестимісячні пастирські курси [148]. У 1995–1997 р. здійснено набір слухачів у Запорізьке, Дніпропетровське, Тернопільське, Коломийське духовні училища, Рівненські пастирські курси, Житомирську духовну школу, Івано-Франківську та Збаразьку духовні семінарії, Львівську духовну академію. У 2000р. відкрилося Східно-Українське духовне училище [149, с. 148]. У 1999 р. Рівненські пастирські курси було реорганізовано в Рівненське духовне училище, яке у 2000 р. набуло статусу Рівненської духовної семінарії [148]. Перший набір семінаристів становив 70 осіб [150, с. 8]. Рішенням священного Синоду УПЦ КП у 2002 р. було засновано ще один вищий навчальний заклад – Івано-

Франківський богословський інститут імені преподобного Феодосія Манявського [114, с. 2].

Пік заснування духовних навчальних закладів УПЦ КП припав на період 1992–2000 рр. (Див. дод.В). На 1 січня 2001 р. в структурі Церкви функціонувало 16 навчальних закладів. У 2012 р. Священний Синод УПЦ КП прийняв рішення про заснування ще двох освітніх установ – Дніпропетровської духовної семінарії і Чернігівського духовного училища [67]. Таким чином, УПЦ КП здійснювала підготовку священницьких кадрів у 18-ти навчальних духовних закладах, у яких у 2018 р. навчалось 564 студенти денної форми навчання і 754 – заочної форми (Див. дод В.).

Відкриттю духовного навчального закладу не завжди передувала його реєстрація в органах виконавчої влади. Нестача священнослужителів на тлі щорічного зростання чисельності парафій, обумовленого толерантним ставленням держави до релігії і церковних організацій, диктувала необхідність якнайшвидше розпочати набір студентів. Очевидно з цієї причини навчальні установи набирали слухачів, а лише згодом реєстрували свої статuti в Державному комітеті України у справах релігій. Наприклад, у 1994 р. УПЦ КП мала п'ять навчальних закладів, з яких три працювали без державної реєстрації [151, с. 10]. Слід зауважити, що українське законодавство дозволяло діяльність релігійних громад без реєстрації. Єпархії за умови відповідного пункту у статуті мали право засновувати навчальний заклад. Їх відкриття здійснювалося згідно з рішенням Священного Синоду і було справою церковною, а державні органи влади лише фіксували юридичні документи.

Мірою відкриття достатньої кількості духовних навчальних закладів і підготовки священницького складу установи реєстрували статuti. У 1996 р. в Державному комітеті України в справах релігій зареєстрували статuti Рівненське духовне училище, Івано-Франківська та Збаразька духовні семінарії, Львівська духовна академія УПЦ КП [152, с. 66–69]. У 1998 р. проблема

напівлегального функціонування духовних навчальних закладів практично зникла. Географія заснування семінарій та училищ свідчить, що УПЦ КП відкривала їх навіть у тих областях, де мала незначну кількість парафій, як, наприклад Чернігівське училище. Дослідники припускають, що у цей період УПЦ КП швидше піклувалася про поширення свого впливу в окремих регіонах, а не забезпечення парафій кадрами [149, с. 150].

Основою формування системи духовної освіти в УПЦ КП був оновлений статут духовних шкіл, прийнятий Священним Синодом РПЦ у 1991 р., який своєю чергою базувався на моделі православної духовної освіти XVIII–XX ст. [153, с. 5]. Документ передбачав триступеневу модель духовної освіти: єпархіальне училище – семінарія – академія. Цю модель підготовки кадрів реалізовували УПЦ КП та УПЦ (МП). УАПЦ використовувала двоступеневу модель освіти.

Духовне училище – середній духовний навчальний заклад, який готував церковнослужителів певної спеціалізації для релігійних громад. Це були регенти, дяки (псаломщики), художники-іконописці і маляри церковного розпису, майстри швейної справи тощо. Проте за умов гострої нестачі священників училища готували не лише дяків та інших спеціалістів, але й кандидатів у священство. В духовних семінаріях готували спеціалістів з богослов'я, священнослужителів (диякон або священник), катехитів, місіонерів, капеланів, викладачів духовних дисциплін [154, с. 5]. Обидва типи духовних освітніх установ надавали середню богословську освіту, але відрізнялись терміном навчання (від двох до чотирьох років), внутрішньою структурою, навчальними програмами тощо.

Вищу духовну освіту слухачі здобували у двох академіях – Києві і Львові. На навчання приймали осіб чоловічої статі після закінчення семінарії. Термін навчання становив чотири роки. Було відкрито денне та заочне відділення. В

академіях УПЦ КП діяв один факультет –богословський [155, с. 34]. Таким чином, повна богословська освіта становила вісім років.

Дослідники вказують, що процес формування кафедр у структурі вищих духовних навчальних закладів відбувся впродовж 1992–2002 рр. У період 1992–1994 рр. існувала проблема гострої нестачі викладачів богословських дисциплін, зокрема фахівців з канонічного права. Як правило, викладачі читали кілька курсів й чіткого розподілу дисциплін по кафедрах не було [149, с. 154–156].

Кафедри почали створювати у 1995–1998 рр. У ці роки відбулося поповнення викладацького складу, а також у 1994 р. до освітніх програм було включено світські дисципліни, що загалом уможливило формування профільних кафедр. Наприклад, у 1997 р. в Київській духовній академії УПЦ КП діяли кафедри Стародавньої церкви, Української православної церкви, Святого писання, Церковного права, Богослов'я, Літургії і церковної музики. У період 1998–2001 рр. спостерігався процес дроблення уже існуючих кафедр, що обумовлювалося удосконаленням освітніх програм і підвищенням фахового рівня викладацького складу. У 2001 р. у Київській духовній академії УПЦ КП було створено кафедру історії, яка забезпечувала викладання курсів всесвітньої історії, історії України, церковну археологію [149, с. 148, 154]. Таким чином, упродовж 1990-х рр. УПЦ КП в основному завершила структурну перебудову православних духовних навчальних закладів відповідно до прийнятої моделі духовної освіти.

З часу заснування духовних навчальних закладів набір абітурієнтів щороку зростав, оскільки потреби парафій випереджали наявну кількість кваліфікованих священнослужителів. Окрім того, священництво мало неабиякий авторитет в українському суспільстві, що обумовлювало наплив абітурієнтів, які бажали здобути духовну освіту. З 1993 р. в КДАіС УПЦ КП було відкрито заочне відділення для практикуючих священнослужителів та

працюючих викладачів духовних навчальних закладів, проводились семінари, конференції з питань пастирської педагогіки [18, с. 29]. На 1996 рік 60% педагогів освітніх установ УПЦ КП отримали вищу богословську освіту. 29 травня 1998 р. Священним Синодом було прийняте рішення «Про заходи щодо поліпшення навчального процесу в духовних семінаріях та духовних академіях УПЦ КП», в якому пропонувалось започаткувати роботу постійно діючого семінару при Київській духовній академії УПЦ КП [156, с. 3–4]. На 1 січня 2001 р. в духовних навчальних закладах навчалось 1411 студентів денної форми і 388 студентів заочної форми навчання. У 2002 р. кількість слухачів зменшилася на 218 осіб. На 2003 р. припадає найбільша кількість студентів – 1756 осіб. Від 2004 р. кількість слухачів денної форми становила менше однієї тисячі і наступні роки невпинно зменшувалася (Див. дод. В).

На початку 2000-х років чіткого окреслення набула проблема якісної підготовки священницьких кадрів. В інтерв'ю газеті «День» (2000 р.) ректор Київської духовної академії архієпископ Димитрій (Рудюк) констатував, що система духовної освіти потребує серйозних реформ, оскільки підготовка священника не відповідає викликам сучасного суспільства і «рівень освіти українського (до речі також і російського) духовенства загалом низький». «Працюючи з парафіянами, особливо з молоддю, сучасний пастир має бути і психологом, і педагогом, і вмілим красномовним проповідником», – зазначав ректор. На думку владики Димитрія, освічений священник повинен володіти знанням давніх і сучасних мов, «глибинами богослов'я» тощо [157].

Релігієзнавча спільнота звертала увагу на відсутність достатньої кількості підготовлених високопрофесійних кадрів, що спричиняло на тлі інших конфесійних спільнот неконкурентноздатність православ'я [158, с. 229–230]; наявні проблеми змісту, форм і структури духовної освіти; вважала актуальним більш ретельний відбір кандидатів на навчання в духовних закладах, для яких обов'язковими мають бути риси емпатії, врівноваженості, комунікабельності,

ораторські здібності тощо [159, с. 62–63; 160, с. 131–135]. Експерти вказували, що більшість православних семінарій і академій працювали за застарілими навчальними програмами і планами, а дисертаційні роботи «за рівнем осягнення теми, опрацювання джерельної бази стоять нижче курсової роботи студента 2–3 року навчання університету» [161, с. 7].

Таким чином, на початку 2000-х років в системі духовної освіти УПЦ КП постала низка проблем, які гальмували її подальший розвиток. В умовах інтеграції державної освіти в європейський освітній і науковий простір система духовної освіти вимагала реформування. Відтак розпочався процес входження закладів духовної освіти в систему державного освітнього простору.

Питання стану духовної освіти та перспектив її розвитку слухалося на ювілейному помісному Соборі УПЦ КП 9–10 січня 2001 р. У доповіді ректор КДАіС архімандрит Димитрій (Рудюк) доводив необхідність модернізації освітнього процесу. Він зазначив, що в православних духовних школах зразком викладання богословських дисциплін є схоластичні схеми «сереньовічного Заходу», від яких католицькі навчальні заклади давно відмовилися [162, с. 53].

Від застарілих форм навчання відмовилися й у Вселенському православ'ї. На початку 1920-х років основою богословського навчання стали освітні програми навчальних закладів Елладської Православної Церкви, зокрема Афінського і Салонікійського університетів. На розвиток церковно-богословської науки ХХ ст. великий вплив мав Свято-Сергієвський богословський інститут у Парижі і Свято-Володимирівська духовна академія у Нью-Йорку. Прикметно, що православні богослови дедалі більше вивчали напрацювання своїх католицьких і протестантських колег. Румунська, Елладська та інші Православні Церкви щороку відправляли на навчання випускників семінарій в університети США, Великобританії, Франції, Італії та інші країни [158, с. 231].

Реформування освітнього процесу навчальних закладів УПЦ КП було доручено ректору КДАіС єпископу Димитрію (Рудюку) У червні 2002 р. з метою підвищення рівня навчання в духовних навчальних закладах і активізації діяльності навчального комітету єпископа призначили Головою навчального комітету УПЦ КП [114, с. 2]. У листопаді того ж року Священний Синод ухвалив рішення відкрити при КДАіС аспірантуру і докторантуру, затвердив положення про підготовку науково-богословських і викладацьких кадрів вищої кваліфікації в УПЦ КП [114, с. 2]. Іншим рішенням цього Синоду було засновано ще один вищий навчальний заклад – Івано-Франківський богословський інститут імені преподобного Феодосія Манявського з терміном навчання чотири роки [114, с. 2]. З метою поглиблення співпраці державних і духовних навчальних закладів 18 квітня 2003 р. між ЧНУ і КДАіС було укладено угоду про спільну освітню діяльність Згідно з угодою теологічне відділення університету отримало статус богословського відділення КДАіС при філософсько-теологічному факультеті ЧНУ [163, с. 98]. Внаслідок співпраці викладачів було уніфіковано навчальні плани обох закладів, прийнято рішення про видачу дипломів державного зразка, а також вирішено питання з оплатою праці викладачів [164, с. 7; 147]. На філософсько-богословському факультеті працювало три кафедри: філософії; релігієзнавства і теології; соціології та місцевого самоврядування [165, с. 11].

Співпраця між викладачами університету і богословами будувалася на принципах міжконфесійної толерантності, плюралізму. Вона зміцнювала наукові підвалини богословської науки. У період 2002–2005 рр. викладачами кафедри релігієзнавства і теології було опубліковано 84 наукові статті, з них 21 публікація належала викладачам богословських дисциплін. На той час на кафедрі працювало дев'ять богословів, вісім з яких мали вчений ступінь кандидата богослов'я. До наукової роботи активно залучали студентів богословського відділення. Із загальної кількості 48 статей 15 – належали

майбутнім богословам. Викладачі кафедри працювали над методичним забезпеченням дисциплін. У зазначений період ними було видано 38 одиниць методичних розробок і підручників, з них 11 належало викладачам богословського відділення [166, с. 222].

Реформа системи духовної освіти в УПЦ КП співпала у часі із входженням учбових закладів України в Болонський процес. Інтеграція вищих навчальних закладів України в європейський освітній простір сприяла реформування духовних навчальних закладів, зокрема й УПЦ КП. Перед її ініціаторами постала низка суттєвих проблем, вирішення яких визначало стратегію розвитку національної православної освіти. Передусім необхідно було адаптувати діяльність навчальних закладів до державного законодавства, а також до вимог Болонської системи навчання. Одночасно духовенство наполягало на збереженні специфіки підготовки кадрів у духовних закладах освіти. Також необхідно було взяти до уваги особливості регіонів, де були громади УПЦ КП. У духовних закладах західних областей України акцентували увагу на викладанні порівняльного богослов'я з огляду на присутність греко-католиків і католиків, а у східній частині України фіксували активну діяльність релігійних організацій протестантського спрямування і в навчальних закладах цих регіонів слухачів знайомили з віровченням протестантських конфесій. Тому в УПЦ КП вважали недоцільним уніфіковувати навчальні програми, швидше мова йшла про їх синхронізацію. Також в умовах інтеграції в європейський освітній і науковий простір поставала проблема підвищення рівня духовної освіти до стандартів світської і зарубіжної богословської освіти. Було очевидним, що необхідно формувати власну богословську школу.

16 червня 2005 р. наказом Міністерства освіти і науки України № 363 до переліку спеціальностей освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр» було додано спеціальність «Богослов'я (теологія)» у межах напрямку підготовки «Філософія». 27 липня 2005 р. Священний Синод УПЦ КП затвердив в новій

редакції статуту духовних семінарій і академій [118, с. 2]. З того часу спеціалісти та магістри богослов'я готувались в Україні на базі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра філософії [167].

У 2006 р. було проведено докорінну реформу духовної освіти [154, с. 5]. Згідно з рішенням Священного Синоду УПЦ КП духовні навчальні заклади перейшли з трирівневої на дворівневу систему підготовки кадрів. Замість традиційної для православної освітньої моделі «училище – семінарія – академія» на базі духовних академій у Києві та Львові навчання було реорганізовано на зразок вищих державних навчальних установ 3-го і 4-го рівня акредитації з терміном навчання чотири роки і один рік та наданням студентам диплома «бакалавр богослов'я» та «магістра богослов'я». Духовним семінаріям в Рівному, Луцьку, Тернополі та Івано-Франківську було надано статус навчальних закладів на зразок вищих навчальних державних установ 3-го рівня акредитації з чотирирічним терміном навчання у православних богословських академіях у Києві та Львові.

Поштовхом до освітніх реформ в УПЦ КП був позитивний досвід Українського Католицького Університету, який у 2007 р. отримав державну ліцензію МОН України на підготовку фахівців за спеціальностями «Богослов'я (Теологія)» та «Історія» (освітньо-кваліфікаційний рівень – бакалавр, спеціаліст, магістр), а також «Соціальна педагогіка» (освітньо-кваліфікаційний рівень – бакалавр) [158, с. 231].

В УПЦ КП також мали амбітні плани розвитку богословської освіти і науки. В близькому майбутньому, на переконання владики Димитрія (Рудюка), КПБА має стати центром української академічної богословської освіти. Планувалося на її базі створити кілька наукових інститутів: Церковної історії, Візантології, Богослов'я [168, с. 11–12].

У 2011 р. Міністерством освіти і науки, молоді та спорту (наказ від 14 вересня 2011 р., № 1057) богослов'я як філософська дисципліна була внесена до

переліку спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань [169, с. 8]. Рішення Міністерства стало підставою для відкриття наступного 2012 р. в КПБА УПЦ КП докторантури як структурного підрозділу цієї навчальної установи, що здійснює свою діяльність з метою підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів найвищої кваліфікації у галузях богослов'я та церковної історії [67, с.3]. Таким чином, після завершення магістратури випускник богословської академії за бажанням міг навчатися три роки в аспірантурі й отримати вчене звання кандидата богословських наук. А відкриття докторантури стало заключним етапом формування системи безперервної освіти.

Зауважимо, що визнання спеціальності 09.00.13 «Богослов'я» за напрямком підготовки філософія було компромісним варіантом. Адже богослов'я включає кілька спеціальностей – догматика, літургіка, біблеїстика, патристика, історія Церкви, соціальна доктрина тощо. За відсутності в країні богословів вищого кваліфікаційного рівня планувалося створення спеціалізованих вчених рад з числа докторів філософських наук, обізнаних з богослов'ям, які б приймали до захисту дисертаційні роботи. Необхідно було провести важливі організаційні заходи й напрацювати значний масив документації, зокрема методичні рекомендації, виробити критерії науковості богословських робіт, які б забезпечили підготовку дисертацій та їх успішний захист. Лише за таких обставин можна було мати достатню кількість докторів і кандидатів наук, які в майбутньому започаткували формування власної богословської школи і здійснювали освітню політику Церкви.

Коментуючи хід реформи, єпископ Димитрій (Рудюк) зауважував, що споглядаючи на реформу світських навчальних закладів, освітні заклади УПЦ КП наблизились до стандартів Міністерства освіти і науки України. У духовних закладах освіти запроваджено викладання світських дисциплін, зокрема

педагогіки, психології, соціології, українознавства, політології, джерелознавства. «Це обов'язковий стандарт для світських ВНЗ... У нас сьогодні 20% світських предметів і 80% – базових богословських. Залишається їх узгодити із вимогами Міністерства освіти. Ми змінили назву – тепер зветься «Київська православна богословська академія». Я вже бачу, що впровадження в богословську освіту світського елементу, дає колосальний результат» [170, с. 11].

13 травня 2011 р. Священний Синод УПЦ КП прийняв рішення про реорганізацію Волинської духовної семінарії у Волинську православну духовну академію [171]. Таким чином, на 1 січня 2012 р. в УПЦ КП функціонувало три богословські академії – у Києві, Львові та Луцьку, один вищий навчальний заклад – Івано-Франківський Богословський інститут та богословське відділення КПБА на філософсько-теологічному факультеті ЧНУ та одна семінарія в м. Рівне [172].

У 2012 р. Священний Синод УПЦ КП прийняв ще кілька важливих рішень з метою активізації дослідницької роботи і підвищення науково-освітнього рівня духовенства. Було засновано у Києві Інститут церковної історії як окремий науково-дослідний заклад УПЦ КП. Головою Інституту церковної історії призначили митрополита Львівського і Сокальського Димитрія (Рудюка) [173, с. 3]. Його обов'язки Голови Синодального управління у справах духовної освіти (Учбового комітету) було передано архієпископу Переяслав-Хмельницькому і Бориспільському Епіфанію, який на той час обіймав посаду ректора КПБА [174, с. 2].

Синхронізуючи освітні програми з державними навчальними закладами, Вчена рада КПБА (протокол №7 засідання від 1 червня 2012 р.) запропонувала з 2012–2013 навчального року збільшити термін навчання у магістратурах богословських академій УПЦ КП з одного до двох років [173, с. 3]. На грудневому засіданні 2012 р. Священний Синод затвердив статут

Дніпропетровської духовної семінарії й доручив Синодальному управлінню у справах духовної освіти (Учбовий комітет) внести пропозиції щодо кандидатури ректора та викладачів [174, с. 2]. Влітку 2013 р. Дніпропетровська духовна семінарія здійснила перший набір студентів.

Інтенсивна робота Церков та релігійних організацій України у сфері освіти уможливила виокремлення «Богослов'я» в окрему галузь знань. У липні 2014 р. було прийнято у новій редакції Закон України «Про вищу освіту». Закон зобов'язував МОН України запровадити стандарт вищої освіти і вимоги до освітньої програми; створити Науково-методичну раду, яка за участю Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти покликана розробляти методологію, методичні рекомендації щодо розроблення стандартів вищої освіти, а також науково-методичну комісію, завданням якої є формування стандарту вищої освіти, розробити процедуру ліцензування освітньої програми, затвердити новий перелік спеціальностей, що передбачають доступ до професій тощо [175].

З метою виконання окремих положень Закону наступного року Кабінет Міністрів України затвердив Постанову «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової перед вищої освіти» (Постанова від 29 квітня 2015 р. № 266). Вказувалося, що підготовка за спеціальністю «Богослов'я» здійснюється за першим (бакалаврським), другим (магістерським) і третім (освітньо-науковим) рівнями освіти [176]. Виокремлення «Богослов'я» в окрему галузь знань і спеціальностей стало ще одним вагомим кроком на шляху легітимізації і розвитку духовної освіти. Духовні навчальні заклади отримали можливість ліцензувати освітню діяльність та пройти акредитацію освітніх програм на предмет відповідності встановленому стандарту вищої освіти.

Попри включення Церков і релігійних організацій, зокрема УПЦ КП, у процес реформування духовних навчальних закладів, їх дипломи державою не

визнавалися, а власники дипломів не мали змоги пройти процедуру нострифікації. Цей рудимент радянської системи було остаточно подолано у 19 серпня 2015 р., коли Кабінет Міністрів України затвердив постанову № 652 «Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти». Відтак МОН України отримало повноваження здійснити процедуру державного визнання зазначених документів, виданих до 1 вересня 2018 р. закладами вищої духовної освіти. Наступного 2016 р. МОН України затвердило склад двох комісій з визнання документів про вищу освіту та окремо про визнання наукових ступенів та вчених звань. Для визнання державою документа про вищу духовну освіту до МОН України потрібно було надати перелік документів: заява власника документа; клопотання єпархіального управління; копія документа про вищу духовну освіту, виданого до 1 вересня 2018 р., а також його додаток; копія першої сторінки паспорта; копія документа про повну загальну середню освіту [177]. За півтора роки до Комісії з державного визнання документів про вищу духовну освіту надійшло близько 1700 справ. На кінець березня 2018 р., відповідно до наказів, МОН України ухвалило позитивне рішення щодо державного визнання 1013 дипломів вищих духовних навчальних закладів і готувало накази про державне визнання ще 297 дипломів. Близько 300 справ знаходилося у роботі. Комісією з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання було визнано 83 диплома про присудження наукових ступенів та 19 документів про присвоєння вчених звань [178].

Спрощенню і пришвидшенню процесу визнання дипломів духовних навчальних закладів посприяв Закон України № 2145-VIII «Про освіту», який Президент України П. Порошенко підписав 25 вересня 2017 р. [179]. Закон надав право вченим радам вищих навчальних закладів приймати остаточні рішення про визнання дипломів про вищу духовну освіту, які були видані до 1 вересня 2018 р. Таким чином, держава законом визнала дипломи 2014–2018 рр.

випускників семінарій, академій і це було важливим рішення, яке демонструвало відкритість і повагу держави до духовної освіти, готовність включити цей сегмент в національний освітній простір і розвивати його. А випускники духовних освітніх закладів, отримавши диплом державного зразка, могли продовжити навчання в магістратурі або аспірантурі в держаних закладах освіти [178].

22–23 січня 2017 р. Священний Синод УПЦ КП розглянув питання про проходження вищими духовними навчальними закладами УПЦ КП процедури ліцензування освітньої діяльності та акредитації освітніх програм за спеціальністю «Богослов'я» відповідно до чинного законодавства. Синодальне управління у справах духовної освіти, отримавши доручення синоду УПЦ КП, мало розробити методичні рекомендації вищим духовним закладам у проходженні процедури ліцензування. Синод також визначився із документами про духовну освіту, виданим поза межами УПЦ КП. Було прийнято рішення про визнання таких документів і наукових ступенів синодальним управлінням у справах духовної освіти УПЦ КП [172].

Підставою для такого рішення послужила Стаття 24. Ліцензування освітньої діяльності Закону України «Про вищу освіту». У документі зазначалося: «Заклади вищої духовної освіти, які бажають вносити інформацію про видані ними власні дипломи про вищу освіту до Єдиної державної електронної бази з питань освіти, повинні пройти процедуру ліцензування освітньої діяльності. Заклади вищої духовної освіти, які бажають видавати дипломи державного зразка, повинні пройти процедуру акредитації освітньої програми» [180].

Безумовно, що державні законодавчі акти і суголосні їм церковні рішення сприяли розвитку осучасненню духовної освіти. Івано-Франківський богословський інститут імені преподобного Феодосія Манявського першим серед інших (2003 р.) пройшов процедуру державного ліцензування та

акредитації [181, с. 35]. У 2015 р. МОН підтвердило акредитацію освітніх програм бакалаврату і магістратури за спеціальністю «Богослов'я» для студентів КПБА і семінарії [182]. У 2017 р. процедуру ліцензування пройшли ВПБА. Академія отримала ліцензію МОН на освітню діяльність у сфері вищої освіти на першому (бакалаврському) рівні зі спеціальністю «Богослов'я» в галузі знань «Богослов'я» [183, с. 3].

Від початку заснування УПЦ КП приділялася відродженню діяльності недільних шкіл. Метою парафіяльної школи було духовно-моральне та естетичне виховання дітей та дорослих з вивченням Закону Божого й утвердження основ віри. Відтак при церквах парафіяльні священники відкривали недільні школи. Їх кількість щорічно зростала і на 1 січня 2001 р. становила 748 одиниць (Див. дод В). Проте в діяльності недільних шкіл виникали певні труднощі. Передусім це скептицизм самих громадян, які асоціювали недільні школи з «церковно-приходськими» російських імперських часів. Тому постала нагальна потреба підготовки педагогічних кадрів, програм і підручників для недільних шкіл [184].

Системно до питання організації навчального процесу в недільних школах УПЦ КП підійшли у 2002 р., коли 11 квітня Священний Синод прийняв рішення про утворення Катехитичного відділу [185].

У листопаді 2011 р. Київською патріархією було видано перший підручник «Святе Писання» для викладання Закону Божого в недільних школах. Підручник підготувала педагог Н. Ващенко на основі викладання авторського курсу у дитячій недільній школі «Чадю» при Михайлівському Золотоверхому монастирі м. Києва [186]. Курс навчання у недільній школі охоплював вікові групи – від 7 до 18 років [187].

У грудні 2012 р. в Києві відбувся семінар-практикум «Координація роботи молоді в єпархіях УПЦ КП». Представники єпархій розповіли про досвід викладання у недільних школах. Найбільш продуктивним був виступ

Н. Ващенко, яка опікувалась недільними школами при патріархії. Її програма навчання складалася з 4 етапів: 1) «Яслі» (4–5 років); 2) «Малятко» (6–7 років.); 3) «Закон Божий» (7–9 років); 4) «Великі про вічне» (від 10 років). Авторка пропонувала різноманітні педагогічні технології засвоєння знань, що включали теоретичний виклад теми, тексти з картинками, перегляд мультфільмів на біблійну тематику, обговорення, дискусії, створення комфортних умов навчання тощо [188].

Прикладом розвитку недільних шкіл став досвід учителів Рівненської єпархії. З ініціативи М. Хоміцької, відповідальної за роботу недільних шкіл і роботи з молоддю в Рівненській єпархії та одночасно завідувачки недільної школи при Покровському соборі у Рівному, у 2000 р. була запроваджена у навчання спеціальна програма. При соборі навчалось близько 200 учнів різних вікових категорій та група дошкільнят. 13–14 листопада 2015 р. в Рівному і Острозі відбувся перший семінар для вчителів недільних шкіл Рівненщини [189]. А 4 жовтня 2015 р. у м. Радивиліві Рівненської єпархії біля храму Різдва Богородиці було освячено новозбудоване приміщення недільної християнської школи [190].

Позитивні напрацювання учителів недільних шкіл уможливили проведення 27 лютого 2017 р. у Тернополі семінару-практикуму в Тернопільській єпархії. Ініціюючи зібрання, керуючий Тернопільської єпархії архієпископ Нестора (Писик) підкреслив, що недільна школа повинна стати тим місцем, «де дитина формується як духовна особистість, яка, отримавши знання про свою віру, не на словах, а на ділі несе їх до своїх однолітків» [191].

У Волинській єпархії в липні 2018 р. було відкрито недільну школу при ВПБА. Тут розпочали навчання три групи: молодша (6–8 років), середня (9–12 років) і старша (12–18 років). В освітній процес впроваджувався кращий методичний досвід учителів. Також школа запровадила проведення бесід для молоді від 18 років та батьків. Новизною, як зазначив протоієрей Сергій

Медведєв, директор центральної недільної школи єпархії, було заснування роботи хорового відділу у недільній школі [192]. Загалом в усіх єпархіях УПЦ КП було зареєстровано на 1 січня 2019 р. 1406 недільних шкіл. Проте зазначимо, що їх кількість значно поступалася аналогічним школам в УПЦ (МП) і УГКЦ (Див. дод. В).

Таким чином, гостра нестача кваліфікованих священнослужителів УПЦ КП зумовили потребу відродження і заснування духовних навчальних закладів, у яких було запроваджено трирівневу систему підготовки кадрів. Реформування державної системи освіти відповідно до європейських вимог зумовило прийняття низки важливих законодавчих актів, які дозволили розширити мережу духовних навчальних закладів і сприяти їх включеності в освітньо-науковий національний простір.

3.4. Заходи урядових і церковних інституцій щодо надання Православній Церкві України канонічного статусу

Питання канонічного статусу Церков з часу відродження автокефального руху стало одним із основних в процесі їх інституалізації. Власне й сам автокефальний рух мав інституціональний характер, оскільки обумовив виникнення двох окремих церковних одиниць – УАПЦ і УПЦ КП. Давні стосунки українських Церков київської традиції з Константинопольським патріархатом спонукали релігійних лідерів до діалогу з Вселенським патріархом. Слід зазначити, що «українське питання» у минулому неодноразово було предметом суперечностей між Константинополем і Москвою. Особливої гостроти вони набули у ХХ ст.¹⁸ Тому діалог між предстоятелями УАПЦ, УПЦ

¹⁸ У 1924 р. Вселенським патріархат надав автокефалію Православній Церкві в Польщі (1924 р.); прийняв у свою юрисдикцію УПЦ в Канаді (1990 р.) й УПЦ у США та діаспорі (1995 р.). Включення до складу Вселенського патріархату УПЦ в Канаді (280 парафій), а також УПЦ в Західній Європі (26 парафій у Великобританії, Німеччині, Франції та Бельгії). 23 лютого 1996 р. відносини між

КП та Вселенським патріархатом відбувався на тлі суперництва між Фанаром і Москвою.

1–6 липня 1992 р. делегація УПЦ КП, очолювана заступником патріарха митрополитом Філаретом, прибула у Стамбул на запрошення патріарха Константинопольського Варфоломія. У складі делегації були митрополит Антоній (Масендич), ректор Київської духовної семінарії архимандрит Валентин (Дажук), ігумен Даниїл (Чокалюк) і народний депутат України Василь Червоний. Делегація представила патріарху лист Президента України Л. Кравчука, в якому він обґрунтовував необхідність мати в Українській державі автокефальну Церкву, яка б не залежала від Московського патріархату. Вселенський патріарх двічі приймав українську делегацію. Під час перемовин митрополит Філарет навів низку аргументів на користь надання автокефалії УПЦ КП. Відповідь Вселенського патріарха звелася до кількох положень. Патріарх погоджувався, що суверенна держава, якою стала Україна, згідно із церковними канонами, має право на автокефальну Церкву. Проте конфесійне розрізнення православних утруднює процес надання томосу. Необхідною умовою його набуття є об'єднання православних в Україні. Також патріарх Варфоломій вважав необхідним зберегти добрі стосунки з Московським патріархатом [193, с. 70].

Попри відсутність вагомих результатів, українських ієрархів тепло приймали на Фанарі, вони відвідали храми та монастирі в Туреччині, духовну школу на о. Халкі, співслужили з грецьким духовенством, мали можливість неформального спілкування з архієреями Вселенського патріархату [194, с. 6].

Зустріч делегації УПЦ КП з патріархом Варфоломієм в липні 1992 р. транслювалася українським телебаченням. Справа автокефалії православної Церкви в Україні повністю залежала від її об'єднання. Таким був зміст переговорів митрополита Філарета з патріархом Варфоломієм [195, с. 142–148].

Вселенським патріархатом і Московським було припинено через суперечку навколо Естонської Православної Церкви.

Невдовзі після від'їзду делегації УПЦ КП зі Стамбулу на Фанар 7 липня 1992 р. приїхали представники Московського патріархату на чолі із архієпископом Вінницьким і Брацлавським Макарієм (Свистуном), головою відділу зовнішніх зв'язків УПЦ МП [196]. Для широкої громадськості зміст перемовин обох делегацій залишався майже невідомим. Газета «Голос Православ'я» писала, що патріарх Константинопольський не розголошував мету візиту митрополита Філарета до Стамбула [193, с. 71].

У 1993 р. патріарх Варфоломій оприлюднив три основних позиції щодо православних в Україні: визнання в Україні лише однієї православної юрисдикції – УПЦ, яка в єдності з Московським патріархатом; УПЦ КП і УАПЦ є частинами Церкви, що перебувають у розколі; отримання автокефального статусу можливе за умов об'єднання усіх гілок українського православ'я, покаяння з боку «розкольників» і отримання згоди Московського патріархату. Лише після цього Константинопольський патріарх вважав можливим приступити до процедури визнання автокефалії УПЦ східними патріархатами.

Слід зазначити, що спроби об'єднання між УАПЦ і частини духовенства УПЦ КП, а також між УПЦ КП і УПЦ (МП) мали місце у 1995 р., після смерті патріарха УПЦ КП Володимира (Романюка). У жовтня 1995 р., у переддень виборів нового предстоятеля УПЦ КП, сформувалася група архиєреїв у складі єпископа Хмельницького і Кам'янець-Подільського Мефодія (Кудрякова), архієпископа Тернопільського Василя (Боднарчука), архієпископа Вінницького Романа (Балащука), митрополита Івано-Франківського Андрія (Абрамчука). Вони не підтримували кандидатуру митрополита Філарета як майбутнього предстоятеля УПЦ КП. Внаслідок цього у Феодосіївському монастирі Києва

відбулась їхня зустріч із єпископами УАПЦ, на якій було прийнято «Акт про об'єднання Церков» [197, с. 19–23].

Патріарх Димитрій, сподіваючись на об'єднання УАПЦ і УПЦ КП, заявив, що готовий скласти свої повноваження задля обрання нового глави Церкви [197, с. 19–23]. Духовенство, яке очолював єпископ Ігор (Ісіченко), виступило проти такого об'єднання. 8 листопада 1995 р. в Харкові на зібранні духовенства «Акт про об'єднання Церков» (Акт злуки Церков) було названо декларативним, а питання, які виносились на ньому, пропонувалося обговорити на Помісному Соборі у 1996 р. [198, с. 123].

Не узгодивши своїх дій із патріархом Філаретом, 14 листопада 1995 р. низка архиєреї Андрій (Абрамчук), Мефодій (Кудряков) і Петро (Петрусь) провели зустріч із митрополитом УПЦ (МП) Володимиром (Сабоданом). Представники УАПЦ пропонували об'єднання Церков на платформі автокефалії, що не влаштовувало ієрархів УПЦ (МП). Також була висунута митрополитом Андрієм (Абрамчуком) пропозиція про створення Галицької митрополії на базі УАПЦ, але в складі УПЦ (МП). Цього ж дня в храмі Миколи Набережного в Києві відбувся Архиєрейський собор, який прийняв рішення провести 5 червня 1996 р. Помісний Собор УАПЦ, на якому пропонувалось обговорити стосунки з УПЦ (МП) [196]. Проте ці наміри не мали практичного продовження.

У вересні 1997 р., під час перебування в Одесі, патріарх Варфоломій ще раз підтвердив, що Вселенський патріархат визнає на території України одну православну юрисдикцію – УПЦ (МП) [199].

Попри те розбіжності між Константинополем і Москвою на «українське питання» цими заявами не були вичерпані. На Фанарі визнавали наявність проблем в українському православ'ї, які необхідно розв'язувати. У Константинополі пам'ятали про неправомірність перепідпорядкування

Київської митрополії Московському патріархату у 1686 р. Були й інші питання, де інтереси Вселенського і Московського патріархатів не співпадали. Наприклад, у 1996 р. Синод Вселенського патріархату відновив дію томосу 1923 р. для Естонської автономної православної церкви. Відтак Московський патріархат розірвав, хоч і на короткий період, відносини з Константинопольським патріархатом і заборонив поминати ім'я патріарха Варфоломея.

Подібні рішення щодо національних Церков у світовому православ'ї підкреслювали відмінність бачення Другого і Третього Риму на шляхи їхнього розвитку. Тому «українське питання» не втрачало актуальності. У 1998 р., перебуваючи у Вінніпезі¹⁹, патріарх Варфоломій зазначив: «Український народ посідає особливе місце в серці Церкви-Матері, можна навіть сказати, центральне місце в материнському серці. Ми по-батьківськи молимося, щоб сьогоднішні проблеми на вашій славній батьківщині були подолані якнайшвидше і щоб з ласки Божої в Україні постала Єдина Православна Церква». І далі додав, що «...зробить усе можливе, щоб об'єднана Православна Церква стала якнайшвидше реальністю в Україні» [199].

Еволюцію поглядів на українське православ'я експерти зауважили у 2000 р. Того року відбулося кілька важливих подій, до яких безпосередньо або опосередковано був причетний Константинопольський патріархат. На початку року патріархія УАПЦ оприлюднила заповіт спочилого патріарха Димитрія (Яреми). Він закликав ієрархів не обирати предстоятеля, а визнати першоієрархом УАПЦ митрополита Константина (Багана), який очолював УПЦ США²⁰. У квітні 2000 р. митрополит Константин і архієпископ Всеволод

¹⁹ Українська православна церква Канади від 1990 р. є митрополією Вселенського патріархату Константинополя.

²⁰ Українська православної церква США від 1990 р. є митрополією Вселенського патріархату Константинополя.

(Майданський) мали зустріч із патріархом Варфоломієм на Фанарі, де обговорювали ситуацію в українському православ'ї. У травні того ж року ієрархи УПЦ США відвідали Україну, де мали зустрічі з предстоятелями УПЦ митрополитом Володимиром (Сабоданом), УПЦ КП – патріархом Філаретом та місцеблюстителем патріаршого престолу УАПЦ – митрополитом Мефодієм (Кудряковим). 14 – 15 вересня 2000 р. відбувся Помісний Собор УАПЦ, на якому митрополит УПЦ США Костянтин був обраний «духовним опікуном» УАПЦ. Свою місію він вбачав у сприянні процесу діалогу між трьома гілками православ'я та утвердженні помісної Православної церкви в Україні. Також було прийнято рішення обирати главою УАПЦ лише предстоятеля у сані митрополита [200, с. 107–108].

Одночасно свою зацікавленість у поглибленні міжправославного діалогу керівники держави, чиновники високого рангу, політики. 31 травня 2000 р. прем'єр-міністр України В. Ющенко звернувся листом до патріарха Варфоломія. Він просив патріарха розпочати «відпрацювання прийнятної для повноти православ'я в Україні моделі визнання помісності Української Православної Церкви й подолання розколу в Українському православ'ї»[199].

У наступні роки, 2000–2001, 2005, предстоятелі та архієреї УПЦ КП і УАПЦ підписували спільні документи, декларуючи необхідність церковної єдності. 10 липня 2001 р. у Вселенському патріархаті був підписаний Симфонітikon (Домовленості), в якому предстоятелі погодили євхаристійне єднання священників обох Церков. А також повідомили, що після об'єднання звертатимуться з проханням надати українській Церкві автокефальний статус [200, с. 108]. У серпні – листопаді 2005 р. патріарх Філарет і предстоятель УАПЦ митрополит Мефодій (Кудряков) відновили процес об'єднання двох Церков. У вересні і жовтні відбулися спільні засідання повноважних Комісій, які розробляли практичні кроки об'єднання УПЦ КП і УАПЦ в єдину Помісну православну Церкву. Результатом роботи стало

проведення 10–11 жовтня Архиєрейських Соборів цих Церков, а також спільної конференції єпископату. У Заключному рішенні було визначено 19 листопада 2005 р. як орієнтовну дату проведення об'єднавчого Собору. Згодом УАПЦ висунула низку умов для УПЦ КП, які виявилися для неї неприйнятними. Насамперед йшлося про неучасть в балатуванні на главу об'єднаної Церкви владики Філарета [201, с. 150].

Наприкінці лютого 2003 р. патріарх Варфоломій приймав журналістів у своїй резиденції на Фанарі. Їхні питання стосувалися стану міжцерковних відносин у світовому православ'ї і, зокрема, константинопольсько-московських. Патріарх зазначив, що після врегулювання юрисдикції Естонської автономної православної церкви, актуальним залишається «українське питання». Він підкреслив, що не вважає розкол в українському православ'ї внутрішньою справою РПЦ і обговорюватиме її з російськими ієрархами у Цюриху [199].

Аналізуючи перебіг діалогу між Константинопольським патріархатом і ієрархами українських Церков на початку 2000-х років, професор В. Єленський зазначав, що патріарх Варфоломей зайняв «не вповні чітку позицію» в «українському питанні». Відкидаючи особисту нерішучість патріарха, він звертав увагу на об'єктивні чинники, які не спонукали його до прийняття радикальних рішень [199]. Передусім це відсутність консолідованого запиту з боку віруючих на помісність Церкви, що вказувало на кризу української ідентичності. Також категорична позиція РПЦ щодо невтручання Константинопольського патріархата в українське православне життя. Заклики патріарха Московського Алексія II до УПЦ КП та УАПЦ покаятися й повернутися у лоно Російської церкви свідчили, що в РПЦ на той час ще плекали надії на подолання «розколу» на платформі Московського патріархату.

Після перемоги Помаранчевої революції 2004 р. і приходу до влади президента Віктора Ющенка (2005–2010 рр.) в Україні активізувався запит на створення помісної Церкви. Різні джерела вказують, що Адміністрація

Президента підключилась до діалогу між Вселенським патріархатом та УПЦ КП і УАПЦ у період 2006–2007 рр. УПЦ (МП), очолювана митрополитом Володимиром (Сабоданом) на той час не проявляла інтересу до міжправославного діалогу [202]. Відтак був вироблений відповідний алгоритм дій надання автокефалії. Подолання канонічної ізоляції українських православних Церков з точки зору Вселенського патріарха Варфоломія передбачало: тимчасова відмова від статусу патріархату з боку УПЦ КП і УАПЦ; входження до юрисдикції Вселенського патріархату з метою отримання томосу про автокефалію в майбутньому; створення керівних органів Української Церкви в юрисдикції Вселенського патріархату; обрання предстоятеля Церкви актом Вселенського патріарха з трьох альтернативних кандидатур, запропонованих українським єпископатом. Критерієм готовності Української Церкви до канонічної самостійності була наявність в її підпорядкуванні більше 5 тис. парафій [203].

Підготовка до святкування 1020-ліття хрещення Руси-України стала приводом для запрошення патріарха Константинопольського до Києва з метою започаткування процесу створення єдиної Української православної церкви. Необхідно зазначити, що «автокефальні настрої» на той час поділяли певна частина духовенства і віруючих УПЦ (МП), які були орієнтовані на цінності Помаранчевої революції. Сьогодні відомо, що важливу роль у зміні курсу цієї Церкви відіграв секретар митрополита Володимира єпископ Олександр (Драбинко), який не пов'язував майбутнє Київської митрополії з Московським патріархатом.

У Москві відслідковували тенденції поширення автокефальних настроїв в УПЦ (МП) й різними способами заявляли своє незадоволення. 18 грудня 2007 р. президент РФ В. Путін звернувся до президента України В. Ющенка з листом, в якому попереджав «стосовно дій, спрямованих на розкол Української Православної Церкви». Проте цей лист мав зворотню дію, оскільки В. Ющенко

провів конфіденційну зустріч за участю патріарха Філарета, митрополита Володимира і кардинала Любомира Гузара, де наголосив, що створення єдиної Української Православної Церкви «представляє собою безвідкличне рішення держави» [205, с. 88].

20 грудня 2007 р., вперше з часу незалежності України, відбулася зустріч між ієрархами УПЦ КП і УПЦ (МП). Архієпископ Дмитрій Рудюк передав митрополиту Володимиру Сабадану лист від патріарха Філарета із «закликом до діалогу з метою подолання розколу Української Православної Церкви і підтвердження її місцевого статусу» [204, с. 88]. На Синоді УПЦ (МП) 21 грудня 2007 р. митрополит Володимир зазначив, що для подолання схизми «недостатньо односторонніх кроків», а шлях до єдності має бути обопільним. У підсумковому документі Синоду було зазначено, що ворожість суперечить Божиим заповідям, навіть, коли це стосується схизматиків. Експерти одразу зауважили зміну риторики очільника УПЦ (МП), яка нещодавно зводилася до «покаяння розкольників» [204, с. 89].

18 лютого 2008 р., перебуваючи у Варшаві з нагоди нагородження званням почесного доктора Християнської богословської академії, митрополит Володимир мав промову «Православна Церква в Україні: сьогодення та перспективи». Зокрема він сказав, що УПЦ (МП) підтримує курс України до створення європейської моделі державно-церковних відносин. Відзначаючи, що усі три президенти (Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко) в період 1992–2007 рр. були послідовниками створення єдиної помісної Церкви, митрополит зауважив відсутність тиску з боку діючого Президента, який розраховує на «канонічне відділення Української Церкви від Московського Патріархату» [204, с. 91]. Таким чином, митрополит Володимир декларував готовність розпочати діалог з УПЦ КП і УАПЦ.

У березні 2008 р. на Фанарі отримали інформацію з середовища митрополита Володимира, що очільники Православних церков в Україні

позитивно сприйматимуть зусилля Вселенського патріархату щодо «зцілення схизми в Україні». 18 березня 2008 р. Синод Вселенського патріархату розпочав дебати про можливе надання статусу автокефалії Церкві в Україні. Було затверджено склад делегації, яка мала вирушити у Київ і Львів з метою з'ясування ситуації у православному церковному середовищі: митрополит Пергаму Іоанніс та Гальський Емануїл, головний секретар Синоду архимандрит Елпідифорос Ламбрініадіс, пресвітер Васіліос Петафанасіу в якості перекладача [204, с. 93].

Того ж дня патріарх Варфоломій повідомив патріарха Московського про намір сприяти вирішенню довготривалого церковного конфлікту і надіслати «наше представництво» до Києва. Навколоцерковні московські оглядачі блискавично відгукнулися на цю інформацію. В засобах масової інформації наміри Вселенського патріарха інтерпретувалися, як злочин проти РПЦ, керований ворогами православ'я, які перебувають у змові з Ватиканом.

Події в Україні відбувалися на тлі двосторонніх перемовин делегацій Вселенського і Московського патріархатів у Цюриху (27 березня 2008 р.) щодо церковної ситуації в Естонії. Паралельно тривав офіційний богословський православно-католицький діалог. Результати зустрічей незадовільняли жодного із учасників, що також створювало напругу у стосунках між Вселенським і Московським патріархатами.

19 травня 2008 р. делегація Вселенського патріархату на запрошення Президента України В. Ющенка прибула до Києва. Делегація була прийнята послами Туреччини і Греції в Україні, які були проінформовані про мету її візиту. Перебуваючи у Києві, члени делегації мали неодноразові зустрічі з представниками держави, а також очільниками православних Церков і кардиналом УГКЦ Любомиром Гузаром. Мирополит Володимир був стриманий у висловлюваннях і акцентував увагу на тому, що досягнення єдності вимагає застосування процедури покаяння щодо ієрархії УПЦ КП і УАПЦ. Про

згубність автокефалії для Церкви України заявив архімандрит Києво-Печерської лаври Павло (Лебідь), будучи представником тієї частини єпископату і духовенства, які з певних міркувань намагалися зберегти до себе прихильність московського керівництва.

Наступного дня, 20 травня, делегацію приймав патріарх Філарет у супроводі ректора Київської православної богословської академії архієпископа Дмитрія (Рудюка), єпископа Васильківського Євстратія (Зорі) і професора академії Епіфанія (Думенка). Промова патріарха Філарета мала наступні ключові позиції: Церква України згідно з священними канонами має право на автокефалію, тому що Україна є незалежною державою; це право підтвердив Вселенський патріарх під час перебування делегації УПЦ КП на Фанарі; підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату відбулося антиканонічно, про що вказано у томосі 1924 р. для Православної церкви у Польщі»; «ми як Церква, як і держава, готові до автокефалії» й президент В. Ющенко докладає всіх зусиль, аби вирішити цю проблему канонічно у співпраці України з Константинополем; Московський патріархат боїться втратити Церкву України, оскільки РПЦ втратить першість за кількістю парафій-громад у світі, претендуючи на верховенство у світовому православ'ї; неможливо сподіватися на будь-яку домовленість з Московським патріархатом [204, с. 98].

Також очільник УПЦ КП зазначив, що Церква на даний час нараховує 29 провінцій зі 40 священниками, 4500 парафій, 50 монастирів, 4 вищих навчальних закладів (у Києві, Львові, Чернівцях та Івано-Франківську), 2 семінарії (у Луцьку та Рівному) тощо. УПЦ (МП) має чисельно вдвічі більше парафій, але менше число вірних. Більшість парафій є фіктивними, недіючими. Згідно із соціологічними опитуваннями 30% респондентів (тобто 14 мільйонів вірних), декларують свою належність до УПЦ КП і 20% – вірні УПЦ (МП) (9,5 мільйонів) [205 с. 98]. У неформальному спілкуванні відбулося обговорення

викладених патріархом Філаретом питань. Він стверджував, що кінцевою метою Московського патріархату є «досягнення і забезпечення його лідерства у Православ'ї» і від вирішення українського церковного питання залежить «бути чи не бути верховенству Москви у православному світі» [204, с. 99] .

Патріарша делегація зустрілась із митрополитом УАПЦ Мефодієм (Кудряковим), який розповів високим гостям про свою громаду, яка на той час налічувала 1050 парафій, кілька єпископів і 800 священників. Владика зазначив, що уникає єпископських хіротоній, щоб не ускладнювати церковну ситуацію в Україні. Митрополит дав зрозуміти, що в жодному разі не прийняв би в якості глави Церкви України патріарха Філарета [204, с. 101].

Таким чином, готовність розпочати діалог під патронатом Вселенського патріарха підтвердили усі очільники православних Церков, маючи власні застереження.

З Президентом України В. Ющенком члени делегації Вселенського патріарха мали зустріч 20 травня. В очікуванні прийому у Президента Глава Секретарату Президента В. Балого озвучив його пропозицію про встановлення в Україні юрисдикції Вселенського патріархату й надання Київській митрополії статусу її єпархії. І далі продовжив: «Ми переконані, що це найефективніша процедура, яка, на нашу думку, триватиме лише місяць, і призведе до поступового підпорядкування всіх конфесій святій Київській Митрополії Вселенського Патріархату. У цьому відношенні ми керувалися думкою, що краще бути невід'ємною частиною Початкової Церкви, ніж останніми в ряду Православних автокефальних Церков» [204, с. 99]

Безпосередньо під час зустрічі В. Ющенко підтвердив цю пропозицію і підкреслив державне значення помісної Церкви в Україні: «Я як Президент не можу ігнорувати 10 мільйонів вірних Філарета, ані 8 мільйонів вірних Володимира. Це вже не тема анафеми, чи канонічності. Українська нація потребує єдності, якої не може бути досягнуто без Вселенського патріархату.

Тому дуже важливо, щоб Вселенський патріархат встановив в Україні постійну форму його присутності». Він також повідомив, що мав приватні конфіденційні бесіди з патріархом Філаретом і митрополитом Мефодієм, які погодилися приєднатися до Вселенського патріархату [204, с. 100].

Така пропозиція Президента звучала вперше, тому була неочікуваною для членів делегації. Вона свідчила про серйозність намірів державного керівництва вивести зі стану неканонічності Церкви, які є носіями української ідентичності і свідомості. Заява В. Ющенка потребувала осмислення й процедурної деталізації з боку патріарха Варфоломія і Синоду Вселенського патріархату. Проте було очевидним, що незалежно від рішення, яке буде обрано у підсумку для вирішення церковного питання в Україні, існуватиме необхідність його правового і канонічного обґрунтування з метою забезпечення незворотності дії прийнятих рішень. Саме таку позицію зайняли члени делегації.

21 травня члени патріаршої делегації отримали запрошення на вечерю в резиденцію Президента неподалік Києва. В. Балога ще раз підтвердив пропозицію Президента, а також повідомив про його розмову окремо з патріархом Філаретом і митрополитом Мефодієм. В. Ющенко виклав їм ідею щодо безпосереднього підпорядкування Вселенському патріарху, без надання Церкві України автокефалії або автономії. Обидва погодилися – митрополит Мефодій одразу, а патріарх Філарет після годинного обдумування.

Під час вечері попередньо обговорили окремі позиції святкування 1020-ліття хрещення Русі, до участі в яких Президент наполегливо запрошував патріарха Варфоломія. Це стосувалося процедури запрошення патріарха Варфоломія, місця проведення літургії, зустрічей з представниками інших конфесій, виступ у Верховній Раді, отримання письмового подання від патріарха Філарета і митрополита Мефодія з підписами їхніх ієрархів про підпорядкування Вселенському патріархату [204, с. 101–102].

8 травня 2008 р. лист запрошення від Президента України патріарху Варфоломію передали Глава Секретаріату Президента України В. Балога, народний депутат П. Ющенко, голова Державного комітету України у справах національностей та релігій О. Саган та генеральний консул України в Константинополі В. Пузирко. Патріарх висловив вдячність за запрошення. Проте застеріг, що цей задум є складним для реалізації, оскільки існують ризики порушення протоколу візиту. Йшлося про комунікацію з представниками Церков, які не перебувають в юрисдикції Московського патріархату. Зокрема, щодо Філарета патріарх застеріг, що не зможе з ним провести спільну літургію, лише зустрітися як з ченцем. Він висловив бажання спільно відслужити літургію з московським патріархом Алексієм II. Щодо заснування ставропігіонів на території України, то патріарх вважав за необхідне досконало вивчити це питання [204, с. 120].

На тлі перемовин між Вселенським патріархатом і українськими урядовими структурами, предстоятелями УПЦ КП, УАПЦ значно посилилася антиконстантинопольська риторика Московського патріархату. Листування між патріархами Варфоломеєм і Алексієм свідчило, що останній не зацікавлений у приїзді константинопольської делегації у Київ. Патріарх Московський наполягав, що спілкування з «розкольниками» та греко-католиками нанесе неправної шкоди авторитету патріарха Варфоломея у світовому православ'ї. Фактично він переконував Константинопольського патріарха не зустрічатися з «розкольниками» та «іновірцями», а краще – не брати участі в київських урочистостях. Московський патріарх повідомив, що матиме «власну програму святкувань, які не будуть пов'язані із заходами держави». І саме на цих заходах він «з радістю хотів би бачити серед наших гостей» делегацію Вселенського патріархату [204, с. 241]. У наступному листі московський предстоятель РПЦ застерігав від «оголошення прав Святої Константинопольської Церкви на церковну юрисдикцію над Україною та заперечення відповідних канонічних

прав Московського Патріархату». А наміри патріарха Варфоломея прийняти «розкольників» до юрисдикції Константинопольського патріархату за відсутності спілкування Вселенського і Московського патріархів у Києві розцінювалося патріархом Алексієм як «знак реального церковного розділення», який за своїми наслідками можна порівняти з розколом 1054 р. [204, с. 263]. Висунуті аргументи звучали як пряма погроза дестабілізації Вселенського православ'я. На Фанарі звернули увагу на зухвале й нешанобливе ставлення «молодшої Церкви» до Вселенського патріархату.

Аналогічні листи патріарх Московський надіслав до всіх предстоятелів Православних церков, попереджаючи, що «українські політики мають наміри використати візит його Преосвященства до Києва, щоб підтримати схизматиків і оголосити про право Вселенського Патріархату мати церковну юрисдикцію в Україні, і відмовити відповідним канонічним правам Московського Патріархату» [204, с. 120]. Також він надіслав їм запрошення на святкування 1020-ліття хрещення Русі й повідомив, що організовує власну програму святкування. Відтак в автокефальних Церквах ієрархи повинні були визначитись з форматом своєї участі у святкуванні. Наприклад, Сербська церква повідомила, що візьме участь у програмі патріарха Алексія, делегація Румунської церкви – в обох програмах, делегація Еладської церкви – в обох програмах і супроводжуватиме патріарха Варфоломея. А Кіпрська Церква відмовилася надсилати делегацію до Києва.

Делегація від патріарха Варфоломея і сам патріарх звертали увагу на необхідність офіційного запрошення на святкування від митрополита УПЦ (МП), оскільки лише ця Церква на території України визнавалася канонічною. Залежність УПЦ від Московського патріархату, який певний період часу не міг визначитися з перебуванням патріарха Московського у Київ, призвело до зволікання із офіційним запрошенням.

25 липня Константинопольський патріарх прибув у Київ. Окрім Вселенського патріарха в Україну прибули предстоятель Елладської православної церкви архієпископ Афінський і всієї Еллади Ієронім II та предстоятель Албанської православної церкви архієпископ Тиранський і всієї Албанії Анастасіос. У відзначенні ювілею взяли участь делегації від усіх Православних Автокефальних Церков за винятком Кіпрської [201, с. 153–154].

Передбачалося, що «Урочисту Угоду», яка мала закріпити попередні домовленості щодо врегулювання церковної кризи в Україні, Президент В. Ющенко, Вселенський патріарх, а також предстоятелі УПЦ КП і УАПЦ підпишуть 27 липня. Проте патріарх Філарет відмовився підписати документ й фактично вивів УПЦ КП з процесу інституювання помісної Церкви в Україні. Значно пізніше в інтерв'ю часопису «Український тиждень» предстоятель свою позицію обгрунтовував невпевненістю у намірах патріарха Варфоломія: «В нас і Вселенського патріарха була різна мета. Наша – увійти на короткий термін до Константинопольського патріархату і вийти звідти автокефальною церквою. Його – зробити Київський патріархат частиною Константинопольської церкви й таким чином зміцнити її. А автокефалію нам дати в майбутньому, коли – невідомо» [205]. Натомість предстоятель УАПЦ митрополит Мефодій звинуватив патріарха Філарета в надмірних амбіціях очолити помісну Церкву. Українське церковне, політичне і науково-експертне середовище, яке мало високі очікування щодо унормування статусу української Церкви, було розчароване відсутністю прогресу і переважно поклало усю відповідальність за зрив домовленостей на патріарха Філарета [203].

Дещо по-іншому результати офіційного візиту оцінювали на Фанарі. 27 серпня 2008 р. на синоді Вселенського патріархату акцентували увагу на рішучості патріарха Варфоломія, який не відступив перед безпрецедентним тиском напередодні візиту в Україну. Це уможливило потепління між

Константинопом і Москвою, зокрема й завдяки співлітургії і собистій зустрічі, про яку просив предстоятель РПЦ. Це був головний позитивний наслідок перебування у Києві для делегації Вселенського патріархату. Водночас було зрозуміло, що вирішення українського церковного питання вимагає тривалої підготовки і продуманих рішень.

Увечері, в день від'їзду делегації, президент В. Ющенко і патріарх Варфоломій мали багатогодинну розмову, під час якої наголошувалося на необхідності відновлення міжцерковного діалогу з УПЦ (МП), УПЦ КП і УАПЦ [204, с. 130–131].

На думку експертів, ініціатива Президента В. Ющенка щодо подолання православного розколу в Україні й легітимізації автокефального статусу Української Православної Церкви була приречена на невдачу. Адміністративний ресурс, використаний владою, міг мати успіх після перемоги Помаранчевої революції [206, с. 25]. Проте в реаліях 2008 р. необхідно було заручитися підтримкою не лише єпископату, але й широкого кола віруючих. Відповідна роз'яснювальна робота не проводилася й парафіяльне духовенство і вірні не були включені у цей процес.

Після обрання 6 червня 2015 р. на Помісному Соборі нового предстоятеля УАПЦ відновила стосунки з патріархом Варфоломієм. Митрополит Макарій (Малетич), як і його попередник, просив прийняти митрополію на правах самоврядної структури до Константинопольського патріархату. За два дні відновила роботу спільна Комісія УПЦ КП і УАПЦ. На засіданні були присутні два ієрархи від Константинопольського патріархату (єпископ УПЦ в Канаді Іларіон Рудик і єпископ УПЦ у США Даниїл Зелінський), які висунули пропозицію провести 14 вересня 2015 р. об'єднавчий Собор. У 2016 р. спроба об'єднатися була повторена, але також зазнала невдачі [200, с. 111]. Досягнення згоди й об'єднання двох національно орієнтованих

Церков мало би усунути суб'єктивні протиріччя і сприяти процесу консолідації української Церкви. Це могло посилити її позиції у протистоянні Московському патріархату і вивести на новий рівень перемовини з Вселенським патріархатом. Тим паче, що на тлі анексії Криму і окупації російськими військами частини Донецької і Луганської областей у 2014 р. деструктивна антиукраїнська діяльність УПЦ (МП) викликала осуд все більшої частини суспільства. Згідно з опитуванням Центру Разумкова наприкінці 2018 р. 43 % громадян України вважали за необхідне створення помісної автокефальної Православної Церкви, тоді як у травні 2018 р. – 31 % [207]. Відтак конституювання помісної Православної Церкви стало одним з найважливіших завдань політичної діяльності Президента П. Порошенка, якого в цьому питанні підтримували широкі кола суспільства. Ініціатива Президента України не виходила за межі правових норм держави, оскільки стаття 30 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» дозволяє центральному органу виконавчої влади «здійснення контактів і координаційних зв'язків із відповідними органами інших держав» та «сприяння участі релігійних організацій у міжнародних релігійних рухах, форумах, ділових контактах із міжнародними релігійними центрами та зарубіжними релігійними організаціями» [208].

Активний період перемовин розпочався 9 квітня 2018 р., коли П. Порошенко прийняв у своїй резиденції на Фанарі Вселенський патріарх Варфоломій у присутності членів Синоду Вселенського Патріархату. По поверненню у Київ Президент провів 17–18 квітня консультаційні наради з представниками парламентських фракцій та предстоятелями УПЦ КП, УАПЦ і УПЦ (МП). Патріарх Філарет і митрополит Макарій заявили про підтримку міжконфесійного діалогу з перспективою отримання томосу й передали П. Порошенку відповідне звернення від архієреїв УПЦ КП і УАПЦ [209]. 19 квітня Верховна Рада прийняла Постанову «Про підтримку звернення

Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні» [210].

Усі ці документи були передані на Фанар й 22 квітня 2018 р. Святий і Священний Синод Вселенського патріархату оприлюднив прийняте рішення розпочати процедуру надання автокефалії Православній Церкві в Україні [211]. Після цієї заяви постало питання канонічно-юрисдикційної належності Київської митрополії Московському патріархату. Про порушення канонічних норм привласнення української Церкви Вселенський патріарх вказав ще у 1924 р. в томосі, який отримала Польська Православна Церква. Проте політичні обставини того часу не сприяли утвердженню української Церкви. Зазначимо, що акт підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату у 1689 р. є предметом дослідження не одного покоління учених. Домінувальний вплив російської історіографії зазнав нищівної критики з боку сучасних українських і зарубіжних дослідників, які залучили до наукового обігу нові документи. Попри усі намагання ієрархії РПЦ підтвердити своє право на Київську Церкву, Вселенський патріарх 1 липня 2018 р. заявив, що Константинополь передав Москві лише право хіротонії митрополита Київського. І далі зачитував томос 1924 р.: «... наш Престол не визнавав відділення Київської митрополії і залежних від неї православних церков Литви і Польщі та їх приєднання до Московської церкви, що було здійснено проти канонів, і не були дотримані права Київського митрополита, який мав титул Екзарха Вселенського Престолу» [212]. Багатовікова дискусія з цього питання була припинена 11 жовтня 2018 р. Того дня Святий і Священний Синод скасував «зобов'язання Синодального листа 1686 року». Також члени Синоду одностайно прийняли рішення надати томос про автокефалію Православній Церкві в Україні [213]. Після підписання угоди про «Співпрацю та взаємодію між Україною і Вселенським патріархатом» (3 листопада 2018 р.), у якій було

зафіксовано наміри сторін про конституювання Православної Церкви в Україні з правом місця у Диптиху Православних Церков, було розпочато обома сторонами підготовку до проведення у Києві Об'єднавчого Собору [214, с. 33; 215].

На шляху об'єднання православних в єдиній помісній Церкві УПЦ (МП) зайняла деструктивну позицію. Більшість її ієрархів на чолі з митрополитом Онуфрієм (Березовським) підтримували наративи очільників РПЦ й ігнорували пропозиції конструктивного діалогу з представниками УПЦ КП і УАПЦ.

Напередодні Об'єднавчого Собору патріарх Філарет надіслав листа патріарху Варфоломею, в якому повідомляв про рішення не висувати свою кандидатуру для обрання предстоятелем Православної Церкви в Україні. Натомість він просив залишити за ним статус «почесного патріарха» довічно й дозволити головувати на Священному Синоді нової Церкви. Одночасно патріарх висловив підтримку предстоятельству митрополита Переяславського і Білоцерківського Епіфанія (Думенка). Принагідно зазначимо непослідовність патріарха Філарета, який у день Об'єднавчого Собору намагався зберегти свій статус [214, с. 34–35].

15 грудня 2018 р. у Софії Київській відбувся Об'єднавчий Собор Православних Церков – УПЦ КП, УАПЦ і представників (два митрополити) УПЦ (МП), який конституював Православну Церкву в Україні, ухвалив її статут і обрав предстоятеля – митрополита Київського і всієї України Епіфанія (Думенка) [216]. Також було прийнято постанову про ліквідацію УПЦ КП. Патріарх Філарет склав свої повноваження предстоятеля Церкви, яка упродовж 26 років утверджувала й розвивала ідеї автокефалії і стала основою ПЦУ.

Таким чином, від часу заснування УАПЦ і УПЦ КП її предстоятелі ініціювали діалог з Вселенським патріархатом з метою інституювання помісної православної Церкви в Україні. Попри те, що він не мав очікуваного успіху, під

час міжцерковних дискусій була створена модель, яка включала в себе низку заходів, які уможливлювали канонічність надання томосу. І лише у другій половині 2018 р. розпочалося її практичне втілення. УПЦ КП активно включилася у процес подолання розколу в українському православ'ї. Її інституції склали основу помісної автокефальної Церкви. Надання томосу Православній Церкві України легітимізувало її становище у Вселенському православ'ї, активізувало процес об'єднання православних й мало ключове значення для українського державотворення.

Висновки до розділу 3.

Процеси інституалізації УПЦ КП проходили на тлі важливих політичних подій утвердження української політичної нації і її державності. Увесь період незалежності – це боротьба з комуністично-соціалістичними і промосковськими партіями, які намагалися отримати більшість у Верховній Раді, спонукали українське суспільство до протестів, якими стали Помаранчева революція 2004 р., Революція гідності (листопад 2013 – лютий 2014 рр.). Російсько-українська війна, яка розпочалася у 2014 р. анексією Криму і частини Донецької і Луганської областей, лише пришвидшила процес консолідації нації, виокремивши «українське церковне питання».

Таким чином, інституалізація УПЦ КП як процес переходу від самоврядних автокефальних парафій до створення організованих структур з чіткою ієрархією влади, регламентацією діяльності у правовому полі держави відбувалася в кілька етапів. Перший етап: лютий 1989 р. – червень 1992 р., який включає формування автокефальної парафіяльної мережі, що уможливило у 1990 р. заснування УАПЦ та єпархій в межах адміністративних кордонів областей, проведення єпархіальних соборів духовенства, призначення керуючих

єпархією у сані єпископа/архієпископа, заснування єпархіальних часописів, духовних семінарій (Івано-Франківська і Тернопільська єпархії), братства св ап. Андрія Перешопокликаного (Волинська єпархія). Більшість єпархій та парафій стали основою розвитку УПЦ КП.

Другий етап: червень 1992 р. – 2000 р. став періодом заснування і становлення УПЦ КП, яке характеризувалося внутрішньо-церковними дискусіями й мало наслідком скорочення мережі громад УПЦ КП у 1994–1996 рр. Подолання негативних наслідків дозволило стабілізувати парафіяльну мережу й системно проводити адміністративно-управлінські заходи, які передбачали структурування єпархій, формування єпархіальних управлінських органів, благочинь, кадрові ротації, розширення мережі духовних навчальних закладів, заснування недільних шкіл, монастирів тощо. На конфесійній карті України УПЦ КП посіла друге місце серед православних конфесій за кількістю парафій і духовенства, демонструючи найвищу динаміку зростання у ці роки. Проте переважна кількість парафій була зосереджена у західних областях України.

Третій етап, який охоплює 2001–2018 р., позначений поглибленням інституалізаційних процесів УПЦ КП в усіх регіонах України. Наявна кількість парафій, яка у 2002 р. перевищила тритисячний рубіж, духовенства, храмових споруд, закладів духовної освіти, монастирів тощо свідчили про вагомі позиції УПЦ КП серед православних конфесій та незворотність конституювання національної Церкви в Україні. Тенденція зосередження найбільшої кількості релігійних організацій УПЦ КП у західних областях України зберігалася до 2018 р. Одночасно високу динаміку зростання релігійних організацій (від 50 до 136 %) демонстрували єпархії КПЦ КП в інших регіонах України. У цей період розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру.

Питання канонічного статусу УПЦ КП стало одним із основних в процесі її інституалізації. Давні стосунки Київської митрополії з Константинопольським патріархатом спонукали релігійних лідерів до діалогу з Вселенським патріархом. Пошуки канонічного обґрунтування процедури надання томосу спонукали до формування прийнятної моделі усіх суб'єктів цього процесу. У 1993 р. патріарх Варфоломій оприлюднив три основних позиції щодо вирішення «українського питання». Його засадничою умовою було подолання міжправославного розколу в Україні та об'єднання конфесій, що з огляду на деструктивну позицію УПЦ (МП) було малоймовірним. Сприяння міжправославному діалогу з боку керівники держави, залучення до цього процесу державних інституцій, окремих політиків і культурних діячів у 2008 р. не мало очікуваного результатів. Проте під час підготовки до приїзду в Київ делегації Вселенського патріархату вперше долучилася до міжправославного діалогу УПЦ (МП), що було позитивним явищем в українському православ'ї; Вселенським патріархатом було деталізовано процедурні питання конституювання помісної Церкви, що уможливлювало канонічність надання томосу в майбутньому; гальмуючим чинником вирішення «українське питання» був Московський патріархат, який впливав на стан церковних взаємин не лише в Україні, але й у світовому православ'ї.

Важливою умовою становлення та утвердження УПЦ КП стало відродження чернечо-монастирського життя як її потужного духовного і культурного потенціалу. Найбільше монастирів було зосереджено у західних областях України, що корелюється з рівнем релігійності населення та активністю єпархіальної діяльності. Відродження історичних монастирсько-чернечих комплексів, у Волинській, Рівненській, Івано-Франківській та інших єпархіях мало на меті створення сучасних центрів паломництва з притаманними їм національно-культурними і господарськими функціями. Намагаючись

зміцнити духовний потенціал УПЦ КП, Священний синод щороку затверджував рішення про відкриття двох-трьох, а то й більше монастирів. Неспівмірність числа монастирів і кількості ченців, які їх населяли вказує на загальну тенденцію актуалізації чернечого покликання й дає підстави стверджувати, що монастирське життя УПЦ КП у досліджуваний період перебувало у стадії становлення.

Формування системи духовної освіти в УПЦ КП стало ще одним вагомим підтвердженням її інституалізації й відбувалося у кілька етапів. Гостра нестача кваліфікованих священнослужителів зумовила заснування духовних навчальних закладів, пік відкриття яких припав на період 1992–2000 рр. За основу підготовки священницьких кадрів було взято триступеневу модель духовної освіти: єпархіальне училище – семінарія – академія, яка застосовувалася у православ'ї XVIII – XX ст. На ці ж роки припадає процес формування кафедр у структурі вищих духовних навчальних закладів і завершення структурної перебудови православних духовних навчальних закладів відповідно до прийнятої моделі духовної освіти.

Питання реформування системи духовної освіти постало на ювілейному помісному Соборі УПЦ КП 9–10 січня 2001 р. і співпало у часі із входженням учбових закладів України в Болонський процес. Інтеграція вищих навчальних закладів України в європейський освітній простір сприяла формуванню правового поля діяльності духовних освітніх закладів, їх співпраці з державними освітніми установами та переходу до дворівневої (бакалаврат, магістратура) моделі підготовки кадрів. Визнання «Богослов'я» як окремої галузі знань і спеціальності стало вагомим кроком на шляху легітимізації і розвитку духовної освіти і богословської науки. Духовні навчальні заклади отримали можливість ліцензувати освітню діяльність та пройти акредитацію освітніх програм на предмет відповідності встановленому стандарту вищої освіти.

Реформа духовної освіти вплинула на організацію навчального процесу у недільних школах, якими системно від 2011р. займався Катехитичний відділ УПЦ КП. Було створено програми навчання для різних вікових груп, підручники, проводилися єпархіальні семінари-практикуми для вчителів недільних шкіл. Проте кількість недільних шкіл в УПЦ КП поступалася кількості аналогічних закладів в УПЦ (МП) і УГКЦ.

Список використаних джерел до третього розділу

1. Боруцький С. Напередодні кризи тоталітарної ідеології та краху її державної системи. *Церковні дзвони*. 2007. № 5–6. С. 35.
2. Івасів Р. Відродження Церкви та України. УГКЦ на тлі комуністичної потвори (серпень, 2017 р.). URL:<https://galychyna.if.ua/analytic/vidrodzhennya-tserkvi-ta-ukrayini-ugkts-na-tli-komunistichnoyi-potvori-serpen-2017-r/> (дата звернення: 21.08.2024).
3. Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про скасування рішення Львівської міської ради народних депутатів від 6 квітня 1990 року «Про собор св. Юра». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9080-11#Text> (дата звернення 09.12.2024).
4. Заявление Вселенского Патриарха Димитрия I. *Украинский православный вестник*. 1990. № 8. сентябрь-октябрь.
5. Телеграмма Патриарха Московского и всея Руси Алексия II Его Святейшеству Иоанну Павлу II, Папе Римскому. *Украинский православный вестник*. 1990. № 8. сентябрь-октябрь.
6. Десять парафій РПЦ на Львівщині перейшли до УАПЦ. *Визвольний шлях*. 1990. № 1. С. 33–34.
7. Свобода український щоденник. Нью-Йорк. 1990. Ч. 20. 1 лют.

8. Статичний звіт Уповноваженого у справах релігії у Львівській області про фінансово-господарську діяльність релігійних об'єднань у 1945–1989 р. *Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.)*. Ф. Р-1332. Оп. 3. Спр. 532. 55 арк.
9. Інститут політичних досліджень ЦК Компартії України // Звіт за 1989 р. *ЦДАГО України*. Ф.39. Оп. 14. Спр. 5247.
10. Історія УАПЦ. Львівська єпархія ПЦУ. URL:<https://uaoc.lviv.ua/jeparkhija/iz-istoriji-uapc/> (дата звернення: 23.08.2024).
11. Тернопільська єпархія УПЦ МП. URL: <https://ternopil.church.ua> (дата звернення: 23.08.2024).
12. Бондаренко В. Українська автокефальна православна церква процес становлення. *Людина і світ*. 1990. № 8. С. 15–18.
13. Історія Тернопільської єпархії. URL:<https://uapc.te.ua/eparhiyi/ternopilska-ueparhiya-rsczu/> (дата звернення: 23.08.2024).
14. Історія Тернопільської єпархії УПЦ КП. URL: <http://cerkva.te.ua/index.php=95<emi=33> (дата звернення: 25.05.2017).
15. Колісник В. «Якби не було цього одного архієрея, то Київського патріархату не було б...». URL:<https://www.volyn24.com/news/113523-iyakby-ne-bulo-cogo-odnogo-arhiereia-to-kyivskogo-patriarhatu-ne-bulo-b>(дата звернення: 21.08.2024).
16. Інтерв'ю з о. Миколаєм Волосянком від 14.06.1993 р., Лічильниця ім. Шептицького. Інтерв'юєр; Смолюк С. Архів Інституту історії церкви (далі – ПІД). 0–1–1–151.
17. Звіт за 1991 р. *Держархів Чернівецької обл.* Ф. 2960. Оп. 2. Спр. 653. 25 арк.
18. Цап М. прот. Митрополит Іван (Боднарчук) і третє відродження УАПЦ та проголошення Київського Патріархату. *Волинський Благовісник: богословсько-*

історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Луцьк, 2013. 286 с.

19. Журнали засідань Священного Синоду за 2005 р. / Власний архів.
20. Чернівецько-Буковинської єпархія. URL: <http://chernivtsi.church.ua> (дата звернення: 10.12.2015).
21. Свобода: український щоденник. Нью-Йорк, 1990. Ч. 156. 16 серп.
22. Данилець Ю. В. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст.: автореф. дис. ...канд. історич. наук: 07.00.01. Ужгород, 2007. 20 с.
23. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго-Іллінойс, 2002. 621 с.
24. Рівненська єпархія УПЦ КП. URL: <http://rivne-cerkva.ru.ua/eparhia/upravlinnia.html> (дата звернення: 25.04.2016).
25. Документи про релігійну мережу у Львівській області за 1990 рік. ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 81. 8 арк.
26. Стоцький Я. Діахронія відродження парафій УГКЦ в західних областях України (1989–1991рр.) (на прикладі Тернопільщини). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.* Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 1. Ч. 3. С. 52–73.
27. Про свободу совісті і релігійні організації. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Молода Галичина.* 1991. 6 черв.
28. Релігійна мережа України 1992–2016 рр. *Релігійна свобода.* 2017. Вип. 20. С. 161–170.
29. Здіорук С., Токман В. Можливості об'єднання православних церков (на базі соціопитувань). *Релігія в Україні.* 2009. № 4. С. 14–17.
30. Таблиця змін мережі релігійних організацій України (дані на 1 січня відповідного року). *Релігійна панорама.* 2002. №3 (19). С. 41.

31. Слобідський Серафим, протоієрей, Закон Божий: підручник для сім'ї та школи. Вид. 3-тє. К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2004. 654 с.
32. Релігійна мережа України 1992–2012 рр. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 65. С. 45.
33. Львівська православна кафедра у XX столітті. URL: <https://gradleva.in.ua/news/lvivska-pravoslavna-kafedra-u-khkh-st> (дата звернення 30.12.2024).
34. Дорошенко Ю. Львівський православний митрополит. URL: <https://www.religion.in.ua/9526-lvivskij-pravoslavnij-mitropolit.html> (дата звернення: 06.05.2015).
35. Історія Львівської єпархії. URL: <http://gradleva.com> (дата звернення: 20.07.2017).
36. Історія Дрогобицької єпархії. URL: http://pravoslavnevs.com.ua/news/drogobycko_sambirska_eparhija (дата звернення: 23.08.2024).
37. Православ'я на Прикарпатті. URL: <http://pravoslavie.if.ua> (дата звернення: 02.03.2017).
38. Рішення священного Синоду від 03.04.1997 р. *Київський Патріархат*. К. 1997. № 8. 6 квіт.
39. Коломийська єпархія. URL: <http://kolomija.com> (дата звернення: 21.03.2017).
40. Чернівецько-Кіцманська єпархія. URL: <http://orthodox.cv.ua/> (дата звернення: 10.12.2015).
41. Готич М. Теологічне відділення філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: процес відродження та специфіка функціонування в 90-і рр. XX ст. *Труди Київської Духовної Академії*. Київ, 2018. № 18 (190). С. 46–53.

42. Козьмик В. Вінчальне відділення та вінчальні владики. *Відродження*. 2017. № 6. 16 берез. URL:<https://buknews.com.ua/page/vinchalne-viddilennnia-ta-vesilni-vladyky.html> (дата звернення: 28.08.2024).
43. Савчук П. О. Сільські костели і православ'я на Дубенщині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2010. Вип. 3. С. 193–202. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2010_3_21(дата звернення: 10.01.2019).
44. Рішення священного Синоду від 11.11.1993 р. *Київський Патріархат*. К., 1993. № 2. 6 листоп.
45. Протистояння між УПЦ та УПЦ КП в 1994 р. *Держархів Волинської обл.* Ф. 393. Оп. 2. Спр. 344А. 64 арк.
46. Іоан, митр. Луцький і Волинський. Як ми зараз далеко відійшли від науки Христової. *Народна трибуна*. Луцьк, 1995. № 82 (513). 11 листоп.
47. Нестор (Писик). Митрополит Іоан (Боднарчук): життя і архипастирська діяльність (1929 – 1994 рр). *Українське православ'я в контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 – 28 листопада 2014 р., м. Тернопіль)*. / За заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. О. Сагана, д. філос. н. Л. Филипович. Тернопіль-Київ, 2014. 256 с.
48. Негатині наслідки для УПЦ на Волині в 1995 р. *Держархів Волинської обл.* Ф. 393. Оп. 2. Спр. 362. 47 арк.
49. Звіт за 1996 р. *Держархів Волинської обл.* Ф. 393. Оп. 2. Спр. 368. 34 арк.
50. Євсєєва Т. М. Українська Православна Церква (УПЦ). *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с.

URL: http://www/history.org.ua/?termin=Ukrainska_pravoslavna_tserkva_UPTs(дата звернення: 29.09.2020).

51. Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-u-regionah-ukrayini-ctanom-na-1-sichnya-2000-r_n109111.(дата звернення: 29.09.2020).

52. Церква і світ на початку третього тисячоліття. Декларація Ювілейного Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату. URL: https://risu.ua/cerkva-i-svit-na-pochatku-tretogo-tisyacholittya_n34612(дата звернення: 29.09.2020).

53. Ювілейний Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату, 9–10 січня 2001 року [Текст]: документи і матеріали / *Українська Православна Церква Київського Патріархату. Помісний Собор (2001)*; упоряд. Димитрій (Рудюк) (єпископ). К.: Видавничий відділ Укр. Православної Церкви Київського Патріархату, 2001. 58 с.

54. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2001 р.). Статистика церков і релігійних організацій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-ctanom-na-1-sichnya-2001-r_n109197(дата звернення: 15.06.2022).

55. Можна з впевненістю сказати, що УПЦ КП відбулася як Помісна Церква. *Релігійна панорама*. 2003. № 11 (39). С. 7.

56. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2005 р.). Статистика церков і релігійних організацій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-ctanom-na-1-sichnya-2005-r_n109193(дата звернення: 15.10.2010).

57. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2009 р.). Статистика церков і релігійних організацій. URL:https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-ctanom-na-1-sichnya-2009-r_n109191 (дата звернення: 15.10.2010).

58. Соціологічні дослідження. *Релігійна панорама*. 2008. № 8–9 (95). С. 5

59. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2008 р.). Статистика церков і релігійних організацій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2008-r_n109192. (дата звернення: 15.10.2010).
60. Колодний А. Релігійна мережа України: конфесійні та регіональні зрізи. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 26–32.
61. Демченко Я. А., Корнус О. Г. Регіональні особливості розміщення релігійних громад Української православної церкви Київського патріархату в Україні. *Другі Сумські наукові географічні читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції* (Суми, 10–12 листопада 2017 р.) [Електронний ресурс]. / СумДПУ імені А.С. Макаренка, Сумський відділ Українського географічного товариства; [упорядник Корнус А. О.]. Суми, 2017. С. 57–62.
URL: https://pgf.sspu.edu.ua/images/2020/geografichni_chitannya_2017_9d86d.pdf (дата звернення: 24.10.2016).
62. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2004 р.). URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2004-r_n109194 (дата звернення: 24.10.2016).
63. Статистика церков і релігійних організацій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-u-regionah-ukrayini-ctanom-na-1-sichnya-2004-r_n109119 (дата звернення: 24.10.2016).
64. Призначено архиєпископа Якова Марчука. URL: http://pravoslavnews.com.ua/news/drogobycko_sambirska_eparhija/ (дата звернення: 29.12.2016).
65. Історія Дрогобицько-Самбірської єпархії. URL: <http://www.drohobych-orthodox.com> (дата звернення: 19.06.2017).
66. Рішення Священного Синоду від 13.05.2006 р. *Київський Патріархат*. К., 2006. № 14. 3 трав.

67. Рішення священного Синоду від 13.05.2012 р. *Київський Патріархат*. К., 2012. № 19. 3 трав.
68. Історія Тернопільсько-Теребовлянської єпархії
URL: <http://eparchy.te.ua/історія-єпархії> (дата звернення: 13.07.2017).
69. 33 парафії УАПЦ Тернопільської області перейшли в УПЦ Київського патріархату. *Релігійна панорама*. 2009. № 4(102). С. 20.
70. Журнал засідань Священного Синоду за 2013 р.
URL: <http://www.cerkva.info/uk/synod/3193-synod08-03-13.html> (дата звернення: 30.12.2024).
71. Рішення священного Синоду від 14.12.2007 р. *Київський Патріархат*. К., 2007. № 15. 7 груд.
72. Рішення Священного Синоду від 14.05.2010 р. *Київський Патріархат*. К., 2010. № 16. 3 трав.
73. Кіцманська єпархія ПЦУ. URL: <http://www.orthodox.cv.ua> (дата звернення: 11.02.2016).
74. Рожко В. Православні святині історичної Волині. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 558 с.
75. Статистичні дані про релігійні організації УГКЦ, УПЦ КП, УАПЦ та УПЦ Рівненської області упродовж 1996–2016 рр. Лист Рівненської обласної державної адміністрації від 03.01. 2017. № X - 2489/16.
76. Релігійна мережа в Волинській обл. на 01.01. 2005 р. *Держархів Волинської обл.* Ф. 393. Оп. 2. Спр. 458. 42 арк.
77. Звіт Володимир-Волинської єпархії за 1997 р. АККМ УПЦ. С. 5–23.
78. Кафедральний собор Святої Трійці в Луцьку.
URL: <http://www.pravoslaviavolyni.org.ua/yeparkhiia/kafedralnyi-sobor> (дата звернення: 03.04.2015).
79. Цап М. (прот.) прот. Олексій Моргаєвський і його служіння у Жидичині. *Волинський благовісник*. 2015. № 3. С. 188–204.

80. Рішення священного синоду УПЦ КП від 13.05.2011 р. *Київський Патріархат*. К., 2011. № 14.6 (6) черв.
81. Єпископ Луцький і Волинський УПЦ КП Михаїл (Зінкевич) представив журналістам першого прес-секретаря єпархії протоієрея Віталія Собка. *Релігійна панорама*. 2004. №7 (47). С. 8.
82. Волинська єпархія УПЦ КП –найкраща в Україні. URL: <http://konkurent.in.ua/publication/1531/volinska-ueparhiya-upc-kp-najkrascha-v-ukrayini> (дата звернення: 27.12.2019).
83. Журнал засідань Священного Синоду 22–23 січня 2017 р. URL: www.cerkva.info/church (дата звернення: 21.01.2016).
84. Святиня. URL: <http://cerkva-vv.info/holy> (дата звернення: 02.01.2015).
85. Звіт Володимир-Волинської єпархії за 2010 р. АККМ УПЦ. С. 12–19.
86. Хоміцький В. Інституалізація УПЦ КП в Західній Україні 1992–2018 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2022. Вип. 35. С. 262–283.
87. Шваб Л. Історія монастиря Різдва Христового, що на Волині. URL: <https://web.archive.org/web/20210303091242/https://www.volynnews.com/news/society/na-volyni-naukova-konferentsiia-prysviachena-istoriyi-monastyria-rizdva-khrystovoho/> (дата звернення: 14.03.2016).
88. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання. / Під ред. М.Вегеша, Ч.Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. 720 с.
89. Закарпатська єпархія УПЦ КП. URL: <http://www.cerkva.uz.ua/p/eparchy.html> (дата звернення: 07.11.2016).
90. Закарпатська єпархія. URL: http://www.orthodox.uz.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=1 (дата звернення: 23.08.2024).

91. Ужгородсько-Хустська єпархія Православна Церква України. Єпархіальне управління. URL: [https://www.pomisna.net/єпархіальне управління](https://www.pomisna.net/єпархіальне_управління). (дата звернення: 23.08.2024).
92. Відбулося наречення ієромонаха Варсонофія (Рудніка) на єпископа Ужгородського і Закарпатського. URL: akarpatty.net.ua/News/134914-Vidbulosia-narechennia-iieromonakha-Varsonofiiia-Rudnika-na-iepyskopa-Uzhhorodskoho-i-Zakarpatskoho-OFITSINO-FOTO (дата звернення: 18.10.2019).
93. Горбик прот. Сергій. Єпископ Ужгородський і Закарпатський Варсонофій: «Не втрачати можливості спілкування з людьми...». URL: <http://zakarpatty.net.ua/News/135328-IEpyskop-Uzhhorodskyi-i-Zakarpatskyi-Varsonofii-Ne-vtrachaty-mozhlyvosti-spilkuвання-z-liudmy> (дата звернення: 11.09.2020).
94. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. URL: https://risu.ua/religiyni-organizaciji-v-ukrajini-standom-na-1-sichnya-2019_g_p97463 (дата звернення: 11.09.2020).
95. Колодний А. Релігійна мережа України 2018 (на початок 2019 р.). *Українське релігієзнавство*. 2019. № 87. С. 14
96. Чорноморець Ю. Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу наративної герменевтики. *Релігія та соціум*. 2015. № 3. С. 34–40.
97. Саган О. Православ'я України і національна безпека. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 76. С. 253–255.
98. Через важкий момент історії проходить наш народ на Україні, Патріарх Кирил. URL: <https://risu.ua/cherez-vazhkiy-moment-istoriji-prohodit-nash-narod-na-ukrajini-patriar> (дата звернення: 01.10.2018).
99. Колодний А. Майдан як осереддя Української громадянської релігії. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 76. С. 242.

100. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян тенденції 2010-2018pp. (інформаційні матеріали).URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf(дата звернення: 30.10.2020).
101. Смоліна О. Особливості культури українського православного чернецтва. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2014. Вип. 33. С. 239–247.
102. Хоміцький В. (прот.). Внесок митрополита Якова (Панчука) у розвиток автокефального руху 1992–2004 рр. в Україні. *Роль особистості в Церкві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (19.05.2016). / орг. ком.: прот. Володимир Вакін (голов. орг. ком.) (та ін.). Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії, 2016. 368 с.
103. Ієромонах Євстратій (Зоря). Значення чернечого життя в Православній Церкві. Доповідь ієромонаха Євстратія (Зорі). *Православний вісник*. № 1–2. С. 54–55.
104. Климов В. Християнське чернецтво України. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 281.
105. Климов В. Монастир. / Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн]. / гол. редкол. І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2019. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=69780(дата звернення: 07.04.2021).
106. Хоміцький В. Діяльність православних монастирів на території Західної України (1992–2018 р.). *Південний архів (історичні науки): збірник наукових праць*. Івано-Франківськ: ХДУ, 2022. Вип. 37. С. 106–116.
107. Климов В. Українські православні монастирі як чинник національної історії. *Українське релігієзнавство*. 2001. № 20. С. 73–74.

108. Поточний архів Державного Комітету України у справах національностей і релігій. Статистичні дані про мережу церков та релігійних організацій в Україні за 2007 рік. 1арк.
109. Перехідна економіка; підручник. / За ред. В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Є. М. Лібанова. Київ: Вища школа. 591 с.
110. Целевич Ю. Історія Скиту Манявського. Львів, 1887. Передрук. Івано-Франківськ, 1993. С. 14.
111. Коваль І. В. Релігійна модернізація України у контексті євроінтеграційних процесів. *Прикарпатський вісник НТШ*. 2013. № 3. С. 88–98.
112. Реставрація Скиту Манявського відтепер під особливим контролем Президента Л. Кучми. *Релігійна панорама*. 2002. №1(17). С. 8.
113. Климов В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії: [монографія]; Нац. акад. наук України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди Нац. акад. наук України. К.: Ін-т філос. НАН України, 2008. 884 с. Ім. покажч.: 859 с.
114. Рішення Священного Синоду УПЦ КП від 19.11.2002 р. *Київський Патріархат*. К., 2002. № 14. 11 (6) листоп.
115. Митр. прот. Василь Хоміцький. Нарис історії Тернопільсько-Кременецької єпархії 1902–2022 рр. 2023. Т. 2022. 164 с.
116. Свято-Воскресенський чоловічий монастир на Повстанських Могилах. URL: html/monastery/monastyr-voskresinnia (дата звернення: 15.01.2016).
117. В с. Пляшеві на Рівненщині відбулося відзначення 90-річчя Георгієвського монастиря. *Релігійна панорама*. 2004. № 7 (47). С. 8.
118. Рішення Священного Синоду від 12.05.2005 р. *Київський Патріархат*. К., 2005. № 7. 12 трав.
119. Свято-Варваринський жіночий монастир в місті Дубно. URL: html/monastery/monastyr-varvary (дата звернення: 14.01.2016).

120. Яроменко О., Шевчук Т. Перспективи розвитку сакрального туризму у Рівненській області. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*: збірник наукових праць. 2017. № 2 (18). Рівне: РВЦ МЕРУ ім. акад. С. Дем'янчука. С. 214–219.
121. Рішення Священного Синоду від 28.03.2003 р. *Київський Патріархат*. К., 2003. № 64. 3 берез.
122. Свято-Духівський храм у Жидичині особливе історичне і духовне місце. URL: [www.chernectvo.com/post/святодухівський храм-у-жидичині-особливе-історичне-і-духовне-місце](http://www.chernectvo.com/post/святодухівський-храм-у-жидичині-особливе-історичне-і-духовне-місце) (дата звернення: 14.01.2016).
123. Марченко К. Інформаційна платформа «Схола» – новий церковний медіа-проект. URL: <http://www.pravoslaviavolyni.org.ua/novyna/dekanat-monastyriv/508-informaciina-platforma-novy-tserkovnyi-media-proekt>. (дата звернення: 14.03.2022).
124. Чернеча обитель у центрі Луцька. Тут мешкають ті хто обрав шлях повної посвяти. URL: [https://www. Pravoslaviavolyni.org.ua/stattia/chernetstvo/430-chernecha-obytel-u-tsentri-lutska-tut-meshkaut-ti-khto-obrav-shliakh-povnoi-posviaty](https://www.Pravoslaviavolyni.org.ua/stattia/chernetstvo/430-chernecha-obytel-u-tsentri-lutska-tut-meshkaut-ti-khto-obrav-shliakh-povnoi-posviaty) (дата звернення: 10.01.2018).
125. На території колишньої в'язниці у Луцьку буде перший на Волині чоловічий монастир УПЦ КП. *Релігійна панорама*. 2001. № 1 (17). С. 19.
126. Цап М. Луцький Свято-Архангельський чоловічий монастир УПЦ КП. URL: <https://esu.com.ua/search-articles.php> (дата звернення: 13.03.2017).
127. Андрійчук Л. Хостел у в'язниці: приміщення колишнього католицького монастиря православні перетворюють на хостел. URL: http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/journalistic_investigations/67812 (дата звернення: 12.01.2017).
128. Рожко В. Стежками історичної Волині. *Свобода*. 2005. 10 черв.
129. Рішення Священного Синоду від 13.05.2017 р. *Київський Патріархат*. К., 2017. № 13. 3 трав.

130. Ледовк С. Будівництво жіночого монастиря в Тростянці почалося з молитви. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/136211-budivnytsvo-zhinochohomonastyrja-v-trostantsi-pochalosia-z-molytvu> (дата звернення: 17.09.2018).
131. Волинські єпархіальні відомості. 2007. № 11 (36). URL: <https://web.archive.org/web/20080622093608/http://www.pravoslavja.lutsk.ua/vyv/statija?newsid=639>. (дата звернення: 11.03.2022).
132. Бурлаку Н. У Монастирку живе монах, який виганяє з людей нечисту силу. URL: <https://te.20minut.ua/lyudi/u-monastirku-zhive-monah-yakiy-viganyaе-z-lyudey-nechistu-silu-10405886.html> (дата звернення: 05.08.2016).
133. Рішення Священного Синоду від 13.05.2018 р. *Київський Патріархат*. К., 2018. № 5. 3 трав.
134. Рішення Священного Синоду від 14.05.2004 р. *Київський Патріархат*. К., 2004. № 9. 3 трав.
135. Рішення священного Синоду від 12 травня 2015 р. *Київський Патріархат*. К., 2015. № 18. 5 (7) трав.
136. Герасимюк М. Владика Нестор освятив головний храм Свято-Юріївського монастиря. 2013. URL: poglyad.te.ua/podii/vladyka-nestor-osvyatyv-holovnyj-hram-svyato-yurijvskoho-monastyrya-fotoreportazh.html. (дата перегляду: 07.06.2022).
137. Всеукраїнський молодіжний табір в урочищі Вірля. (2016). URL: <http://hram.lviv.ua/3388-vseukrayinskiy-molodzhniy-pravoslavniy-tabr-vrlya-2016.html>. (дата звернення: 19.03.2022).
138. Маріянчук Я. Жіночий монастир на Заставнівщині будували навіть священники. URL: <https://pogliad.ua/news/chernivtsi/zhinochiy-monastir-na-zastavnivschini-buduvali-navit-svyascheniki-248614> (дата звернення: 15.07.2015).
139. На Кіцманщині перебуватимуть мощі Андрія Першопокликаного URL: gromady.cv.ua/km/news/38258 (дата звернення: 04.12.2017).
140. Релігійне життя України. *Релігійна панорама*. 2006. № 7. С. 4

141. Євстратій (Зоря), ієромонах. Про значення чернечого життя в Православній Церкві. Ювілейний Помісний Собор УПЦ КП, 9–10 січня 2001 р. Документи і матеріали. С. 58.
142. Ляхович Діонісій, ієромонах ЧСВВ, Роздуми над основою християнського та монашого життя. С. 71–73.
143. Про освіту священнослужителів в Україні 1970–1980 рр. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 12. Арк. 5–12.
144. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 25.07. 2020).
145. Закон України «Про альтернативну невійськову службу» від 12 грудня 1991р. *Збірник постанов Уряду України*. 1992. № 1. С. 16–18.
146. Документи про стан релігійної ситуації в області (1994 р.). *ДАЧО* (Державний архів Чернівецької області). Ф. 2960. Оп. 1. Спр. 230. 63 арк.
147. Балух В. О. Історія філософсько-теологічного факультету. URL: <http://ftf.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/02about/page> (дата звернення: 05.05.2022).
148. Прот. Віталій Лотоцький. Рівненська духовна семінарія. URL: <http://rivne-cerkva.rv.ua/seminaria/14-pro-seminariu.html> (дата звернення: 21.04.2016).
149. Липинський В., Рощина Л. Православна духовна освіта в Україні (1991 – 2001 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2004. № 1. С. 145–166.
150. УПЦ КП відкрила в Рівному духовну семінарію. *Релігійна панорама*. 2001. № 3 (7). С. 8.
151. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 1994 р. *Людина і світ*. 1994. № 10. С. 10.
152. Козловський І. А. Духовно-релігійне відродження українського суспільства: реалії і сьогодення. *Схід*. 2000. № 3. С. 66–69.

153. Фульмес В. Будівничий Української Православної Церкви Київського Патріархату. *Голос Православ'я*. 2014. № 06 (366). Берез.
154. Постанова Священного Синоду УПЦ КП про реформу духовної освіти. *Інформаційний бюлетень*. 2006. № 7. С. 5
155. Кальниш Ю. Духовні школи в Україні: загальний огляд. *Людина і світ*. 2001. № 4. С. 32–37.
156. Постанова Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату «Про заходи щодо поліпшення навчального процесу в духовних семінаріях та духовних академіях УПЦ КП» від 29.05.1998 р. *Київський патріархат*. К., 1998. № 6. С. 3–4.
157. Сучасний пастир – це психолог, педагог і проповідник. *День*. 2000. № 216. URL: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/suchasnyy-pastyr-tse-psykholoh-pedahoh-i-prorovidnyk> (дата звернення: 23.04.2021).
158. Саган О. Стан православ'я України як відображення його історії. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 229–230.
159. Филипович Л. Духовна освіта в контексті становлення державно-церковних відносин. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 70. С. 62–63.
160. Лагодич М. Місце та роль релігійної освіти у громадянському суспільстві. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Філософія. Чернівці, 2004. Випуск 203–204. С. 131–135.
161. От чего Церковь на государство обижается. *Релігійна панорама*. 2002. № 11. С. 6–7.
162. Димитрій (Рудюк), єпископ. Про духовну освіту в навчальних закладах УПЦ КП. Ювілейний Помісний Собор УПЦ КП, 9–10 січня 2001 р. Документи і матеріали. К. 2001. С. 53.
163. Луцан І. В. Специфіка відносин державних органів влади з релігійними організаціями у Чернівецькій області (1991–2010): дис. ...канд. історич. наук: 09.00.01. Чернівці, 2016. 299 с.

164. Ситуація на філософсько-теологічному факультеті. *Релігійна панорама*. 2003. № 10 (38). С. 7.
165. Філософсько-теологічний факультет Чернівецького національного університету. *Релігійна панорама*. 2005. № 6 (58). С. 11.
166. Докаш В., Позняк Я. Світська та теологічна освіта: взаємодія чи конфронтація? *Українське релігієзнавство*. 2005. № 4 (36). С. 220–224.
167. Решетніков Ю. Богослов'я залишилось у переліку спеціальностей, за якими в Україні готують спеціалістів та магістрів. URL: https://risu.ua/bogoslov-ya-zalishilos-u-pereliku-specialnostey-za-yakimi-v-ukrajini-gotuyut-specialistiv-ta-magistriv_n40421 (дата звернення: 01.02.24).
168. Архієпископ Димитрій (Рудюк) вважає, що Помісної Української Православної Церкви не буде без розвитку богословської науки. *Релігійна панорама*. 2007. № 8–9 (84). С. 11–12.
169. Про затвердження Переліку наукових спеціальностей (наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 14 вересня 2011 р. № 1057). *Бюлетень ВАК України*. 2011. № 12. С. 8.
170. Зміна форми акредитації світських вищих навчальних закладів. *Релігійна панорама*. 2007. № 7 (82). С. 11
171. Прот. Володимир Вакін. 1991 – наш час. URL: www.vpba.edu.ua/history/1991-nash-chas (дата звернення: 02.02.2015 р.)
172. Митр. Епіфаній (Думенко). В УПЦ КП визначились з ліцензуванням своїх вищих навчальних закладів та з порядком визнання закордонних документів про вищу духовну освіту. URL: https://v-upc-kp-viznachilis-z-licenzuvannyam-svojih-vishchih-navchalnih-zakladiv-ta-z-poryadkom-viznannya-zakordonnih-dokumentiv-pro-vishchu-duhovnu-osvitu_n83073 (дата звернення: 17.03.2017 р.)
173. Рішення Священного Синоду УПЦ КП від 13 грудня 2012 р. *Київський патріархат*. 2012. журнал 27. 12 (11) груд.

174. Рішення Священного Синоду УПЦ КП від 20 жовтня 2012 р. *Київський патріархат*. 2012. журнал 27. 10 (9) жовт.
175. Закон України Про вищу освіту (Відомості Верховної Ради (ВВР). 2014. № 37 – 38. ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 23.04.2020).
176. Кабінет Міністрів України. Постанова від 29 квітня 2015 р. № 266. Київ. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової перед вищої освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#n11> (дата звернення: 23.04.2020).
177. Лихошерст І. До уваги випусників і працівників закладів вищої духовної освіти URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/duhovna-osvita/do-uvagivipusknikiv-i-pracivnikiv-vishih-duhovnih-navchalnih-zakladiv> (дата звернення: 02.02.2024 р.)
178. Решетніков Ю. Визнання документів духовних навчальних закладів: що, як і коли. URL: <https://www.religion.in.ua/main/oficiyno/39315-viznannya-dokumentiv-duhovnih-navchalnih-zakladiv-shho-yak-i-koli.html> (дата звернення: 02.02.2024 р.)
179. Президент підписав Закон України \ «Про освіту\». URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2017-09-25-prezident-pidpisav-zakon-ukrayini-pro> (дата звернення: 31.01.2024 р.)
180. Про Вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. №1556-VII. Дата оновлення: 01.01.2018. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 31.01.2024 р.)
181. Рішення державної акредитаційної комісії від 8 квітня 2003 р. Протокол № 44. С. 35. URL: http://ak.gov.ua/AP/044_protokol_DAK.pdf (дата звернення: 26.07.2023).

182. Рішення державної акредитаційної комісії від 28 травня 2015 р. Протокол №116. URL:<https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/poslugi/akreditatsiya/protokoli-zasidan-akreditatsiynoi-komisii-z-zhovtnya-2012-roku> (дата звернення: 10.06.2019).
183. Протокол № 48/1 засідання Ліцензійної комісії Міністерства освіти і науки України. С. 3. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/protokoly-zasidan-litsenziynoi-komisii/2017/protokol-48.pdf> (дата звернення: 11.06.2019).
184. Ващенко Н. Недільні школи в Україні: повернення в минуле чи крок у майбутнє? URL: cerkva.te.ua/nedilni-shkoly-v-ukrayini-povernennya-v-mynule-chy-krok-u-majbutnye (дата звернення: 10.06.2018).
185. Рішення Священного Синоду від 11.04.2002 р. *Київський Патріархат*. 2002. журнал 8. 6 квіт.
186. Ващенко Н. З'явився чудовий підручник для недільних шкіл Наталії Ващенко. URL: parafia.org.ua/biblioteka/kultura/zyavyvsya-chudovyj-pidruchnyk-dlyaneditnyh-shkil-nataliji-vaschenko (дата звернення: 19.11.2018).
187. Ващенко Н. Дитяча недільна школа «Чадю». URL: chadobozhe.com.ua/print/spivisnuvannya-ta-vzayemodiya-neditnoyi-ta-zagalnoosvitnoyi-shkil (дата звернення: 16.02.2017).
188. Ващенко Н. В УПЦ КП розповіли про досвід викладання у недільних школах. URL: ligion.in.ua/news/ukrainian_news/19983-v-upc-kp-rozpovili-pro-dosvid-vikladannya-u-neditnix-shkolax.html (дата звернення: 10.03.2016).
189. Непомняща А. Відбувся перший семінар викладачів недільних шкіл Рівненщини. URL: <http://rivne-cerkva.rv.ua/news/2566-vidbuvsia-pershyi-seminar> (дата звернення: 07.02.2017).
190. Ящук В. Освячено недільну школу парафії в Радивиліві. URL: <https://www.radyvyliv.info/osvyacheno-neditnu-shkolu-parafii-v-radivilovi.html> (дата звернення: 11.11.2018).

191. Касіян В. У Тернополі обговорили питання роботи недільних шкіл. URL: <https://cerkva.te.ua/u-ternopoli-obgovoryly-pytannya-roboty-nedilnyh-shkil> (дата звернення: 01.08.2018).
192. Прот. Сергій (Медведєв). Волинська єпархія кличе дівчату до недільної школи. URL: volynonline.com/volinska-eparhiya-kliche-ditvoru-do-nedilnoyi-shkoli. (дата звернення: 15.04.2015).
193. Єпископ Димитрій (Рудюк). Коротка історія створення Української Православної Церкви Київського Патріархату. *Релігійна панорама*. 2000. № 3. С. 68–71.
194. Садовська Г. Віримо: Ми будемо єдині. *Вільне життя*. 1992. 31 лип.
195. Хоміцький В. Особливості інституалізації УПЦ КП в період становлення незалежності України (1991–1993 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія. Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. 1. 2018. 165 с.
196. Драбинко О. Православ'я в посттоталітарній Україні (віхи історії). URL: <https://pereyaslav-eparhia.kiev.ua/arkhierej/statti-ta-rozdumy/395-aleksandr-drabinko-pravoslavie-v-posttotalitarnoj-ukraine-vekhi-istorii#4-2> (дата звернення: 31.08.2017).
197. Інтерв'ю патріарха Дмитрія (Яреми). *Бюлетень Центру Релігійної Інформації*. 1996. № 4 (15). С. 19–23.
198. Чемерис В. Голгофа українського православ'я. К., 1998. 504 с.
199. Єленський В. Українське питання Константинополя. URL: https://risu.ua/ukrajinske-pitannya-konstantinopolya_n11255. (дата звернення: 12.10. 2023).
200. Смирнов А. Українська православна спільнота і Константинопольський Патріархат: сучасні проблеми і перспективи взаємовідносин.

Константинопольський патріархат в історії України: минуле, сучасне, майбутнє. К.: Київське Богоявленське Ставропігійне Братство, 2017. 152 с.

201. Саган О., Здіорук С. Українська Помісна Православна Церква: Проблеми і прогнози конституювання. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 48. С. 150–154.

202. Прот. Сергій Горбик. Втрачені можливості. Чому Українське Православ'я не отримало Автокефалію в 2008 р.? URL:<http://kyiv-pravosl.info/2021/04/12/vtracheni-mozhlyvosti-chomu-ukrajinske-pravoslavyya-ne-otrymalo-avtokefaliyu-v-2008-rotsi/> (дата звернення: 29.01.2024).

203. Відкритий лист Предстоятеля УАПЦ Предстоятелю УПЦ КП. URL:https://risu.ua/vidkritiy-list-predstoyatelya-uapc-predstoyatelyu-upc-kp_n34572 (дата звернення: 29.01.2024).

204. The Ecumenical Patriarch Bartholomew in Ukraine (27– 29 July 2008). Istanbul, 2018. 442 с.

205. Київська поправка. *Український тиждень*. 2009. № 10 (71). 13 берез.

206. Саган О. Православна Церква в Україні: конституювання та перспективи розвитку. К.: Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ, 2019. 103 с.[1].

207. Динаміка ставлення громадян України до створення помісної автокефальної православної церкви. Центр Разумкова. 19 січня 2019 р. URL:<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dynamika-stavlennia-gromadian-ukrainy-do-stvorennia-pomisnoi-avtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvy> (дата звернення: 23.03. 2020).

208. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації(Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст.283). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 23.09.2023).

209. Порошенко отримав від УПЦ КП та УАПЦ звернення до Вселенського патріарха. URL:<https://www.radiosvoboda.org/a/news/29175248.html> (дата звернення: 27.04.2022).

210. Постанова Верховної Ради України «Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні» № 2410-VIII від 19 квітня 2018 року. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2410-VIII#Text> (дата звернення: 26.06.2022).
211. Вселенський патріархат вирішив обговорити питання автокефалії для УПЦ із «сестринськими православними церквами». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29185561.html> (дата звернення: 25.05.2023).
212. Вселенський патріарх: Константинополь ніколи не видавав дозволу передавати території України будь-кому. URL: <https://www.5.ua/svit/vselenskyi-patriarkh-konstantynopol-nikoly-ne-vydavav-dozvolu-peredavaty-terytorii-ukrainy-budkomu-172767.html> (дата звернення: 26.07.2022).
213. Рішення Синоду: Українська Церква отримає Томос. Повний текст. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/11/7194911/> (дата звернення: 22.04.2024).
214. Смирнов А. Об'єднавчий Собор Православної Церкви України 15 грудня 2018 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 33–35.
215. Що означає угода України зі Вселенським патріархатом? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29583733.html> (дата звернення: 22.05.2024).
216. У Софії Київській почався Об'єднавчий Собор. URL: https://lb.ua/society/2018/12/15/415034_sofii_kievskoy_nachalsya.html (дата звернення: 28.04.2024).

ВИСНОВКИ

1. Аналіз історіографічної бази дослідження свідчить, що в сучасній українській історіографії сформувався науковий дискурс дослідження Української Православної Церкви. У контексті аналізу релігійних трансформацій, детермінованих політичними обставинами націє- та державотворення, значна увага приділена вивченню автокефального руху у XX ст. Проте процеси інституалізація УПЦ КП є недостатньо вивченими і представлені студіями, в яких означено окремі аспекти обраної теми.

Джерельна база дослідження представлена корпусом архівних документів і матеріалів. Опрацьовано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГО України) та державних обласних архівів у Івано-Франківську (ДАІФО), Львові (ДАЛО), Чернівцях (ДАЧО), Луцьку (ДАВО). Опубліковані документи об'єднано у п'ять підгруп: законодавчі акти, які формували правове поле діяльності УПЦ КП; офіційні церковні документи; статистичні і соціологічні матеріали; доповіді і промови церковних діячів; спогади, заяви, інтерв'ю учасників подій; інтернет-ресурси та офіційні сайти УАПЦ, УПЦ КП, УПЦ (МП) та окремих єпархій.

Обсяг опрацьованих матеріалів підтверджує репрезентативність джерельної бази, забезпечує здійснення об'єктивного і комплексного аналізу процесів інституалізації УПЦ КП та обґрунтування елементів новизни дисертаційної роботи. Поєднання загальнонаукових і спеціальних наукових методів уможливило комплексне, об'єктивне дослідження процесів інституалізації УПЦ КП і забезпечило достовірність результатів.

2. Встановлено, що квітневий пленум ЦК КПРС 1985 р. стимулював стрімкий розвиток демократизації суспільства, що передбачало виконання конституційних положень про свободу совісті. Підготовка до святкування 1000-

ліття хрещення Русі на державному рівні пришвидшила прийняття низки законодавчих актів, які сприяли поживленню релігійних процесів в Україні. Відродження УАПЦ відбувалося на основі взаємодії національно орієнтованих громадсько-політичних сил і духовенства. Обрання патріархом УАПЦ митрополита Мстислава (Скрипника) на Першому Помісному Соборі у червні 1990 р. загостило внутрішньоцерковні відносини. Протистояння між митрополитом Іваном (Боднарчуком) і патріархом Мстиславом негативно позначилось на діяльності УАПЦ й у перспективі гальмувало шлях отримання канонічного статусу.

3. Відсторонення Російською Церквою митрополита Філарета від керівництва УПЦ було наслідком кризи пострадянського православ'я. Московський патріархат не зміг адаптуватися до нових викликів, породжених деструкцією СРСР, пропонуючи ілюзію автокефалії у вигляді широкої автономії УПЦ у структурі Московського патріархату. Проведення антиканонічного Харківського собору (1992 р.) лише поглибило внутрішнє протистояння в УПЦ (МП). Попри обрання нового предстоятеля – митрополита Володимира (Сабодана), не вдалося локалізувати автокефальні настрої духовенства і віруючих УПЦ, а навпаки підштовхнуло їх до підтримки автокефального руху.

4. Об'єднання частини УПЦ (МП) і УАПЦ у 1992 р. в єдину структуру – УПЦ КП, загостило конфлікти в православному церковному середовищі й обумовлювалося втручанням адміністративного ресурсу, неприязню патріарха Мстислава, частини духовенства УАПЦ і УПЦ (МП) до митрополита Філарета та суперництвом між ієрархами. Після смерті патріарха Мстислава (1993 р.) розкол поглибився. У 1995 р. УАПЦ була зареєстрована як нове релігійне утворення, але не як спадкоємиця УАПЦ 1990 р. Того ж року предстоятелем УПЦ КП було обрано патріарха Філарета. Відтак православ'я в Україні представляли три церковні організації – УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ (МП).

5. Встановлено, що процес розбудови парафіяльної мережі та єпархій УПЦ КП включає кілька етапів. Перший етап: лютий 1989 р. – червень 1992 р., який включає формування автокефальної парафіяльної мережі, що уможливило у 1990 р. заснування УАПЦ та єпархій в межах адміністративних кордонів областей, проведення єпархіальних соборів духовенства, призначення керуючих єпархією у сані єпископа/архієпископа. Конфесійна мережа формувалася в умовах конфлікту УАПЦ з РПЦ / УПЦ(МП) і конфесійного суперництва з УГКЦ, яке посилювалося втручанням партійно-радянського керівництва й набирало форм конфронтації або агресивного протистояння. 96% усіх громад були розташовані в трьох західних областях – Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській. Більшість єпархій та парафій стали основою розвитку УПЦ КП, маючи у складі майже 1,5 тис. парафій, духовну опіку яким надавали 357 священнослужителів

Другий етап: червень 1992 р. – 2000 р. став періодом заснування і становлення УПЦ КП, яке характеризувалося внутрішньо-церковними дискусіями й мало наслідком скорочення мережі громад УПЦ КП у 1994–1996 рр. Подолання негативних наслідків дозволило стабілізувати парафіяльну мережу й системно проводити адміністративно-управлінські заходи, які передбачали структурування єпархій, формування єпархіальних управлінських органів, благочинь, кадрові ротації тощо. Дослідження мережі релігійних організацій УПЦ КП свідчить про високі темпи її зростання до 2000 р. Піком приросту громад були 1997 і 1998 рр., коли їх кількість зросла відповідно на 25,4% і 20,3%. На конфесійній карті України УПЦ КП посіла друге місце серед православних конфесій за кількістю парафій і духовенства, демонструючи найвищу динаміку зростання у ці роки.

Третій етап, який охоплює 2001–2018 р., позначений поглибленням інституційних процесів УПЦ КП в усіх регіонах України. Значною мірою цьому сприяли програмні рішення Помісного Собору 2001 р. Від 2001 р. розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру і становило майже 6% на рік до 2006 р. За підсумками 2007–2018 рр. цей показник зменшився і становив у середньому майже 3%. Найвищий рівень активності релігійних організацій спостерігався у Волинській, Івано-Франківській, Рівненській, Київській, Чернівецькій, Тернопільській, Львівській та Хмельницькій областях; середній рівень активності – у м. Київ, Черкаській, Житомирській, Вінницькій, Миколаївській, Херсонській, Полтавській, Запорізькій та Чернігівській областях; низький рівень розвитку релігійних організацій УПЦ КП мали Дніпропетровська, Одеська, Кіровоградська, Сумська, Донецька, Закарпатська, Луганська, Харківська області. Тенденція зосередження найбільшої кількості релігійних організацій УПЦ КП у західних областях України зберігалася до кінця 2018 р. У цей період розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру.

6. Відродження чернечо-монастирського життя стало важливим завданням УПЦ КП на етапі її становлення та утвердження. Найбільше монастирів зосереджено у західних областях України, що корелюється з рівнем релігійності населення та активністю єпархіальної діяльності. Відродження історичних монастирсько-чернечих комплексів у Волинській, Рівненській, Івано-Франківській та інших єпархіях мало на меті створення сучасних центрів паломництва з притаманними їм господарськими і культурно-просвітницькими функціями. Визнаючи могутній духовний потенціал монастирсько-чернечого служіння, УПЦ КП йшла шляхом відкриття нових монастирів, щороку приймаючи рішення про заснування двох-трьох, а то й більше монастирів.

7. Доведено, що гостра нестача кваліфікованих священнослужителів УПЦ КП зумовили потребу відродження і заснування духовних навчальних

закладів, у яких було запроваджено трирівневу систему підготовки кадрів, яка базувалася на моделі православної духовної освіти XVIII–XX ст. УПЦ КП здійснювала підготовку священницьких кадрів у 18-ти навчальних духовних закладах, пік заснування яких припав на період 1992–2000 рр. У період 1992–1994 рр. існувала проблема гострої нестачі викладачів богослов'я, зокрема фахівців з канонічного права. Включення до освітніх програм світських дисциплін уможливило формування профільних кафедр у вищих духовних навчальних закладах упродовж 1995–1998 рр. На початку 2000-х рр. чіткого окреслення набула проблема якісної підготовки священницьких кадрів. Реформа системи духовної освіти в УПЦ КП співпало у часі із входженням учбових закладів України в Болонський процес. Інтеграція вищих навчальних закладів України в європейський освітній простір сприяла формуванню правового поля діяльності духовних освітніх закладів, їх співпраці з державними освітніми установами та переходу до дворівневої (бакалаврат, магістратура) моделі підготовки кадрів. Визнання «Богослов'я» як окремої галузі знань і спеціальності стало вагомим кроком на шляху легітимізації і розвитку духовної освіти і богословської науки. Духовні навчальні заклади отримали можливість ліцензувати освітню діяльність та пройти акредитацію освітніх програм на предмет відповідності встановленому стандарту вищої освіти.

8. Реформа духовної освіти вплинула на організацію навчального процесу у недільних школах, якими системно від 2011р. займався Катехитичний відділ УПЦ КП. Було створено програми навчання для різних вікових груп, підручники, проводилися єпархіальні семінари-практикуми для вчителів недільних шкіл. Проте кількість недільних шкіл в УПЦ КП поступалася кількості аналогічних закладів в УПЦ (МП) і УГКЦ.

9. Питання канонічного статусу УПЦ КП стало одним із основних в процесі її інституалізації. Давні стосунки Київської митрополії з

Константинопольським патріархатом спонукали релігійних лідерів до діалогу з Вселенським патріархом. Пошуки канонічного обґрунтування процедури надання томосу обумовили формування прийнятної моделі для суб'єктів цього процесу. У 1993 р. патріарх Варфоломій оприлюднив три основних позиції щодо вирішення «українського питання». Його засадничою умовою було подолання міжправославного розколу в Україні та об'єднання конфесій, вперше долучилася до міжправославного діалогу УПЦ (МП), що було позитивним явищем в українському православ'ї.

10. Запропоновано авторську періодизацію інституалізації УПЦ КП. Інституалізація УПЦ КП як процес переходу від самоврядних автокефальних парафій до створення організованих структур з чіткою ієрархією влади, регламентацією діяльності у правовому полі держави відбувалася в кілька етапів.

Перший етап тривав упродовж лютого 1989 р. – червня 1992 р. На цей період припадає реєстрація УАПЦ у виконавчих органах влади як окремої інституції, формування парафіяльної мережі УАПЦ, єпархій в межах адміністративних кордонів областей, проведення єпархіальних соборів духовенства, призначення керуючих єпархіями у сані єпископа/архієпископа, відкриття монастирів, семінарій, недільних шкіл.

Другий етап охоплює червень 1992 р. – 2000 р. і бере початок від заснування УПЦ КП, внаслідок об'єднання УАПЦ та частини духовенства і віруючих УПЦ (МП). Характеризується високою динамікою зростання парафіяльної мережі переважно у західних областях України, структуруванням єпархій, формування єпархіальних управлінських органів, благочинь, кадровими ротаціями, відновленням монастирського життя. Становлення системи духовної освіти забезпечило відкриття 16 духовних навчальних

закладів, зокрема Київської і Львівської богословських академій. Встановлено діалог зі Вселенським патріархатом з метою канонічної легітимізації УПЦ КП.

Третій етап, який охоплює 2001–2018 р., характеризується поглибленням інституційних процесів УПЦ КП в усіх регіонах України, чому сприяли рішення Помісного Собору 2001 р. Розширення парафіяльної мережі набуло усталеного характеру, проте найбільша кількість громад зосереджувалася у західних областях України. На цей період припадає відкриття більшості чоловічих і жіночих монастирів, окремі з яких стають центрами паломництва. Започатковано реформу духовної освіти з метою її інтегрування в державний освітній простір. Налагоджено системний діалог УПЦ КП із Вселенським патріархатом, залучено до цього процесу державні інституції, що сприяло об'єднанню УПЦ КП, УАПЦ, частини УПЦ (МП) і конституюванню УПЦ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія релігії в Україні: У 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.] К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. Т. 3. Православ'я в Україні. / [за ред. А. Колодного, В. Климова]. Київ, 1999. 560 с.
2. Історія релігії в Україні: У 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. К., 1996–2004. Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України. (за ред. проф. А. Колодного). Київ-Дрогобич: Коло, 2003. 616 с.
3. Історія релігії в Україні: У 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.] Пізній протестантизм в Україні. Т. 6. (п'ятдесятники, адвентисти, світки Єгови). / За ред. П. Яроцького. Київ-Дрогобич: Коло, 2007. 632 с.
4. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України [Текст]. Полтава, 1997. Ч. 1. 354 с.
5. Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава: АСМІ, 2002. 615 с.
6. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.
7. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. К.: «Український Центр духовної культури», 2003. 97 с.
8. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження [Монографія]. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового. Хмельницький, 2000. 266 с.
9. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.): [монографія]. Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста-М», 2003. 480 с.
10. Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси: монографія. Чернівці: «Наші книги», 2016. 400 с.

11. Релігія і нація в суспільному житті України й світу. / За ред. Л. О. Филипович. К.: «Наукова думка», 2006. 286 с.
12. Релігія у її складових і процесах їх осучаснення. / За ред. проф. А. Колодного. К.: Інтерсервіс, 2018. 402 с.
13. «Руский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей. / За ред. проф. А. Колодного. К.: УАР, 2014. 343 с.
14. Рибачук М. Ф. Національне відродження і релігія. / М. Ф. Рибачук, О. І. Уткін, М. І. Кирюшко; НАН України, Ін-т нац. відносин і політол. К.: Асоціація «Україно», 1995. 208 с.
15. Бондаренко В. Д. Пріоритетні напрямки державно-церковної політики України. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Науковий збірник*. К.: VIP, 2001. С. 7–12.
16. Бондаренко В. Д. Реституція церковної власності: причини сповільнення та альтернативи розвитку і завершення. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід: Збірник наукових матеріалів*. / Ред. кол. В. П. Андрущенко та ін. К.: Світ знань, 2007. С. 5–8.
17. Бондаренко В. Д. Сподіваюсь, що всім нам вистачить мудрості. *Людина і світ*. 2001. № 4. С. 46–49.
18. Бучма О. В. Держава – релігія – нація: взаємодія в українському суспільстві. *Українське релігієзнавство*. 2009. № 50. С. 171–175.
19. Виговський Л. А. Модель державно-церковних відносин як еталон правового регулювання взаємин держави та релігійних організацій. *Релігійна свобода: Взаємини держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти: Науковий щорічник*. / за ред. А. М. Колодного, Л. О. Филипович, М. Ю. Бабія. 2006. № 10. С. 79–82.
20. Іщук О. В. Засоби та наслідки протидії автокефальним змаганням в Україні з боку Московського Патріархату (1990–1992 рр.). *Наукові записки. Серія*

«Історичне релігієзнавство». Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. Вип. 8. С. 101–114.

21. Ішук О. В. Роль політичної та духовної еліти у відродженні українського автокефального руху. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. Випуск 12. С. 78–87.

22. Ішук О. Ієрархічні суперечності та між церковна полеміка як вияв кризи українського автокефального руху 1990–1993 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2012. Випуск. 6. С. 180–192.

23. Крालюк П. М. Роль Греко-Католицької Церкви у творенні регіональних особливостей Галичини [Текст]. *Визвольний шлях*. 2004. № 11. С. 89–99.

24. Любчик В. П. Церковно-державні та міжправославні відносини в Україні. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Науковий збірник*. К.: VIP, 2001. С. 53–62.

25. Луцан І. Інститут військового духовенства (капеланської служби) як феномен безпеки: український контекст. Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри: колективна монографія. / За заг. наук. редакцією Віталія Мудракова. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2022. 332 с.

26. Lutsan Ihor, Horokholinska Iryna Clergy Social Activity During War Conditions: The Case of Western Regions of Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42. Iss. 8. Article 4.

27. Луцан І. Практичні моделі соціально значущої діяльності священнослужителів Православної Церкви України в умовах воєнних злочинів росії проти України (на прикладі західного регіону країни). *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. / Голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ: ТОВ «Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація»», 2022. Вип. 41 (7–9). С. 86–99.

28. Музичко О. Є. Політизація релігії на півдні України: сучасний стан проблеми та шляхи її розв'язання. Нац. ін-т стратегічних досліджень. URL: [http://old.niss.gov.ua/book/Volovych.htm/Muzichko 1 .htm](http://old.niss.gov.ua/book/Volovych.htm/Muzichko%201.htm). (дата звернення 14.09.2016).
29. Новиченко М. Р. Міжконфесійні конфлікти. *Людина і світ*. 1995. № 9. С. 17–18.
30. Новиченко М. Р. Міжконфесійні конфлікти: шляхи подолання. *Релігійна свобода: функціонування релігії в умовах свободи її буття* : науковий щорічник. / За заг. ред. д. філос. н. А. М. Колодного і к. філос. н. М. Ю. Бабія. 2004. № 8. С. 112–115.
31. Новиченко М. Р. Розвиток духовної освіти в Україні: стан, проблеми. / *Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні*. К., 2004. С. 106–110.
32. Саган О. Православ'я в сучасній Україні: чи виправдані претензії на гегемонію. *Час відродження*: Українська православна газета. 1996. 2 лют.
33. Саган О. Н. Соціальна доктрина Російського православ'я: чи буде два кроки назад. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 14–24.
34. Саган О. Н. Держава і церква – основні моделі взаємодії. *Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії*: наук. зб. К., 1999. С. 45–49;
35. Саган О. Н. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні. *Українське релігієзнавство*. 1999. № 12. С. 94–105.
36. Саган О. Н. Особливості розвитку державно-конфесійних відносин в сучасній Україні. *Релігійна свобода: релігія в постмодерному суспільстві: соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти*: науковий щорічник. / За заг. ред. д. філос. н. А. М. Колодного, д. філос. н. О. Н. Сагана, д. філос. н. Л. О. Филипович, к. філос. н. М. Ю. Бабія. 2008. № 13. С. 47–54.

37. Стоцький Я. В. Аналіз державно-церковних і міжконфесійних відносин у Тернопільській області в першому десятилітті XXI століття. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 57. С. 133–146.
38. Чорноморець Ю. Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу наративної герменевтики. *Релігія та соціум*. 2015. № 3. С. 34–40.
39. Чорноморець Ю. Сучасні проблеми з релігійною ідентичністю: трагедія православ'я. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/42544/ (дата звернення: 21.10.2022).
40. Юраш А. В. Релігія і парламентські вибори 2006: специфіка взаємовпливів. *Науковий вісник Чернівецького національного університету: збірник наукових праць*. Чернівці: Рута, 2006. Вип. 291–292 (Філософія). С. 230–231.
41. Юраш А. В. Українське православ'я як суб'єкт і об'єкт електорального процесу в Україні: з досвіду президентської кампанії 2004 року. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць*. Чернівці: Рута, 2005. Вип. 240–241 (Філософія). С. 117–122.
42. Арістова А. В. Поліконфесійність як феномен сучасності: Україна і світовий контекст. *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць*. / Гол. ред. В. В. Лях. Вип. 55. К.: «Український центр духовної культури», 2006. С. 213–222.
43. Бабій М. Ю. Міжконфесійні конфлікти у контексті взаємовідносин етноконфесійних ідентичностей. / *Релігія і нація в суспільному житті України й світу*. / За ред. Л. О. Филипович. К.: «Наукова думка», 2006. С. 216–217.
44. Бабій М. Ю. Проблеми і перспективи міжконфесійного діалогу. *Українське релігієзнавство*. 1999. 12 бюлетень. С. 63–72.
45. Бабій М. Ю. Толерантність: теоретичні та практичні засади. *Українське релігієзнавство*. 1996. № 4. С. 13–23.
46. Решетніков Ю. Є. Державно-конфесійні відносини: пріоритети визначено. Центр «РЕАЛІС»: за даними сайту «Релігійно-інформаційна служба

України». URL: 243<http://risu.org.ua/ua/index/expert thought/comments/7318/>. (дата звернення: 10. 08. 2016).

47. Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державами і релігійними інституціями. Канів: Родень, 2014. 368 с.

48. Белікова Н. Ю. Стан релігійності населення і перспективи розвитку міжконфесійних та етнокультурних відносин в Україні (за даними соціологічного дослідження Донецького державного інституту штучного інтелекту). *Українське релігієзнавство*. 2001. № 17. С. 62–74.

49. Белікова Н. Ю. Міжконфесійні конфлікти в Україні та пошук шляхів їх подолання. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2000. № 2. С. 16–22.

50. Белікова Н. Ю. Православні церкви України на початку XXI ст.: пошук шляхів порозуміння. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 1. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33445/82-Belikova.pdf?sequence=1>. (дата звернення: 22.06.2016).

51. Давиденко М. О. Правові проблеми врегулювання конфліктів на релігійному ґрунті в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2013. Вип. 3. Т. 1. Серія: Юридичні науки. С. 52–55.

52. Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. *Національний інститут стратегічних досліджень*. К., 1993. Вип. 9. С. 9–32.

53. Здіорук С. І. Вплив релігії на демократичний поступ української нації в новітню добу. *Релігійна свобода: Свобода релігії і міжрелігійний діалог: глобальні виміри і локальні вияви*. Науковий щорічник. / За заг. ред. А. Колодного. 2011. № 16. С. 280–288.

54. Колодний А. М. Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні *Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні: наук. щорічник*. / За заг. ред. А. М. Колодного, М. Ю. Бабія. К., 2005. С. 23–28.

55. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. Львів: Сполом, 2005. 72 с.

56. Колодний А. Національна церква як вияв національної ідентичності: український контекст. *Релігійна свобода*. 2002. Вип. 6. С. 21–26.
57. Колодний А. Філософія релігії. Монографія. К.: УАР, 2013. 386 с.
58. Кудлай О. Б. Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін. *Людина і світ*. 1998. № 5–6. С. 2–9.
59. Новиченко М. Р. Міжконфесійні конфлікти: шляхи подолання. *Релігійна свобода: функціонування релігії в умовах свободи її буття: науковий щорічник*. / За заг. ред. д. філос. н. А. М. Колодного і к. філос. н. М. Ю. Бабія. К., 2004. № 8. С. 112–115.
60. Онищук С. В. Роль міжцерковних відносин у державотворчому процесі. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 3. С. 59–69.
61. Онищук С. В. Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*: електрон. наук. фах. вид. / Ін-т екон. природокористув. та сталого розвитку. Київ: [б. в.], 2014. № 10. URL: <http://www.dv.navka.com.ua/?op=1&z=765>. (дата звернення: 10.08.2016).
62. Филипович Л. О. Міжрелігійний діалог: Україна і Європа. *Державно-церковні відносини в Україні в контексті сучасного європейського досвіду*. Зб. наук. мат. К.: VIP, 2004. С. 155–162.
63. Климов В. В. Правопорушення на релігійному ґрунті: 1986–1996 роки. *Людина і світ*. 1997. № 8. С. 25–32.
64. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) [Текст]: автореф. дис. ...докт. політ. наук: 23.00.02. Львів, 1999. 30 с.
65. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: політологічний аналіз [Текст]. К.: Криниця, 1999. 324 с.
66. Курас І. Ф. Релігія і політика в сучасній Україні (Кесареве – кесарю, а Боже – Богу). / кол. авт: І. Кураса, М. Рибачука, М. Кирюшка, П. Феценка. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. К., 2000. 272 с.

67. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України [Монографія]. / кол. авт.: В. А. Войналович (керівник), В. Є. Єленський, М. І. Кирюшко, Н. І. Кочан, Н. С. Рубльова; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. К., 2012. 272 с.
68. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз). / С. В. Сьомін, Ю. Г. Кальниш, В. М. Петрик, В. В. Остроухов; за ред. І. І. Тимошенка. К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2002. 136 с.
69. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х і сучасна практика міжконфесійних відносин. / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. Даниленко. К. : Інститут історії України, 2010. 210 с.
70. Браславець О. Коментар до Указу Президента України №279/2002 від 21.03.2002 р. «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков...». За даними сайту «Релігійно-інформаційна служба України». URL: <http://risu.org.ua/ua/index/expertthought/analytic/9813/>. (дата звернення: 14.09.2016).
71. Маринович М. Ф. Роль Церкви у будівництві посткомуністичного суспільства в Україні. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 22. С. 205–207.
72. Мартишин Д. Прогрес і благодійність? Соціальна робота Церкви сучасній Україні. За даними сайту «Православная жизнь». URL: <http://pravlife.org/content/progres-i-blagodiynist-socialna-robota-cerkvi-usuchasniy-ukrayini>. (дата звернення: 20.08.2016).
73. Рожко В. Є. Нарис історії Української Православної церкви на Волині (870–2000): історико-краєзнавчий нарис [Текст]. Луцьк: MEDIA, 2001. 672 с.

74. Яцишин У. В. Роль церкви і духовенства у виборчому процесі України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2011. Вип. 23. С. 128–133.
75. Преловська І. Джерела з історії Української автокефальної православної церкви 1917–1939 рр.: збереженість, класифікація, актуалізація та інформаційний потенціал: автореф. дис. ...док. історич. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 38 с.
76. Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни: монографія. Одеса, 2021. 416 с.
77. Smurnov A., Trofymovych V. Warsaw Council of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church of 1944 and its consequences. *East European Historical Bulletin*. 2021. № 19. P. 165–173.
78. Саган О.Н. Православ'я в його інституційному розвитку: історіософський аналіз: автореф. дис. ... док. філософ. наук: 09.00.11. Київ, 2004. 35 с.
79. Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. К.: Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ, 2019. 103 с. [1] с.
80. Саган О. Православна ідеологія: нові аспекти ХХІ століття. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 138–145.
81. Саган О. *Національні прояви православ'я: український аспект*. К.: Світ знань, 2001. 70 с.
82. Олександр (Драбинко) митрополит Переяслав-Хмельницький і Вишневський Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви. К.: «Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира», ДУХ І ЛІТЕРА. 680 с.
83. Іщук О. Церковні собори як суб'єкти інституційного розвитку автокефального руху в Україні (1990–1993 рр.). автореф. дис....кандид. історич. наук: 09.00.11. Острог, 2012. 20 с.

84. Ішук О. В. Засоби та наслідки протидії автокефальним змаганням в Україні з боку Московського Патріархату (1990–1992 рр.). *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. Вип. 8. С. 101–114.
85. Ішук О. В. Роль політичної та духовної еліти у відродженні українського автокефального руху. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. Випуск 12. С. 78–87.
86. Климов В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії: [монографія]; Нац. акад. наук України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди Нац. акад. наук України. К.: Ін-т філос. НАН України, 2008. 884 с. Ім. покажч.: 859 с.
87. Надтока Г. Православні монастирі в Україні 1900–1917 років. *Українське релігієзнавство*. 1998. № 8. С. 22–26.
88. Дегтярьов М., Реутов А. Михайлівський Золотоверхий монастир. вид. 2., стереотип. К.: «Техніка», 1999. 155 с.
89. Дятлов В. Монастирі України. Довідник. Київ, 2013. 544 с., ілюст.
90. Литвин І. Особливості та основні етапи розвитку Михайлівського Золотоверхого монастиря (XI – перша чверть XVII ст.). *Київська старовина*. 2006. № 6. С. 3–14.
91. Закович М., Колодний А. Релігійна і релігієзнавча освіта в Україні. *Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення*. 1998. №1. С. 85–86.
92. Филипович Л. Духовна освіта в контексті становлення державно-церковних відносин. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 70. С. 62–63.
93. Докаш В., Позняк Я. Світська та теологічна освіта: взаємодія чи конфронтація? *Українське релігієзнавство*. 2005. № 4 (36). С. 220–224.

94. Козловський І. А. Духовно-релігійне відродження українського суспільства: реалії і сьогодення. *Схід*. 2000. № 3. С. 66–69.
95. Лагодич М. Місце та роль релігійної освіти у громадянському суспільстві. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Філософія. Чернівці, 2004. Випуск 203–204. С. 131–135.
96. Луцан І. В. Специфіка відносин державних органів влади з релігійними організаціями у Чернівецькій області (1991–2010 рр.): дис ...канд. істор. наук.: 09.00.11. Чернівці, 2016. 299 с.
97. Васьковський В. Духовна освіта в Україні: проблеми і напрямки розвитку. *Людина і світ*. 1998. №10. С. 26–29.
98. Сліпушко О. М. Система освітньо-педагогічних уявлень у книжності Київської Русі. *Літературознавчі студії: збірник наукових праць*. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філол. Вип. 33. 2013. 624 с.
99. Кальниш Ю. Духовні школи в Україні: загальний огляд. *Людина і світ*. 2001. № 4. С. 32–37.
100. Липинський В., Рощина Л.О. Православна духовна освіта в Україні (1991–2001 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2004. № 1. С. 145–166.
101. Масальський В. І., Беліков Н. Ю. Про становлення сучасної релігійної освіти в Україні. *Вісник Донецького університету*. Серія Б: Гуманітарні науки. 2000. № 2. С. 282–287.
102. Степовик Д. Аркадій Жуковський – почесний доктор богословських наук. *Православний вісник*. 1996. №11/12. С. 10.
103. Ісіченко І. Духовна освіта УАПЦ. *Успенська вежа*. 2000. № 4. С. 7–8.
104. Єленський В. Релігія «нульових»: підсумки десятиліть. URL: risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40964/ (дата перегляду: 29.09.2018).
105. Саган О., Здіорук С. Українська Помісна Православна Церква: Проблеми і прогнози конституювання. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 48. С. 150.

106. Смирнов А. Українська православна спільнота і Константинопольський Патріархат: сучасні проблеми і перспективи взаємовідносин. *Константинопольський патріархат в історії України: минуле, сучасне, майбутнє*. К.: Київське Богоявленське Ставропігійне Братство, 2017. 152 с.
107. Смирнов А. Відновлення євхаристійного спілкування Українських Православних Церков у діаспорі з Вселенським Патріархатом наприкінці ХХ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 57–64.
108. Смирнов А. Об'єднавчий Собор Православної Церкви України 15 грудня 2018 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 32–38.
109. Прот. Сергій Горбик. Єпископ Ужгородський і Закарпатський Варсонофій: «Не втрачати можливості спілкування з людьми...». URL: <http://www.zakarpattyua.net.ua> (дата звернення: 11.11.2017).
110. The Ecumenical Patriarch Bartholomew in Ukraine (27–29 July 2008). Istanbul, 2018. 442 с.
111. Документи, внесені до засідань Президії ВРУ та оперативного голосування, березень 1992 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. Ф.1 (Верховна Рада України, м. Київ). Оп.16. Спр. 4813. 182 арк.
112. Програма святкування 1000-річчя введення християнства на Русі 14–16 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 395. 117 Арк.
113. Доповідна записка «Про релігійну обстановку в Радехівському районі Львівської області від 04.11.1992». *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 664. 18 арк.
114. Доповідні записки про стан релігійної мережі УАПЦ у Тернопільській, Львівській та Івано-Франківській областях упродовж 1991 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 273. 35 арк.

115. Доручення Кабінету міністрів України та документи про їх виконання (з 14 жовтня по 6 листопада 1997 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 34. 257 арк.
116. Доручення Кабінету міністрів України та документи про їх виконання (з 14 листопада по 17 грудня 1997 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 8. Спр. 35. 257 арк.
117. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації державно-церковних відносин у 2007 р. Том 3. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 13. 246 арк.
118. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2008 р. Том 3. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 32. 156 арк.
119. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2009 р. Том 3. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 64. 261 арк.
120. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2010 р. Том 2. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 93. 179 арк.
121. Доручення Верховної Ради України та документи про їх виконання (з 18 січня по 28 грудня 2010 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 65. 171 арк.
122. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання (з 1 квітня по 26 травня 2009 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 40. 206 арк.
123. Документи (довідки, інформація, ліквідаційний баланс) про ліквідацію Комітету за 2011р. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 6. Спр. 102. 68 арк.
124. Документи (інформації, доповідні записки, довідки) про діяльність православних релігійних організацій (РПЦ, УАПЦ) (з 12 грудня 1989 р. по 19 грудня 1990 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 545 (0–8–1). 190 арк.

125. Документи про реєстрацію релігійних об'єднань, про будівництво, реконструкцію і переобладнання молитовних будинків, купівлю, оренду приватних будинків для молитовних цілей (витяги із протоколів засідань Рад у справах релігій при РМ СРСР і РМ УРСР, подання облвиконкомів, заключення уповноважених по областях за 1990 р.) (Чернівецька область). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 603 (16). Том 52. 204 арк.

126. Документи про реєстрацію релігійних об'єднань, про будівництво, реконструкцію і переобладнання молитовних будинків, купівлю, оренду приватних будинків для молитовних цілей (витяги із протоколів засідань Рад у справах релігій при РМ СРСР і РМ УРСР, подання облвиконкомів, заключення уповноважених по областях УРСР за 1990 р.) (Чернівецька область). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 604 (16). Том 53. 211 арк.

127. Документи про стан додержання законодавства про свободу совісті та релігійні організації (інформації, протоколи, закони, подання тощо) (з 25 січня по 24 грудня 1990 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 606 (21). 44 арк.

128. Статистичні звіти по Кіровоградській – Чернівецькій областях за 1990 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 608 (0–4). Том. 2. 133арк.

129. Проекти постанов, інформації, довідки, надіслані в Кабінет Міністрів України, Ради у справах релігій при РМ СРСР та інші державні органи (з 25 лютого по 20 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 612 (0–6–1). 132 арк.

130. Листування з Радою Міністрів УРСР, місцевими державними органами з питань передачі культових будівель-пам'яток архітектури віруючим (з 17 грудня 1990 р. по 31 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 613 (0–6–2). 197 арк.

131. Документи по обговоренню проекту Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» (з 9 липня 1990 р. по 13 вересня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 614 (0-6-3). 147 арк.

132. Документи по обговоренню проекту Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» (з 11 грудня 1990 р. по 3 червня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 615 (0.6–4). 110 арк.
133. Запити депутатів Верховної Ради СРСР, УРСР з релігійних питань та відповіді на них (з 3 січня 1991 р. по 19 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 616 (0–7). 246 арк.
134. Документи (інформації, доповідні записки, довідки і т. ін.) державних органів, релігійних організацій про процеси, що відбуваються у православній релігії (з 12 лютого по 31 грудня 1991р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 617 (0–8–1). 64 арк.
135. Те ж про процеси, що відбуваються у католицькій релігії (з 14 лютого по 30 грудня 1990 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 618 (0-8-2). 80 арк.
136. Те ж про процеси, що відбуваються в протестантських релігійних організаціях (з 1 березня по 9 липня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 619 (0–8–3). 17 арк.
137. Те ж про процеси, що відбуваються у релігійних організаціях реформатської, лютеранської церков та іудейської релігії (з 17 січня по 18 листопада 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 620 (0–8–4). 37 арк.
138. Розпорядження, повідомлення державних органів щодо реставрації та будівництва культових приміщень (з 1 березня по 2 липня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 621 (13). 8 арк.
139. Довідки, доповідні записки, інформації працівників Ради у справах релігій про результати вивчення релігійної обстановки в областях (з 17 січня по 21 жовтня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 622 (14). 35 арк.
140. Документи про реєстрацію статутів релігійних центрів і управлінь, експертні заключення статутів релігійних громад, листування з цих питань (з 28 січня 1990 р. по 31 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 637 (16). 252 арк.

141. Довідки, листування, про призначення релігійних діячів, клопотання про виготовлення печаток та штампів для релігійних організацій, по нагородженню священнослужителів (з 4 січня по 4 вересня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 638 (19). 26 арк.

142. Розпорядження Верховної Ради, Ради Міністрів УРСР, копії вироків та інші документи про порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації (з 24 грудня 1990 р. по 25 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 639 (21). 62 арк.

143. Статистичні довідки про кількість релігійних громад, культових споруд та недільних шкіл, надісланих уповноваженим Ради з областей та м. Києву за 1991 р. (з 1 січня 1992 р. по 1 серпня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 640 (0–4–1). 103 арк.

144. Заяви, скарги громадян та листування по них (з 6 січня 1991 р. по 30 грудня 1991 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 641 (18). 162 арк.

145. Листування з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів, іншими державними та релігійними організаціями з питань передачі культових будівель віруючим (з 3 січня по 29 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 645 (0–6). 206 арк.

146. Інформації уповноважених Ради з областей про хід виконання Указу Президента «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» (з 16 липня по 24 листопада 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 646 (0–6–1). 110 арк.

147. Проекти постанов, роз'яснення, інформації Ради у справах релігій, що стосуються забезпечення державної політики щодо релігії та церкви; пропозиції обласних відділів у справах релігій, церковних організацій по обговоренню проекту Конституції України (з 12 лютого по 23 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 647 (0–7). 136 арк.

148. Документи (інформації, доповідні записки, довідки і т. ін.) про діяльність православних релігійних організацій (з 10 лютого по 2 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 648 (11). 258 арк.
149. Те ж про діяльність католицьких релігійних організацій (з 28 січня по 1 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 649 (12). 103 арк.
150. Те ж про діяльність протестантських релігійних об'єднань (з 8 січня по 23 листопада 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 650 (13). 27 арк.
151. Доповідні записки, довідки, інформації працівників Ради з релігійних питань на основі вивчення релігійної обстановки в областях (з 11 січня по 30 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 664 (10). 64 арк.
152. Документи (інформації, протоколи, заяви, подання тощо) про стан додержання законодавства про свободу совісті та релігійні організації (з 28 січня по 29 грудня 1992 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 665 (17). 179 арк.
153. Статистичні інформації, довідки відділів у справах релігій обласних державних адміністрацій, надіслані впродовж 1992 р. (з 11 серпня по 22 грудня 1992 р.). Том 3. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 672 (0–8). 99 арк.
154. Документи по врегулюванню міжконфесійних конфліктів (інформації, протоколи, тези виступів, звернення) (з 11 травня по 13 грудня 1993 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 705 (16). 67 арк.
155. Інформаційно-консультативні листи, що надсилаються відділам у справах релігій, в інші державні установи відповідно до їх запитів (з 5 січня по 17 грудня 1993 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 706 (0–9). 99 арк.
156. Доповідні записки, довідки працівників Ради про результати вивчення релігійної обстановки в областях у 1993 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 707 (10). 90 арк.

157. Документи про конфліктні ситуації на релігійному ґрунті (інформації, доповідні записки, заяви, звернення, списки (1992–1993 рр.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 709 (17). 111 арк.

158. Статистичні звіти по Львівській-Чернівецькій областях та м. Севастополю; відомості про кількість релігійних організацій, служителів культу, недільних шкіл та релігійних видань; кількість культових будівель; про порушення законодавства про свободу совісті за 1993 рік (18 січня 1994 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 717 (0–8). 120 арк.

159. Перелік питань, порушених Екзархом України, Митрополитом Київським і Галицьким Філаретом на прийомі у голови міськвиконкому м. Києва В. Згурського. 23 лютого 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 10. Спр. 395. Арк. 19.

160. Довідка відділу міжнародних зв'язків Ради у справах релігії при Раді Міністрів Української РСР про релігійні культові об'єкти в м. Києві 1 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 11. Спр. 395. Арк. 113.

161. Програма святкування 1000-річчя введення християнства на Русі 14–16 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 12. Спр. 395. Арк. 117.

162. Доповідь Екзарха України, Митрополита Київського і Галицького Філарета на святкуванні 1000-річчя Хрещення Русі в м. Києві 14 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 13. Спр. 395. Арк. 122.

163. Виступ голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури П. Тронька на урочистих зборах, присвячених 1000-річчю Хрещення Русі в м. Києві 14 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 15. Спр. 395. Арк. 148.

164. Список учасників ювілейного святкування 1000-річчя Хрещення Русі в м. Києві, запрошених до Президії Верховної Ради Української РСР. 14 червня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 395. Арк. 132.

165. Історична довідка про введення християнства на Русі. 1 березня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 16. Спр. 398. Арк. 29.
166. Огляд західної преси про святкування 1000-річчя введення християнства на Русі (на підставі відгуків у швейцарській, французькій та американській пресі). 8 липня 1988 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. 17. Спр. 398. Арк. 108.
167. Розпорядження Президента України Л. Кравчука № 53/94-рп «Про повернення релігійним організаціям культового майна». 22 червня 1994 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 387. арк. 113–119.
168. Розпорядження Представника Президента України у Львівській області С. Давимуки № 203 «Про передачу культових споруд релігійним громадам» від 24.06.1992 р. *ЦДАВО України*. Ф. 5233. Оп.1. Спр. 20. 47 арк.
169. Лист архієпископа Львівського і Галицького Іоана (Боднарчука) до Президента України Л. Кравчука від 10 серпня 1993 р. з проханням скасувати розпорядження № 203 від 24 червня 1992 р. про передачу культового майна УГКЦ. *ЦДАВО України*. Ф. 5233. Оп.1. Спр. 396. 20 арк.
170. Лист керуючого справами Львівсько-Галицької єпархії УПЦ КП єпископа Петра до Президента України від 3.07.1992 р. *ЦДАВО України*. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 273. 95 арк
171. Доповідна записка «Про загострення міжконфесійних відносин у західноукраїнському регіоні» від 8 січня 1990 р. завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ Л. Кравчука. *Центральному державному архіві громадських об'єднань України* (далі – *ЦДАГО України*). Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2199. 11–14 арк.
172. Документи про релігійну мережу у Львівській області за 1989 р. *ЦДАГО України*. Ф. 39. Оп. 14. Спр. 5247. 65 арк.
173. Документи про релігійну мережу у Львівській області за 1990 рік. *ЦДАГО України*. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 81. 8 арк.

174. Процеси та тенденції в релігійному середовищі в 1992 р. *Державний архів Івано-Франківської області* (далі – *Держархів Івано-Франківської обл.*). Ф. 388. Оп. 2. Спр. 244. 51 арк.
175. Процеси та тенденції в релігійному середовищі в 1998 р. *Держархів Івано-Франківської обл.* Ф. 388. Оп. 2. Спр. 286. 21 арк.
176. Статичний звіт Уповноваженого у справах релігії у Львівській області про фінансово-господарську діяльність релігійних об'єднань у 1945–1989 р. *Державний архів Львівської області* (далі – *Держархів Львівської обл.*). Ф. Р-1332. Оп. 3. 35. Спр. 532. 55 арк.
177. Документи про стан релігійної ситуації в області (1992 р.). *Державний архів Чернівецької області* (далі – *Держархів Чернівецької обл.*). Ф. Р-2960. Оп. 2. Спр. 53. 25 арк.
178. Документи про стан релігійної ситуації в області (1994 р.). *Держархів Чернівецької обл.* Ф. Р-2960. Оп. 1. Спр. 230. 63 арк.
179. Документи про стан релігійної ситуації в області (1996 р.). *Державний архів Волинської області* (далі – *Держархів Волинської обл.*). Ф. Р-393. Оп. 2. Спр. 362. 47 арк.
180. Документи про стан релігійної ситуації в області (1997 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. Р-393. Оп. 2. Спр. 368. 34 арк.
181. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» № 5073-VI від 5 липня 2012 р. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 25, 209 ст. 252). Законодавча база ВРУ : за даними вебпорталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5073-17>. (дата звернення: 21.02.2016).
182. Закон України «Про внесення доповнень і змін до Закону Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації» № 3795-XII від 23 грудня 1993 р. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 13, ст. 66). Законодавча база ВРУ: за даними вебпорталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3795-12>. (дата звернення: 20.02.2016).

183. Закон України «Про вибори народних депутатів України» №4061-VI від 17 листопада 2011 (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 10–11, ст. 73). Законодавча база ВРУ: за даними вебпорталу «Верховна Рада України» URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>. (дата звернення: 5.07.2016).
184. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987-XII від 23 квітня 1991 р. (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст. 283). Законодавча база ВРУ: за даними вебпорталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12>. (дата звернення: 5.07.2016).
185. Конституція України. Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»: прийнято на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. К.: Право, 1996. 63 с.
186. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» № 1-рп/98 від 26 лютого 1998 р. м. Київ (справа про вибори народних депутатів України № 03/3600-97, № 03/3808-97, № 1-13/98). Законодавча база ВРУ: за даними вебпорталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98>. (дата звернення: 12.05.2016).
187. Постанова Кабінету Міністрів України «Про використання культових споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям» № 1005 від 9 серпня 2001 р. (Зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 371 (371-2009-п) від 22 квітня 2009 р. № 586 (586-2009-п) від 10 червня 2009 р.). Законодавча база ВРУ: за даними веб-порталу «Верховна Рада України» URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1005-2001-п>. (дата звернення: 10.03.2016).
188. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового» № 567 від 9 червня 1997 р.

Законодавча база ВРУ: за даними вебпорталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/567-97-n>. (дата звернення: 10.08.2016).

189. Постанова Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» № 137 від 14 лютого 2002 р. Законодавча база ВРУ: за даними веб-порталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/137-2002-n>. (дата звернення: 11.03.2016).

190. Постанова Кабінету Міністрів України «Про упорядкування структури місцевих державних адміністрацій» № 821 від 18 травня 2000 р. (Зі змінами, внесеними згідно з низкою Постанов КМ та Указом Президента № 344/2001 (344/2001) від 28 травня 2001 р.). Законодавча база ВРУ: за даними веб-порталу «Верховна Рада України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/821-2000-n>. (дата звернення: 12.03.2016).

191. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах. *Людина і світ*. 1997. № 8. С. 25–26; URL: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1997/^_97_08/37463/. (дата звернення: 12.07.2016).

192. Рішення священного Синоду від 03.04.1997 р. *Київський Патріархат*. К., 1997. № 8. 6 квіт.

193. Рішення священного Синоду від 11.11.1993 р. *Київський Патріархат*. К., 1993. № 2. 6 лист.

194. Рішення Священного Синоду від 13.05.2006 р. *Київський Патріархат*. К., 2006. № 14. 3 трав.

195. Рішення священного Синоду від 13.05.2012 р. *Київський Патріархат*. К., 2012. № 19. 3 трав.

196. Журнал засідань Священного Синоду за 2013 р. URL: <http://www.cerkva.info/uk/synod/3193-synod08-03-13.html> (дата звернення: 30.12.2024).

197. Рішення священного Синоду від 14.12.2007 р. *Київський Патріархат*. К., 2007. № 15. 7 грудн.
198. Рішення Священного Синоду від 14.05.2010 р. *Київський Патріархат*. К., 2010. № 16. 3 трав.
199. Рішення священного синоду УПЦ КП від 13.05.2011 р. *Київський Патріархат*. К., 2011. № 14.6 черв.
200. Журнал засідань Священного Синоду 22–23 січня 2017 р. URL: www.cerkva.info/church (дата звернення: 21.01.2016).
201. Рішення священного Синоду УПЦ КП від 19.11.2002 р.. *Київський Патріархат*. К., 2002. № 14. 11 (6) листоп.
202. Рішення Священного Синоду від 12.05.2005 р. *Київський Патріархат*. К., 2005. № 7. 3 трав.
203. Рішення Священного Синоду від 28.03.2003 р. *Київський Патріархат*. К., 2003. № 64. 3 берез.
204. Рішення Священного Синоду від 13.05.2017 р. *Київський Патріархат*. К., 2017. № 13. 3 трав.
205. Рішення Священного Синоду від 13.05.2018 р. *Київський Патріархат*. К., 2018. № 5. 3 трав.
206. Рішення Священного Синоду від 14.05.2004 р. *Київський Патріархат*. К., 2004. № 9. 3 трав.
207. Рішення священного Синоду від 12 травня 2015 р. *Київський Патріархат*. К., 2015. № 18. 5 (7) трав.
208. Журнал № 26 засідання Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату від 13 грудня 2009 р. під головуванням Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета «Доповідь Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета про стан справ у Чернівецько-Кіцманській єпархії»: за даними офіційного веб-сайту «Церква.тііз» URL: <http://www.cerkva.info/uk> (дата звернення: 12.07.2016).

209. Постанови Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 22 серпня 2000 р. Відродження: газета Буковинського крайового братства апостола Андрія Первозваного УПЦ КП. *Православний щомісячник*. 2001. Ч. 2. Лют. С. 27.

210. Постанова Всеукраїнського Православного Собору 25–26 червня 1992 р.: за даними офіційного веб-сайту «Церква.те». URL: <http://www.cerkva.info/uk/pomisnysobor/17-ps1992.html>. (дата звернення: 6.04.2016).

211. Постанови Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату 14 травня 1999 р.: за даними офіційного веб-сайту «Церква.те». URL: <http://www.cerkva.info/uk/archsobor/86-arh-sob-1999.html>. (дата звернення: 6.04.2016).

212. Постанови Всеукраїнського Православного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату 21–22 жовтня 1993 р.: за даними офіційного веб-сайту «Церква.те». URL: <http://www.cerkva.info/gr/pomisnysobor/18-pm1993.html>. (дата звернення: 6.04.2016).

213. Постанови Ювілейного Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 9–10 січня 2001 р., присвяченого святкуванню 2000-ліття Різдва Христового: за даними офіційного веб-сайту «Церква.те». URL: <http://www.cerkva.info/uk/pomisnysobor/21-ps2001.html>. (дата звернення: 12.08.2016).

214. Постанова Священного Синоду УПЦ КП про реформу духовної освіти. *Інформаційний бюлетень*. 2006. № 7. С. 5.

215. Постанова Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату «Про заходи щодо поліпшення навчального процесу в духовних семінаріях та духовних академіях УПЦ КП» від 29.05.1998 р. *Київський патріархат*. К., 1998. № 6. С. 3–4.

216. Державно-конфесійні відносини: тенденції і проблеми [Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень]. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2 (119–120). С. 62–70.
217. Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку [Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень]. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2 (119–120). С. 3–36.
218. Церква і суспільство [Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень]. *Національна безпека і оборона*. 2000. № 10. С. 40–59.
219. Церковно-релігійна ситуація в Україні (стан та тенденції розвитку) [Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень]. *Національна безпека і оборона*. 2000. № 10. С. 4–28.
220. Звернення керівників релігійних центрів і об'єднань України до народу. *Час відродження: Українська православна газета*. 1995. № 7. Ч. 16 (3600). 21 квіт.
221. Промова його Всесвятості Вселенського патріарха Варфоломія під час св. Літургії в неділю православ'я в час святочної конфірмації сьогоднішнього прийняття під Вселенський Патріархат всіх православних українців в діаспорі від 12 березня 1995 р. *Час відродження: Українська православна газета*. 1995. № 7. 21 квітн.
222. Філарет, патріарх. Українська Церква і держава напередодні 2000-ліття Різдва Христового. Доповідь Патріарха Київського і всієї Руси-України 217 Філарета на II Всесвітньому форумі українців у м. Києві 21–23 серпня 1997 року. К., 1997. 16 с.
223. Колодний А. Доле ж моя доле... Шлях до українськості. Біографо-сенсожеттевий нарис. К.: «Інтерсервіс», 2021. 680 с.

224. Спогади митрополита Данила (Ковальчука) до 30-ліття Української Помісності. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2020/05/18/spohady-mytropolyta-danyla/> (дата звернення: 12.08.2017).
225. Інтерв'ю патріарха Дмитрія (Яреми). *Бюлетень Центру Релігійної Інформації*. Львів. 1996. № 4 (15). 16–31 березн.
226. Горбачов М.С. Вибрані промови і статті. М.: Політздат, 1987. Т. 2. 494 с.
227. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 квітня 1985 р. К., 1985. С. 14.
228. Безсонов М. Н. Православие в наши дни. Москва: Политиздат, 1990. 320 с.
229. Громов Д. Друге хрещення Русі. Святкування 1000-ліття християнства наблизило крах СРСР. URL: <https://ua.korrespondent.net/journal/1318429-korrespondent-druge-hreshchennya-rusi-svyatkuvannya-1000-littya-hristiyanstva-nablizilo-krah-srsr> (дата звернення: 11.11.2024).
230. РПЦ відзначила тисячоліття_хрещення_Русі. URL: <https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/.html> (дата звернення: 11.11.2024).
231. Баршай С. 1000-ліття Хрещення Русі. До і після події. *Православний вісник*. 2000. № 1. С. 6–11.
232. Сазонов Д. И. Проведение поместного собора. *Вестник КГУ им. Некрасова*. № 2. 2014. URL: cyberleninka.ru/n/provedenie-pomestnogo-sobora-1988-goda/ (дата звернення: 12.12.2016).
233. Каталог зруйнованих храмів і монастирів. Український інститут національної пам'яті. К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 512 с.
234. Закон Союза Советских Социалистических Республик «О свободе совести и религиозных организациях». Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. 1990. № 41. С. 813.
235. Бажан О. КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови». *Наукові записки. Історичні науки*. / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Т. 104. Київ, 2010. С. 69.

236. Балух В. О., Коцур В. П., Шкрібляк М. В. Релігійний чинник соціокультурних розколів в українській історії: монографія. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2023. 424 с.
237. Черпак В. Відродження своєї церкви: хронологія подій тридцятирічної давнини, URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/vozrozhdenie-svoey-cerkvi> (дата звернення 28.04. 2020).
238. Історія православної церкви в Україні. К.: «Четверта хвиля», 1997. 292 с.
239. Комаров Е. «Да не обольстит вас никто...» Размышления о приходской жизни в Галиции. *ЖМП*. 1991. № 8. С.24–31.
240. Десять парафій РПЦ на Львівщині перейшли до УАПЦ. *Визвольний шлях*. 1990. № 1. С. 33–44.
241. Губар А. Новітнє відродження української церкви. URL:<http://www.vesna.org.ua/txt/gubara/vidrohdennya.doc> (дата звернення: 22.01.2014).
242. Муравський О. Українська Автокефальна Православна Церква в західних областях УРСР на зламі 80-90-х рр. XX ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка*. Серія Історія. № 22 (2008). С. 163–172.
243. Телеграма Димитрію І. *Визвольний шлях*. 1989. № 10. С. 1274–1275.
244. Відкритий лист Комітету захисту Української Автокефальної Православної Церкви до Архієпископа Скопельського Всеволода (Майданського). URL: http://www.uaoc.info/ua/news/news_/?pid=132 (дата звернення: 24.01. 2007).
245. Бондаренко В. Українська автокефальна православна церква: процес становлення. *ЛіС*. 1990. № 8. С. 15–18.
246. Исиченко Ю. Судьба Украинской автокефальной церкви. *Религия и демократия*: Сб. статей под общей редакцией С. Филатова и Д. Фурмана. М., 1993. С. 385–414.

247. Звернення до духовенства і до всіх вірних християн України. Львів. 1990. С. 342–347.
248. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1996). Львів: «Каменярь», 1996 (укр.). 567 с.
249. Українська автокефальна церква: Історичний нарис про церковний розкол на Україні. Свято-Успенська Почаївська Лавра. Почаїв: 1995. 32 с.
250. Цап М. Першоієрарх АПЦ митрополит Іоан Боднарчук) і проголошення патріархату в Україні). *«Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука)»*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27–28 листопада 2014 р., м. Тернопіль). / За заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. О. Сагана, д. філос. н. Л. Филипович. Тернопіль-Київ, 2014. С. 211–217.
251. Історія християнської церкви на Україні. Київ: Наукова думка. 1992. 85 с.
252. Хранить апостольские заветы. *Московский церковный вестник*. 1990. № 4. С. 2.
253. Преловська І. Третє відродження УАПЦ у ХХ столітті: проголошення патріаршества. *Матеріали конференції з нагоди 15-ої річниці Всеукраїнського Православного Помісного Собору 5–6 червня 1990 р. «Патріарший устрій в Українському Православ'ї: становлення і розвиток»* в м. Києві 21 листопада 2010 р. URL: <https://kpba.edu.ua/novyny/akademia/patriarshestvo/> (дата звернення: 23.09.2024).
254. Ігумен Димитрій Рудюк. Неправда московських анафем. К., 1999. 472 с.
255. О положении общин Украинской православной Церкви в Ивано-Франковске и Тернополе. *ЖМП*. 1991. № 4. С. 418–419.
256. Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX веке. М.: «Республика», 1995. С. 419.

- URL:http://mediaglagol.com.ua/book/glava_14_tysyacheletie_krescheniya_rusi_agoniya_pravyaschego_rejima (дата звернення: 30.11.2016).
257. Петрушко В. И. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период 1989–1997. Москва, 1998. 258 с.
258. Гордиенко Н. С. Православие в советском обществе. Основные этапы эволюции. / *Русское православие: вехи истории*. М., 1989. 715 с.
259. Шумило С. Самозваний єпископ Вікентій Чекалін і його участь у перших хіротоніях УАПЦ у березні 1990 р. URL:<https://www.religion.in.ua/main/history/45613-samozvanij-yepiskop-vikentij-chekalin-i-jogo-uchast-u-pershix-xirotoniyah-uapc-u-berezni-1990-r.html> (дата звернення: 10.11.2020).
260. Прот. Сергій Горбик. Історична розвідка щодо першої архиєрейської хіротонії УАПЦ. URL: kyiv-pravosl.info/2019/10/31/7043/more-7043 (дата звернення: 10.11.2020).
261. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання» [Текст]. Чикаго-Іллінойс, 2002. 621 с.
262. Діяння Першого Собору УАПЦ, 5–6 червня 1990 р. К., 1990. С. 18.
263. Бабинський А. Українська Автокефальна Православна Церква. URL:https://risu.ua/ukrajinska-avtokefalna-pravoslavna-cerkva_n33544 (дата звернення: 10.10.2019).
264. Іоан, митрополит. Відкритий лист Його Святості Мстиславу (Скрипнику). 15 січня 1993 р. Дрогобич. 8 с. Копія оригіналу.
265. Анісімов В. Патріарх УАПЦ Мстислав: «Філаретівщина – це трагедія українського православ'я» [Текст]. *Независимость*. 1992. 14 ноября. С. 8
266. Хоміцький В. Окремі аспекти пастирського служіння митрополита Іоана (Боднарчука). *Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та*

Іоана (Боднарчука): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27–28 листопада 2014 р., м. Тернопіль / За заг. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. О. Сагана, д. філос. н. Л. Филипович. Тернопіль-Київ, 2014. 256 с.

267. Архиепископ Ігор (Ісіченко) Історія Христової Церкви в Україні. Харків, 2008. 565 с.

268. Єпископ Олександр (Драбинко). Чому розкольніцькі угруповання в Україні звуться неканонічними. Київ, 2003.

269. Записка «Про загострення міжконфесійних відносин у західноукраїнському регіоні» від 8 січня 1990 р. *ЦДАГО України* (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2206. арк. 13–14.

270. Указ від 20 квітня 1990 р. президії Верховної Ради УРСР. *ЦДАГО України*. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2772. 27 арк.

271. Архиепископ Іоан.Звернення до Крайової Ради Руху, депутатів Верховної Ради СРСР, кандидатам Верховної Ради УРСР. Патріярхат. Львів, 29 грудня 1989 р. URL:<https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/uaptserkvu-u-zahidnij-ukrajini-bazhajemo-spravzhnoji-hrystyyanskoji-kultury/> (дата звернення: 23.09.2024).

272. Промова до Папи про наладження правної структури нашої Церкви. URL:http://www.risu.org.ua/ukr/resources/religios/ugcc_doc/meeting_ugcc(дата звернення: 27.01.2024).

273. Лист архієпископа Львівського і Галицького до Президента України, від 10.08.1993 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 3617. 20 арк.

274. Шуба О. Міжцерковний конфлікт. Сподівання на мудрість і терпіння. *Віче*. 1995. № 8. С. 142–154.

275. Вовк Б. Нас визнають східні патріархи. *За вільну Україну*. 1991. 28 берез.

276. Про свободу совісті і релігійні організації. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Молода Галичина*. 1991. 6 черв.

277. Єпископ Александр (Драбинко). Православие в посттоталитарной Украине: вехи истории (Кандидатская диссертации по богословию) (2002). URL:<https://pereyaslav-eparchia.kiev.ua/arkhierej/statti-ta-rozdumy/395-aleksandr-drabinko-pravoslavie-v-posttotalitarnoj-ukraine-vekhi-istorii> (дата звернення: 18.01.2018).
278. Бондар П. Незбагненні шляхи Господні. Коротка історія створення УПЦ КП. URL: http://fleet.sebastopol.ua/morskaya_derjava/2003_/1/korotka_istorija_stvorenija_upts_kp/printable (дата звернення: 06.05.2022).
279. Модзалевський І. Я давній та відвертий прихильник порозуміння між УАПЦ та УПЦ. URL: http://orthodoxy.org.ua/uk/mejkonfessionalnyy_dialog/2007/03/13/6390.html (дата звернення: 12.05. 2007).
280. Визначення про статус УПЦ (1990 р.). URL:https://risu.ua/viznachennya-pro-status-upc-1990-r_n34028 (дата звернення: 11.11.2014).
281. Хоміцький В. Особливості інституалізації УПЦ КП в період становлення незалежності України (1991–1993 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія. Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. 1. 2018. 165 с.
282. Черкаська Г. Мстислав патріарх Київський і всієї України. URL:https://uahistory.com/topics/famous_people/14509 (дата звернення: 20.03.2018).
283. Львівська православна кафедра у XX столітті. URL:<https://gradleva.in.ua/news/lvivska-pravoslavna-kafedra-u-khkh-st> (дата звернення 30.12.2024).
284. Утворення Української православної церкви Київського патріархату. URL: https://www.truechristianity.info/ua/books/zakon_bozhyi/zakon_bozhyi_045.php р (дата звернення: 02.07.2024).

285. Димитрій (Ярема) (1915–2000). URL:https://risu.ua/dimitriy-yarema-1915-2000_n34016 (дата звернення: 03.07.2024).
286. Діяння другого помісного собору УАПЦ 7.09.1993. Журнал №1. URL:https://stavropigia.lviv.ua/index.php?id=15&tx_ttnews%5Btt_news%5D=439&cHash=6c3dc2e0bfc77b01b509e06def63e27 (дата звернення: 03.07.2024).
287. Спогади. Патріарх Димитрій (Ярема). Пастир, патріот, дослідник. Львів: Святогорець, 2011. 352 с.
288. Бондаренко В. Розвиток та інституалізація конфесійної мережі в Україні як вияв релігійної свободи. *Релігійна свобода*. 2005. № 9. С. 12–15.
289. Данилець Ю. В. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2007. 20 с.
290. Бондаренко В. Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку. *Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: науковий щорічник*. Київ, 1999. С. 74–79.
291. Боруцький С. Особливості державно-церковних, міжконфесійних та внутрішньоцерковних відносин на Львівщині. *Релігійна свобода: науковий щорічник*. Київ, 2008. № 12. С. 153–159.
292. Кобута С. «Перебудовчий» синдром: влада і церква в системі політичних координат. *Держава і церква в Україні за радянської доби: Зб. наукових статей за матеріалами II Всеукраїнської наукової конференції (18–19 жовтня 2007 р.)*. Полтава, 2008. С. 273–243.
293. Звернення Українського Екзархату з приводу подій в Західній Україні (1989). URL:https://risu.ua/zvernennya-ukrajinskogo-ekzarhatu-z-privodu-podiy-v-zahidniy-ukrajini-1989_n35529 (дата звернення: 16.07.2014).
294. Обращение архиереев Украинского Экзархата к духовенству, монашествующим и всем верующим Украинского Экзархата. *ЖМП*. 1990. №3. С. 7–8.

295. У Державному комітеті у справах релігії. *Людина і світ*. 1997. № 10. С. 25–32.
296. Положення про Екзархати Московського патріархату. *Православний вісник*. 1990. № 4. 10 с.
297. Єпископ Димитрій (Рудюк). Коротка історія створення Української Православної Церкви Київського Патріархату. *Релігійна панорама*. 2000. № 3. С. 68–71.
298. Архиєрейський Собор Русской Православной Церкви 30–31 января 1990 года, Москва. *ЖМП*. 1990. № 5. С. 4–12.
299. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і-початок 90-х рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1993. 49 с.
300. Протоієрей Владислав Ципін. Історія Руської Православної Церкви (1917–1997). Москва: Стрітення, 1997. Кн. 9. 583 с.
301. Определение Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. 9–11 октября 1989 г. *Православный Вестник*. 1990. № 1. С. 14–15.
302. Визит Святейшого патриарха Московского и всея Руси Алексия II на Украину. *ЖМП*. 1990. № 12. С. 2–4.
303. Супрун З. Визит Святійшого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II на Україну. *Православний вісник*. 1990. № 10. С. 6–7.
304. Документы Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. Москва, Свято-Данилов монастирь, 25–27 октября 1990 года. Определение об Украинской Православной Церкви. *ЖМП*. 1991. № 2. С. 3–12.
305. Горевой Д. Грамоту про «самостійний» статус УПЦ МП видавали Філарету і називали «Томосом» –експерт. URL:<https://religionpravda.com.ua/?p=68166> (дата звернення: 12.03.2020).
306. К вопросу о независимости Украинской Православной Церкви. (По материалам пресс-конференции Блаженнейшего Филарета, митрополита Киевского и всея Украины). *Православный вестник*. Київ. 1990. № 11. С. 15–19.

307. Драбинко О. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). Київ: Изда-во Успенської Києво-Печерської Лаври, 2002. 288 с.
308. Гавриленко З. Первый Собор Украинской Православной Церкви. *Православный Вестник*. 1991. № 2. С. 7–9.
309. Книга Правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. Київ: «Преса України», 2008. 367 с.
310. Постанови Помісного Собору УПЦ (1991). URL: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uocmp_doc/34694 (дата звернення: 03.06.2024).
311. Собор Української Православної Церкви 1–3 листопада 1991 р. К., 1992. 62 с.
312. Два історичні дні 1991 року у Біловезькій пущі: міфи і реальність. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38234553> (дата звернення: 01.01.2020.).
313. Звіт за 1991 р. ДАРО (Державний архів Рівненської області). Ф. 639. Оп.1. Спр.5. 28 арк.
314. Ігумен Димитрій (Рудюк). Духовний пастир нації. Український богослов. Історичний і теологічний щорічник. Київ, 1999. 320 с.
315. Патріарх УПЦ КП Філарет: Харківський собор 1992 року організували спецслужби (оновлено). URL: https://risu.ua/novini_tl (дата звернення: 24.07.2023).
316. Євсєєва Т. Архиєрейський Собор УПЦ в Харкові. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0527T/> (дата звернення: 24.07.2023).
317. Хомчук О. Мазепа і Філарет. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/hrystyianstvo-virovchennya-ta-tradytsiji/pratsi-svyatijshoho-patriarha-kyjivskoho-i-vsijeji-rusy-ukrajiny-filareta/tom-6-intervyu/intervyu> (дата звернення: 12.01.2014).

318. Міжнародна наукова конференція «Українське православ'я: особливості, історія, сучасність». *Українське релігієзнавство*. Київ, 1996. № 1. С. 27.
319. Грабовський С. Патріарх Мстислав. URL:<https://www.radiosvoboda.org/a/961990.html> (дата звернення: 12.10.2015).
320. Спогади племінника митрополита Якова (Панчука) о. Володимира (Панчука). / Власний архів.
321. Зінчук Д. Релігійна та громадсько-політична діяльність патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Василя Романюка). Ів.-Ф.: Видавець І. Я.Третяк, 2009. 280 с.
322. Свящ. Миколай Щербань. Історія Богословського відділення. URL:<https://bogoslov.cv.ua/index.php?id=192&action=art> (дата звернення: 13.04.2017).
323. Вахромєєв О. Цікаві факти із життя та смерті патріарха Володимира (Василя Романюка). URL:<https://mefodiy.org.ua/cikavi-fakti-iz-zhittya-ta-smerti-patriarxa-volodimira-vasilya-romanyuka/> (дата звернення: 14.05.2017).
324. Саган О. Православна проблематика в дослідницьких здобутках українського релігієзнавства. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2006. № 40. С. 148.
325. Романюк Василь Омелянович (1925). URL: <https://ua.openlist.wiki/> (дата звернення: 12.04.2017).
326. В світлій пам'яті багатьох зберігся фундатор та будівничий Київського патріархату патріарх цієї Церкви Володимир (Романюк). *Релігійна панорама* № 7 (47). 2004. С. 7.
327. Якимось непомітно пройшла 85-та річниця від дня народження патріарха УПЦ КП Володимира (Романюка). *Релігійна панорама*. 2010. № 12 (122). С. 2.
328. Мельник І. Кривавий похорон Патріарха. URL:<https://zbruc.eu/node/38894> (дата звернення: 01.07.2024).

329. Єленський В. Релігія і українське суспільство. Огляд подій 1995 р. *ЛіС*. № 1–2. С. 5.
330. Єленський В. Україна напередодні третього тисячоліття. *Парафіяльна газета*. 1996. № 67. лют.
331. Переверзій В. Міжправославний конфлікт як фактор політичного ризику в сучасній Україні. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України]*. 2008. Вип. 42. С. 123–128
332. Губар А. Патріарх Філарет і питання єдності української Церкви. К.: «Український богослов». 1999. 319 с.
333. Переверзій В. Українська православна церква Київського патріархату та її суспільно-політичні орієнтації. *Політичний менеджмент*. 2004. № 2. С. 123–144.
334. Саган О. Єдина Українська Помісна Православна Церква: суспільний запит на необхідність конституювання. К.: КБСБ, «Світ Знань», 2017. 40 с.
335. Мороз В. Убити дракона: постколоніальні виклики для Православної Церкви в Україні. *Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур. Науковий щорічник*. К.: УАР, 2015–2016. С. 141.
336. Боруцький С. Напередодні кризи тоталітарної ідеології та краху її державної системи. *Церковні дзвони*. 2007. № 5–6. С. 35.
337. Івасів Р. Відродження Церкви та України. УГКЦ на тлі комуністичної потвори (серпень, 2017 р.). URL: <https://galychyna.if.ua/analytic/vidrozhennya-tserkvi-ta-ukrayini-ugkts-na-tli-komunistichnoyi-potvori-serpen-2017-r/> (дата звернення: 21.08.2024).
338. Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про скасування рішення Львівської міської ради народних депутатів від 6 квітня 1990 року «Про собор св. Юра». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9080-11#Text> (дата звернення 09.12.2024).

339. Заявление Вселенского Патриарха Димитрия I. *Украинский православный вестник*. 1990. № 8. сентябрь-октябрь.
340. Телеграмма Патриарха Московского и всея Руси Алексия II Его Святейшеству Иоанну Павлу II, Папе Римскому. *Украинский православный вестник*. 1990. № 8. сентябрь-октябрь.
341. Свобода український щоденник. Нью-Йорк. 1990. Ч. 20. 1 лют.
342. Інститут політичних досліджень ЦК Компартії України // Звіт за 1989 р. ЦДАГО України. Ф.39. Оп. 14. Спр. 5247.
343. Історія УАПЦ. Львівська єпархія ПЦУ. URL:<https://uaoc.lviv.ua/jeparkhija/iz-istoriji-uapc/> (дата звернення: 23.08.2024).
344. Тернопільська єпархія УПЦ МП. URL: <https://ternopil.church.ua> (дата звернення: 23.08.2024).
345. Історія Тернопільської єпархії. URL:<https://uapc.te.ua/ueparhiyi/ternopilska-ueparhiya-rsczu/> (дата звернення: 23.08.2024).
346. Історія Тернопільської єпархії УПЦ КП. URL: <http://cerkva.te.ua/index.php=95<emi=33> (дата звернення: 25.05.2017).
347. Колісник В. «Якби не було цього одного архієрея, то Київського патріархату не було б...». URL:<https://www.volyn24.com/news/113523-iakby-ne-bulo-cogo-odnogo-arhiereia-to-kyivskogo-patriarhatu-ne-bulo-b> (дата звернення: 21.08.2024).
348. Інтерв'ю з о. Миколаєм Волосянком від 14.06.1993 р., Лічильниця ім. Шептицького. Інтерв'юєр; Смолюк С. Архів Інституту історії церкви (далі – ПІД). 0-1-1-151.
349. Звіт за 1991 р. *Держархів Чернівецької обл.* Ф. 2960. Оп. 2. Спр. 653. 25 арк.
350. Цап М. прот. Митрополит Іван (Боднарчук) і третє відродження УАПЦ та проголошення Київського Патріархату. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Луцьк, 2013. 286 с.

351. Журнали засідань Священного Синоду за 2005 р. / Власний архів.
352. Чернівецько-Буковинської єпархія. URL: <http://chernivtsi.church.ua> (дата звернення: 10.12.2015).
353. Свобода: український щоденник. Нью-Йорк, 1990. Ч. 156. 16 серп.
354. Рівненська єпархія УПЦ КП. URL: <http://rivne-cerkva.ru.ua/eparhia/upravlinnia.html> (дата звернення: 25.04.2016).
355. Стоцький Я. Діахронія відродження парафій УГКЦ в західних областях України (1989–1991рр.) (на прикладі Тернопільщини). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 1. Ч. 3. С. 52–73.
356. Релігійне мережа України 1992–2016 рр. *Релігійна свобода*. 2017. Вип. 20. С. 161–170.
357. Здіорук С., Токман В. Можливості об'єднання православних церков (на базі соціопитувань). *Релігія в Україні*. 2009. № 4. С. 14–17.
358. Таблиця змін мережі релігійних організацій України (дані на 1 січня відповідного року). *Релігійна панорама*. №3 (19). 2002. С. 41.
359. Слобідський Серафим, протоієрей, Закон Божий: підручник для сім'ї та школи. Вид. 3-тє. К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2004. 654 с.
360. Релігійна мережа України 1992–2012 рр. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2013. № 65. С. 45.
361. Дорошенко Ю. Львівський православний митрополит. URL: <https://www.religion.in.ua/9526-lvivskij-pravoslavnij-mitropolit.html> (дата звернення: 06.05.2015).
362. Історія Львівської єпархії. URL: <http://gradleva.com> (дата звернення: 20.07.2017).
363. Історія Дрогобицької єпархії. URL: http://pravoslavnevs.com.ua/news/drogobycko_sambirska_eparhija (дата звернення: 23.08.2024).

364. Православ'я на Прикарпатті. URL: <http://pravoslavie.if.ua> (дата звернення: 02.03.2017).
365. Коломийська єпархія. URL: <http://kolomija.com> (дата звернення: 21.03.2017).
366. Чернівецько-Кіцманська єпархія. URL: <http://orthodox.cv.ua/> (дата звернення: 10.12.2015).
367. Готич М. Теологічне відділення філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: процес відродження та специфіка функціонування в 90-і рр. XX ст. *Труди Київської Духовної Академії*. Київ, 2018. № 18 (190). С. 46–53.
368. Козьмик В. Вінчальне відділення та вінчальні владики. *Відродження*. 2017. № 6. 16 берез. URL: <https://buknews.com.ua/page/vinchalne-viddilennnia-ta-vesilni-vladyky.html> (дата звернення: 28.08.2024).
369. Савчук П. О. Сільські костели і православ'я на Дубенщині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2010. Вип. 3. С. 193–202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2010_3_21 (дата звернення: 10.01.2019).
370. Протистояння між УПЦ та УПЦ КП в 1994 р. *Держархів Волинської обл.* Ф. 393. Оп. 2. Спр. 344А. 64 арк.
371. Іоан, митр. Луцький і Волинський. Як ми зараз далеко відійшли від науки Христової. *Народна трибуна*. 1995. № 82 (513). 11 листоп.
372. Нестор (Писик). Митрополит Іоан (Боднарчук): життя і архипастирська діяльність (1929–1994 рр). *Українське православ'я в контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27–28 листопада 2014 р., м. Тернопіль)*. / За заг. ред.

д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. О. Сагана, д. філос. н. Л. Филипович. Тернопіль-Київ, 2014. 256 с.

373. Негатині наслідки для УПЦ на Волині в 1995 р. *Держархів Волинської обл.* Ф. 393. Оп. 2. Спр. 362. 47 арк.

374. Звіт за 1996 р. *Держархів Волинської обл.* Ф. 393. Оп. 2. Спр. 368. 34 арк.

375. Євсєєва Т. М. Українська Православна Церква (УПЦ). *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: http://www/history.org.ua/?termin=Ukrainska_pравoslavna_tserkva_UPTs (дата звернення: 29.09.2020).

376. Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-u-regionah-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2000-r_n109111. (дата звернення: 29.09.2020).

377. Церква і світ на початку третього тисячоліття. Декларація Ювілейного Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату. URL: https://risu.ua/cerkva-i-svit-na-pochatku-tretogo-tisyacholittya_n34612 (дата звернення: 29.09.2020).

378. Ювілейний Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату, 9–10 січня 2001 року [Текст]: документи і матеріали / *Українська Православна Церква Київського Патріархату. Помісний Собор (2001)*; упоряд. Димитрій (Рудюк) (єпископ). К.: Видавничий відділ Укр. Православної Церкви Київського Патріархату, 2001. 58 с.

379. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2001 р.). Статистика церков і релігійних організацій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2001-r_n109197 (дата звернення: 15.06.2022).

380. Можна з впевненістю сказати, що УПЦ КП відбулася як Помісна Церква. *Релігійна панорама*. 2003. № 11 (39). С. 7.

381. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2005 р.). Статистика церков і релігійних організацій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2005-r_n109193 (дата звернення: 15.10.2010).
382. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2009 р.). Статистика церков і релігійних організацій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2009-r_n109191 (дата звернення: 15.10.2010).
383. Соціологічні дослідження. *Релігійна панорама*. 2008. № 8–9 (95). С. 5
384. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2008 р.). Статистика церков і релігійних організацій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2008-r_n109192. (дата звернення: 15.10.2010).
385. Колодний А. Релігійна мережа України: конфесійні та регіональні зрізи. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 26–32.
386. Демченко Я. А., Корнус О. Г. Регіональні особливості розміщення релігійних громад Української православної церкви Київського патріархату в Україні. *Другі Сумські наукові географічні читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції* (Суми, 10–12 листопада 2017 р.) [Електронний ресурс]. / СумДПУ імені А.С. Макаренка, Сумський відділ Українського географічного товариства; [упорядник Корнус А.О.]. Суми, 2017. С. 57–62.
URL: https://pgf.sspu.edu.ua/images/2020/geografichni_chitannya_2017_9d86d.pdf (дата звернення: 24.10.2016).
387. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2004 р.). URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2004-r_n109194 (дата звернення: 24.10.2016).
388. Статистика церков і релігійних організацій. URL: https://risu.ua/religijni-organizaciyi-u-regionah-ukrayini-ctanom-na-1-sichnya-2004-r_n109119 (дата звернення: 24.10.2016).

389. Призначено архиєпископа Якова Марчука. URL: http://pravoslavnews.com.ua/news/drogobysko_sambirska_eparhija/ (дата звернення: 29.12.2016).
390. Історія Дрогобицько-Самбірської єпархії. URL: <http://www.drohobych-orthodox.com> (дата звернення: 19.06.2017).
391. Історія Тернопільсько-Теребовлянської єпархії. URL: <http://eparchy.te.ua/історія-єпархії> (дата звернення: 13.07.2017).
392. 33 парафії УАПЦ Тернопільської області перейшли в УПЦ Київського патріархату. *Релігійна панорама*. 2009. № 4(102). С. 20.
393. Кіцманська єпархія ПЦУ. URL: <http://www.orthodox.cv.ua> (дата звернення: 11.02.2016).
394. Рожко В. Православні святині історичної Волині. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 558 с.
395. Статистичні дані про релігійні організації УГКЦ, УПЦ КП, УАПЦ та УПЦ Рівненської області упродовж 1996–2016 рр. Лист Рівненської обласної державної адміністрації від 03.01. 2017. № X - 2489/16.
396. Релігійна мережа в Волинській обл. на 01.01. 2005 р. *Держархів Волинської обл.* Ф. 393. Оп. 2. Спр. 458. 42 арк.
397. Звіт Володимир-Волинської єпархії за 1997 р. АККМ УПЦ. С. 5–23.
398. Кафедральний собор Святої Трійці в Луцьку. URL: <http://www.pravoslaviavolyni.org.ua/yeparkhiia/kafedralnyi-sobor> (дата звернення: 03.04.2015).
399. Цап М. (прот.) прот. Олексій Моргаєвський і його служіння у Жидичині. *Волинський благовісник*. 2015. № 3. С. 188–204.
400. Єпископ Луцький і Волинський УПЦ КП Михаїл (Зінкевич) представив журналістам першого прес-секретаря єпархії протоієрея Віталія Собка. *Релігійна панорама*. 2004. №7 (47). С. 8.

401. Волинська єпархія УПЦ КП –найкраща в Україні. URL: <http://konkurent.in.ua/publication/1531/volinska-ueparhiya-upc-kp-najkrascha-v-ukrayini> (дата звернення: 27.12.2019).
402. Святиня. URL: <http://cerkva-vv.info/holy> (дата звернення: 02.01.2015).
403. Звіт Володимир-Волинської єпархії за 2010 р. АККМ УПЦ. С. 12–19.
404. Хоміцький В. Інституалізація УПЦ КП в Західній Україні 1992–2018 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2022. Вип. 35. С. 262–283.
405. Шваб Л. Історія монастиря Різдва Христового, що на Волині. URL: <https://web.archive.org/web/20210303091242/https://www.volynnews.com/news/society/na-volyni-naukova-konferentsiia-prysviachena-istoriyi-monastyria-rizdva-khrystovoho/> (дата звернення: 14.03.2016).
406. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українськоугорського видання. / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. 720 с.
407. Закарпатська єпархія УПЦ КП. URL: <http://www.cerkva.uz.ua/p/eparchy.html> (дата звернення: 07.11.2016).
408. Закарпатська єпархія. URL: http://www.orthodox.uz.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=1 (дата звернення: 23.08.2024).
409. Ужгородсько-Хустська єпархія Православна Церква України. Єпархіальне управління. URL: [https://www.pomisna.net/єпархіальне управління](https://www.pomisna.net/єпархіальне_управління). (дата звернення: 23.08.2024).
410. Відбулося наречення ієромонаха Варсонофія (Рудніка) на єпископа Ужгородського і Закарпатського. URL: akarpattyia.net.ua/News/134914-Vidbulosia-narechennia-iiromonakha-Varsonofiiia-Rudnika-na-iepyskopa-Uzhhorodskoho-i-Zakarpatskoho-OFITSIINO-FOTO (дата звернення: 18.10.2019).

411. Горбик прот. Сергій. Єпископ Ужгородський і Закарпатський Варсонофій: «Не втрачати можливості спілкування з людьми...». URL: <http://zakarpatty.net.ua/News/135328-IEpyskop-Uzhhorodskyi-i-Zakarpatskyi-Varsonofii-Ne-vtrachaty-mozhlyvosti-spilkuvannia-z-liudmy> (дата звернення: 11.09.2020).
412. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. URL: https://risu.ua/religiyni-organizaciji-v-ukrajini-standom-na-1-sichnya-2019-r_p97463 (дата звернення: 11.09.2020).
413. Колодний А. Релігійна мережа України 2018 (на початок 2019 р.). *Українське релігієзнавство*. 2019. № 87. С. 14
414. Саган О. Православ'я України і національна безпека. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 76. С. 253–255.
415. Через важкий момент історії проходить наш народ на Україні, Патріарх Кирил. URL: <https://risu.ua/cherez-vazhkiy-moment-istoriji-prohodit-nash-narod-na-ukrajini-patriar> (дата звернення: 01.10.2018).
416. Колодний А. Майдан як осереддя Української громадянської релігії. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 76. С. 242.
417. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян тенденції 2010–2018рр. (інформаційні матеріали). URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf (дата звернення: 30.10.2020).
418. Смоліна О. Особливості культури українського православного чернецтва. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2014. Вип. 33. С. 239–247.
419. Хоміцький В. (прот.). Внесок митрополита Якова (Панчука) у розвиток автокефального руху 1992–2004 рр. в Україні. *Роль особистості в Церкві*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19.05.2016). / орг. ком.:

прот. Володимир Вакін (голов. орг. ком.) (та ін.). Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії, 2016. 368 с.

420. Ієромонах Євстратій (Зоря). Значення чернечого життя в Православній Церкві. Доповідь ієромонаха Євстратія (Зорі). *Православний вісник*. № 1–2. С. 54–55.

421. Климов В. Християнське чернецтво України. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 281.

422. Климов В. Монастир. / Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн]. / гол. редкол. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2019. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=69780 (дата звернення: 07.04.2021).

423. Хоміцький В. Діяльність православних монастирів на території Західної України (1992–2018 р.). *Південний архів (історичні науки): збірник наукових праць*. Івано-Франківськ: ХДУ, 2022. Вип. 37. С. 106–116.

424. Климов В. Українські православні монастирі як чинник національної історії. *Українське релігієзнавство*. 2001. № 20. С. 73–74.

425. Поточний архів Державного Комітету України у справах національностей і релігій. Статистичні дані про мережу церков та релігійних організацій в Україні за 2007 рік. 1 арк.

426. Перехідна економіка; підручник. / За ред. В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Є. М. Лібанова. Київ: Вища школа. 591 с.

427. Целевич Ю. Історія Скиту Манявського. Львів, 1887. Передрук. Івано-Франківськ, 1993. С. 14.

428. Коваль І. В. Релігійна модернізація України у контексті євроінтеграційних процесів. *Прикарпатський вісник НТШ*. 2013. № 3. С. 88–98.

429. Реставрація Скиту Манявського відтепер під особливим контролем Президента Л. Кучми. *Релігійна панорама*. 2002. №1(17). С. 8.

430. Митр. прот. Василь Хоміцький. Нарис історії Тернопільсько-Кременецької єпархії 1902–2022 рр. 2023. Т. 2022. 164 с.
431. Свято-Воскресенський чоловічий монастир на Повстанських Могилах. URL: html/monastery/monastyr-voskresinnia (дата звернення: 15.01.2016).
432. В с. Пляшеві на Рівненщині відбулося відзначення 90-річчя Георгієвського монастиря. *Релігійна панорама*. 2004. № 7 (47). С. 8.
433. Свято-Варваринський жіночий монастир в місті Дубно. URL: html/monastery/monastyr-varvary (дата звернення: 14.01.2016).
434. Яроменко О., Шевчук Т. Перспективи розвитку сакрального туризму у Рівненській області. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*: збірник наукових праць. 2017. № 2 (18). Рівне: РВЦ МЕРУ ім. акад. С. Дем'янчука. С. 214–219.
435. Свято-Духівський храм у Жидичині особливе історичне і духовне місце. URL: www.chernectvo.com/post/ (дата звернення: 14.01.2016).
436. Марченко К. Інформаційна платформа «Схола» – новий церковний медіа-проект. URL: <http://www.pravoslaviavolyni.org.ua/novyna/dekanat-monastyriv/508-informaciina-platforma-novy-tserkovnyi-media-proekt>. (дата звернення: 14.03.2022).
437. Чернеча обитель у центрі Луцька. Тут мешкають ті хто обрав шлях повної посвяти. URL: [https://www. Pravoslaviavolyni.org.ua/stattia/chernetstvo/430-chernecha-obytel-u-tsentri-lutska-tut-meshkaut-ti-khto-obrav-shliakh-povnoi-posviaty](https://www.Pravoslaviavolyni.org.ua/stattia/chernetstvo/430-chernecha-obytel-u-tsentri-lutska-tut-meshkaut-ti-khto-obrav-shliakh-povnoi-posviaty) (дата звернення: 10.01.2018).
438. На території колишньої в'язниці у Луцьку буде перший на Волині чоловічий монастир УПЦ КП. *Релігійна панорама*. 2001. № 1 (17). С. 19.
439. Цап М. Луцький Свято-Архангельський чоловічий монастир УПЦ КП. URL: <https://esu.com.ua/search-articles.php> (дата звернення: 13.03.2017).
440. Андрійчук Л. Хостел у в'язниці: приміщення колишнього католицького монастиря православні перетворюють на хостел.

URL: http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/journalistic_investigations/67812 (дата звернення: 12.01.2017).

441. Рожко В. Стежками історичної Волині. *Свобода*. 2005. 10 черв.

442. Ледовк С. Будівництво жіночого монастиря в Тростянці почалося з молитви. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/136211-budivnytsvo-zhinochoho-monastyria-v-trostantsi-pochalosia-z-molytvu> (дата звернення: 17.09.2018).

443. Волинські єпархіальні відомості. 2007. № 11 (36). URL: <https://web.archive.org/web/20080622093608/http://www.pravoslavja.lutsk.ua/vyv/statija?newsid=639>. (дата звернення: 11.03.2022).

444. Бурлаку Н. У Монастирку живе монах, який виганяє з людей нечисту силу. URL: <https://te.20minut.ua/lyudi/u-monastirku-zhive-monah-yakiy-viganyaе-z-lyudey-nechistu-silu-10405886.html> (дата звернення: 05.08.2016).

445. Герасимюк М. Владика Нестор освятив головний храм Свято-Юрійівського монастиря. 2013. URL: poglyad.te.ua/podii/vladyka-nestor-osvyatyv-holovnyj-hram-svyato-yurijvskoho-monastyrya-fotoreportazh.html. (дата перегляду: 07.06.2022).

446. Всеукраїнський молодіжний табір в урочищі Вірля. (2016). URL: <http://hram.lviv.ua/3388-vseukrayinskiy-molodzhniy-pravoslavniy-tabr-vrlya-2016.html>. (дата звернення: 19.03. 2022).

447. Маріянчук Я. Жіночий монастир на Заставнівщині будували навіть священники. URL: <https://pogliad.ua/news/chernivtsi/zhinochiy-monastir-na-zastavnivschini-buduvali-navit-svyascheniki-248614> (дата звернення: 15.07.2015).

448. На Кіцманщині перебуватимуть мощі Андрія Першопокликаного URL: gromady.cv.ua/km/news/38258 (дата звернення: 04.12.2017).

449. Релігійне життя України. *Релігійна панорама*. 2006. № 7. С. 4

450. Євстратій (Зоря), ієромонах. Про значення чернечого життя в Православній Церкві. Ювілейний Помісний Собор УПЦ КП, 9–10 січня 2001 р. Документи і матеріали. С. 58.

451. Ляхович Діонісій, ієромонах ЧСВВ, Роздуми над основою християнського та монашого життя. С. 71–73.
452. Про освіту священнослужителів в Україні 1970–1980 рр. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 12. Арк. 5–12.
453. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 25.07. 2020).
454. Закон України «Про альтернативну невійськову службу» від 12 грудня 1991р. *Збірник постанов Уряду України*. 1992. № 1. С. 16–18.
455. Балух В. О. Історія філософсько-теологічного факультету. URL: <http://ftf.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/02about/page> (дата звернення: 05.05.2022).
456. Прот. Віталій Лотоцький. Рівненська духовна семінарія. URL: <http://rivne-cerkva.rv.ua/seminaria/14-pro-seminariu.html> (дата звернення: 21.04.2016).
457. УПЦ КП відкрила в Рівному духовну семінарію. *Релігійна панорама*. 2001. № 3 (7). С. 8.
458. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 1994 р. *Людина і світ*. 1994. № 10. С. 10.
459. Фультес В. Будівничий Української Православної Церкви Київського Патріархату. *Голос Православ'я*. 2014. № 06 (366). Берез.
460. Сучасний пастир – це психолог, педагог і проповідник. *День*. 2000. № 216. URL: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/suchasnyy-pastyr-tse-psykholoh-pedahoh-i-prorovidnyk> (дата звернення: 23.04.2021).
461. Саган О. Стан православ'я України як відображення його історії. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 229–230.
462. Отчего Церковь на государство обижается. *Релігійна панорама*. 2002. № 11. С. 6–7.

463. Димитрій (Рудюк), єпископ. Про духовну освіту в навчальних закладах УПЦ КП. Ювілейний Помісний Собор УПЦ КП, 9–10 січня 2001 р. Документи і матеріали. К. 2001. С. 53
464. Ситуація на філософсько-теологічному факультеті. *Релігійна панорама*. 2003. № 10 (38). С. 7
465. Філософсько-теологічний факультет Чернівецького національного університету. *Релігійна панорама*. 2005. № 6 (58). С. 11.
466. Решетніков Ю. Богослов'я залишилось у переліку спеціальностей, за якими в Україні готують спеціалістів та магістрів. URL: https://risu.ua/bogoslov-ya-zalishilos-u-pereliku-specialnostey-za-yakimi-v-ukrajini-gotuyut-specialistiv-ta-magistriv_n40421 (дата звернення: 01.02.24).
467. Архиепископ Димитрій (Рудюк) вважає, що Помісної Української Православної Церкви не буде без розвитку богословської науки. *Релігійна панорама*. 2007. № 8–9 (84). С. 11–12.
468. Про затвердження Переліку наукових спеціальностей (наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 14 вересня 2011 р. № 1057). *Бюлетень ВАК України*. 2011. № 12. С. 8
469. Зміна форми акредитації світських вищих навчальних закладів. *Релігійна панорама*. 2007. № 7 (82). С. 11
470. Прот. Володимир Вакін. 1991 – наш час. URL: www.vpba.edu.ua/history/1991-nash-chas (дата звернення: 02.02.2015 р.)
471. Митр. Епіфаній (Думенко). В УПЦ КП визначились з ліцензуванням своїх вищих навчальних закладів та з порядком визнання закордонних документів про вищу духовну освіту. URL: https://v-upc-kp-viznachilis-z-licenzuvannyam-svojih-vishchih-navchalnih-zakladiv-ta-z-poryadkom-viznannya-zakordonnih-dokumentiv-pro-vishchu-duhovnu-osvitu_n83073 (дата звернення: 17.03.2017 р.)

472. Закон України Про вищу освіту (Відомості Верховної Ради (ВВР). 2014. № 37–38. ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 23.04.2020).
473. Кабінет Міністрів України. Постанова від 29 квітня 2015 р. № 266. Київ. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової перед вищої освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#n11> (дата звернення: 23.04.2020).
474. Лихошерст І. До уваги випусників і працівників закладів вищої духовної освіти URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/duhovna-osvita/do-uvagivipusknikiv-i-pracivnikiv-vishih-duhovnih-navchalnih-zakladiv> (дата звернення: 02.02.2024 р.)
475. Решетніков Ю. Визнання документів духовних навчальних закладів: що, як і коли. URL: <https://www.religion.in.ua/main/oficiyno/39315-viznannya-dokumentiv-duhovnih-navchalnih-zakladiv-shho-yak-i-koli.html> (дата звернення: 02.02.2024 р.)
476. Президент підписав Закон України \ «Про освіту». URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2017-09-25-prezident-pidpisav-zakon-ukrayini-pro> (дата звернення: 31.01.2024 р.)
477. Про Вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. №1556-VII. Дата оновлення: 01.01.2018. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 31.01.2024 р.)
478. Рішення державної акредитаційної комісії від 8 квітня 2003 р. Протокол № 44. С. 35. URL: http://ak.gov.ua/AP/044_protokol_DAK.pdf (дата звернення: 26.07.2023).
479. Рішення державної акредитаційної комісії від 28 травня 2015 р. Протокол №116. URL: <https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/poslugi/akreditatsiya/protokoli-zasidan-akreditatsiynoi-komisii-z-zhovtnya-2012-roku> (дата звернення: 10.06.2019).

480. Протокол № 48/1 засідання Ліцензійної комісії Міністерства освіти і науки України. С. 3. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/protokoly-zasidan-litsenziynoi-komisii/2017/protokol-48.pdf> (дата звернення: 11.06.2019).
481. Ващенко Н. Недільні школи в Україні: повернення в минуле чи крок у майбутнє? URL: cerkva.te.ua/nedilni-shkoly-v-ukrayini-povernennya-v-mynule-chy-krok-u-majbutnye (дата звернення: 10.06.2018).
482. Ващенко Н. З'явився чудовий підручник для недільних шкіл Наталії Ващенко. URL: parafia.org.ua/biblioteka/kultura/zyavyvsya-chudovyy-pidruchnyk-dlyaneditnyh-shkil-nataliji-vaschenko (дата звернення: 19.11.2018).
483. Ващенко Н. Дитяча недільна школа «Чадо». URL: chadobozhe.com.ua/print/spivisnuvannya-ta-vzayemodiya-neditnoyi-ta-zagalnoosvitnoyi-shkil (дата звернення: 16.02.2017).
484. Ващенко Н. В УПЦ КП розповіли про досвід викладання у недільних школах. URL: ligion.in.ua/news/ukrainian_news/19983-v-upc-kp-rozpovili-pro-dosvid-vikladannya-u-neditnix-shkolax.html (дата звернення: 10.03.2016).
485. Непомняща А. Відбувся перший семінар викладачів недільних шкіл Рівненщини. URL: <http://rivne-cerkva.rv.ua/news/2566-vidbuvsia-pershyi-seminar> (дата звернення: 07.02.2017).
486. Ящук В. Освячено недільну школу парафії в Радивиліві. URL: <https://www.radyvyliv.info/osvyacheno-neditnu-shkolu-parafii-v-radivilovi.html> (дата звернення: 11.11.2018).
487. Касіян В. У Тернополі обговорили питання роботи недільних шкіл. URL: <https://cerkva.te.ua/u-ternopoli-obgovoryly-pytannya-roboty-neditnyh-shkil> (дата звернення: 01.08.2018).
488. Прот. Сергій (Медведєв). Волинська єпархія кличе дітвору до недільної школи. URL: volynonline.com/volinska-yeparhiya-kliche-ditvoru-do-neditnoyi-shkoli (дата звернення: 15.04.2015).
489. Садовська Г. Віримо: Ми будемо єдині. *Вільне життя*. 1992. 31 лип.

490. Чемерис В. Голгофа українського православ'я. К., 1998. 504 с.
491. Єленський В. Українське питання Константинополя. URL: https://risu.ua/ukrajinske-pitannya-konstantinopolya_n11255. (дата звернення: 12.10. 2023).
492. Прот. Сергій Горбик. Втрачені можливості. Чому Українське Православ'я не отримало Автокефалію в 2008 р.? URL: <http://kyiv-pravosl.info/2021/04/12/vtracheni-mozhlyvosti-chomu-ukrajinske-pravoslavyya-ne-otrymalo-avtokefaliyu-v-2008-rotsi/> (дата звернення: 29.01.2024).
493. Відкритий лист Предстоятеля УАПЦ Предстоятелю УПЦ КП. URL: https://risu.ua/vidkritiy-list-predstoyatelya-uapc-predstoyatelyu-upc-kp_n34572 (дата звернення: 29.01.2024).
494. Київська поправка. *Український тиждень*. 2009. № 10 (71). 13 берез.
495. Динаміка ставлення громадян України до створення помісної автокефальної православної церкви. Центр Разумкова. 19 січня 2019 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dynamika-stavlennia-gromadian-ukrainy-do-stvorennia-pomisnoi-avtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvy> (дата звернення: 23.03. 2020).
496. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст.283). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 23.09.2023).
497. Порошенко отримав від УПЦ КП та УАПЦ звернення до Вселенського патріарха. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29175248.html> (дата звернення: 27.04.2022).
498. Постанова Верховної Ради України «Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні» № 2410-VIII від 19 квітня 2018

року. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2410-VIII#Text> (дата звернення: 26.06.2022).

499. Вселенський патріархат вирішив обговорити питання автокефалії для УПЦ із «сестринськими православними церквами». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29185561.html> (дата звернення: 25.05.2023).

500. Вселенський патріарх: Константинополь ніколи не видавав дозволу передавати території України будь-кому. URL: <https://www.5.ua/svit/vselenskyi-patriarkh-konstantynopol-nikoly-ne-vydavav-dozvolu-peredavaty-terytorii-ukrainy-budkomu-172767.html> (дата звернення: 26.07.2022).

501. Рішення Синоду: Українська Церква отримає Томос. Повний текст. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/11/7194911/> (дата звернення: 22.04.2024).

502. Що означає угода України зі Вселенським патріархатом? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29583733.html> (дата звернення: 22.05.2024).

503. У Софії Київській почався Об'єднавчий Собор. URL: https://lb.ua/society/2018/12/15/415034_sofii_kievskoy_nachalsya.html (дата звернення: 28.04.2024).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

**Парафіяльна мережа релігійних організацій в Україні
(1992–2019 рр.)**

Роки на 1 січня	КОНФЕСІЇ							
	Українська православна Церква Київського патріархату		Українська православна Церква Московського патріархату		Українська автокефальна православна Церква		Українська греко-католицька Церква	
	Громад	Священно-служителів	Громад	Священно-служителів	Громад	Священно-служителів	Громад	Священно-служителів
1992	-	-	5473	3156	1490	357		
1994	1232	1080	5998	4854	889	571		
1995	1798/14*	-	6046/205*	612/10 ін.**	-	3071/59 ін.		
1996	1353/31	-	6607/67	-	1204/17*	-		
1997	1499/30	1273	6816/66	5590/3 ін.	1163/4	534	3087/11*	2011
1998	1880/21	1561	7357/29	6044/4 ін.	1060/3	547	3143/8	2052/36 ін.**
1999	2261/9	1743	7911/85	6568/4 ін.	1045/4	543	3198/14	2161/41 ін.
2000	2471/20	1978	8403/87	7122/8 ін.	988/1	602	3234/6	1976/53 ін.
2001	2760/21	2182	8953/96	7509/5 ін.	1013/2	628	3268/49	1872/52 ін.
2002	3010/40	2443/1 ін.**	9423/92	7995/9 ін.	1052/3	653	3289/47	1944/53 ін.
2003	3186/10	2514	9952/92	8285/12 ін.	1107/3	676	3292/42	2075/48 ін.
2004	3352/43	2588	10310	8620/13 ін.	1154/2	685	3328/12	2051/47 ін.
2005	3484/39	2693	10566/123	8936/11 ін.	1172/3	702	3386/5	2103/34 ін.
2006	3685/36	2816	10763/112	9072/12 ін.	1164/2	686	3438/5	2136/38 ін.
2007	3824/58	2867	10972/113	9327/13 ін.	1154/1	671	3476/4	2191
2008	3963/45	2940	11233/101	9217/16 ін.	1178/1	661	3526/4	2217/39 ін.
2009	4093/35	2993	11444/95	9275/19 ін.	1183/1	683	3566/4	2303/31 ін.
2010	4251/30	3041	11704/86	9518/27 ін.	1194/3	688	3597/2	2347/32 ін.
2011	4371/30	3021	11952/91	9680/28 ін.	1190/3	699	3646/1	2424/31 ін.
2012	4455/27	3088	12230/110	9222/22 ін.	1208	730	3699/1	2545/32 ін.
2013	4536/27	3141	12485/89	10068/17 ін.	1205	731	3734/2	2594/34 ін.
2014	4661/4651	3132/1 ін.	12714/12673	10456/17 ін.	1185/1185	706	3765/3763	2625/31 ін.
2015	4738/4725	3230/0	12241/12190	10180/20 ін.	1225/1225	710	3769/3769	2743/31 ін.
2016	4921/4658	3332/2 ін.	12334/12167	10169/16 ін.	29/27	19	3366/3272	2714/20 ін.
2017	5114/4790	3479/3 ін.	12328/12079	10289/19 ін.	31/27	19	3394/3306	2755/21 ін.
2018	5167/4807	3640/2 ін.	12348/1204	10424/32 ін.	1167/1048	693/1 ін.	3433/3323	2713/23 ін.
2019	5363/4946	3737/3 ін.	12437/1212	10419/22 ін.	1171/1048	706/2 ін.	3470/3365	2733/16 ін.

* У числівнику зазначені незареєстровані громади.

** У числівнику зазначені священнослужителі-іноземці.

Джерела: Статистика церков і релігійних організацій України. Дані Державного комітету у справах релігій за 1997 – 2005 рр.; Статистика церков і релігійних організацій України. Дані Державного департаменту у справах національностей і релігій за 2006 – 2015 рр.; Статистика церков і релігійних організацій України. Дані Департаменту у справах національностей та релігій Міністерства культури України за 2016–2019 рр.; Рощина Л., Тюльченко І. Стан українського православ'я в перше десятиріччя незалежності України// Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2014, вип. XXXVIII.С.256.

ДОДАТОК Б

Мережа монастирів з їх насельниками в Україні (1992–2019 рр.)

Рік на 1 січня	КОНФЕСІЇ							
	УПЦ КП		УПЦ МП		УАПЦ		УГКЦ	
	монастир	кількість насельників	монастир	кількість насельників	монастир	кількість насельників	монастир	кількість насельників
1997	15	47	75	2301	1	—	55	1292
1998	16	68	92	2509	1	—	61	1292
1999	17	88	105	2982	2	4	73	1274
2000	17	87	113	3396	2	2	78	1188
2001	22	113	122	3519	1	4	79	1168
2002	28	131	131	3727	3	—	86	1123
2003	31	128	141	4046	3	1	89	1096
2004	34	185	151	4095	5	12	92	1134
2005	36	198	158	4151	5	14	93	1205
2006	36	198	161	4083	6	13	94	1216
2007	43	165	167	4399	6	11	97	1235
2008	44	136	173	4485	6	12	102	1269
2009	45	130	177	4562	8	10	106	1250
2010	45	137	179	4626	9	10	105	1248
2011	48	147	186	4576	9	10	115	1296
2012	49	175	191	4625	9	10	117	1265
2013	59	181	203	4873	11	10	117	1093
2014	60	188	214	4867	12	13	120	1169
2015	62	221	207	4869	13	12	120	1173
2016	67	211	207	4847	13	19	102	1042
2017	60	219	208	4807	13	21	102	1051
2018	62	216	211	4721	12	15	103	1055
2019	63	230	215	4684	14	18	103	1057

Джерела: Статистика церков і релігійних організацій України. Дані Державного комітету у справах релігій за 1997–2005 рр.; Статистика церков і релігійних організацій України. Дані Державного департаменту у справах національностей і релігій за 2006–2015 рр.; Статистика церков і релігійних організацій України. Дані Департаменту у справах національностей та релігій Міністерства культури України за 2016–2019 рр.

ДОДАТОК В

Релігійна мережа духовних навчальних закладів України (1992–2019 рр.)

Роки на 1 січня	КОНФЕСІЇ											
	УПЦ КП			УПЦ МП			УАПЦ			УГКЦ		
	Навч. заклад	К-сть студентів	Неділ. школи	Навч. заклад	К-сть студентів	Неділ. школи	Навч. заклад	К-сть студентів	Неділ. школи	Навч. заклад	К-сть студентів	Неділ. школи
1992	-	-	-	4/4	1354	-	3	100	-	-	-	-
1994	5/2*	774	-	7/2*	1870	-	2	53	-	-	-	-
1996	8/3	775	-	11/10	2736	-	3	285	-	-	-	-
1997	12	1072	368	2	2498	1552	3	221	295	9	1459	695
1998	12	1427	459	13	2824	1784	5	293	100	9	1385	941
1999	13	1324	506	14	3070	2108	5	203	94	10	1527	997
2000	15	1359/290**	704	15	2179/1478**	2393	7	267/12**	229	12	1294/294**	755
2001	16	1411/388	748	15	1995/2029	2593	6	214/80	217	12	1182/230	690
2002	15	1177/404	823	15	1805/2360	3076	8	205/80	244	13	1166/40	735
2003	17	1205/451	881	14	1749/2844	3245	7	210/50	248	12	1270/143	907
2004	16	916/565	1086	15	1698/2584	3746	7	181/77	325	13	1385/196	1132
2005	16	796/556	1092	15	1811/2602	3879	7	169/76	361	13	1488/185	1186
2006	16	740/520	1153	16	1856/2598	4019	7	165/76	349	16	1531/185	1198
2007	16	721/441	1174	17	1476/2151	4133	7	231/44	301	15	1374/213	1224
2008	16	633/471	1232	18	1561/2409	4112	7	210/34	301	15	1382/215	1163
2009	16	603/515	1234	19	1681/2530	4158	7	129/64	301	15	1255/284	1156
2010	16	512/399	1257	20	1704/2530	4256	7	133/67	301	15	1273/252	1138
2011	16	534/486	1248	20	1780/2788	4344	7	117/52	301	16	1331/256	1163
2012	16	584/522	1294	20	1847/2918	4258	7	107/47	312	16	1204/185	1261
2013	16	556/517	1324	20	1798/2929	4288	7	87/42	307	16	1130/185	1276
2014	18	1017/557	1461	20	4115/2968	4232	7	111/34	294	16	1122/185	1291
2015	18	1111/606	1516	19	4806/2976	3978	7	107/34	305	17	1151/185	1322
2016	18	506/724	1174	19	2065/2796	3706	7	43/57	269	16	1814/223	1893
2017	18	541/718	1349	19	2052/2736	3986	8	65/75	305	16	2047/223	1999
2018	18	564/754	1389	18	1770/2393	4243	8	58/93	286	16	2047/223	2038
2019	18	8/1061	1406	18	1765/2395	4215	8	58/93	282	16	2053/223	2039

* У чисельнику вказано навчальні заклади, статuti яких зареєстровано Держкомрелігій України, у знаменнику – навчальні заклади, які діють без реєстрації своїх статутів, що дозволено українським законодавством.

** У чисельнику вказано студенти денної форми навчання, у знаменнику – заочної форми навчання.

Джерела: Статистика церков і релігійних організацій України. Дані Державного комітету у справах релігій за 1997–2005 рр.; Статистика церков і релігійних організацій України. Дані Державного департаменту у справах національностей і релігій за 2006–2015 рр.; Статистика церков і релігійних організацій України. Дані Департаменту у справах національностей та релігій Міністерства культури України за 2016–2019 рр.; Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 1992 р. *Людина і світ*. 1992. № 5. С. 41; Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 1994 р. *Людина і світ*. 1994. № 10. С. 10; Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 1996 р. *Людина і світ*. 1996. № 1. С. 25–29.

ДОДАТОК Г

Монастирі УПЦ КП в Україні (1992–2018 рр.)

Монастир	Дата заснування	Кількість населення	Богослужіння	Додаткова діяльність
ВОЛИНСЬКА ЄПАРХІЯ				
Жидичинський Свято- Миколаївський чоловічий монастир в (с. Жидичин)	975р./23липня 2003 р.	10	Добове коло богослужіння	Недільна школа, культурологічна світлиця, просвітницько- видавничий центр прп. Миколи Святоші, бібліотека з доступом для мирян, проводились щорічні наукові Миколаївські читання. Офіційний інтернет-канал «Студія преп. Миколи Святоші». Інформаційна платформа Σ (Схола).
Свято-Духівський чол. скит	2007–2010р.	3	Полуношниця, в середу і в п'ятницю; акафіст і літургії.	Особливість скита в тому, що населення розводив голубів (в наявності 50 видів).
Замковий Свято- Архангельський чолов. монастир (м. Луцьк)	2007р.	8	Добове коло	Хостел (в планах слилизований під в'зницю)
Свято-Василівський жін. монастир (м. Луцьк)	2009р.	11	Добове коло	Просфорня (пекарня), швейна майстерня
Петро-Павлівський жін. скит (с. Липляни)	2011р.	1	Монастирське правило	Недільна школа
Свято-Успенський	2011р.	1	Монастирське	Розбудова

чоловічий монастир в (с. Сокіл)			правило	монастиря
Свято-Покровський жін. монастир (с. Тростянець)	2017р.	3	Цілодобова молитва	Розбудова монастиря
Хресто-Здвиженський чол. монастир (м. Луцьк)	2017р.	6	Добове коло	Співпраця з Волинським крайовим братством Андрія Першопокликаного
ВОЛОДИМИРСЬКА ЄПАРХІЯ				
Свято-Різдва Христового жін. монастир (м. Володимир-Волинський)	2002р.	2	Монастирське правило	Опіка над дітьми військових
РІВНЕНСЬКА ЄПАРХІЯ				
Свято-Георгіївський чол. монастир на Козацьких могилах (с. Пляшева)	2002–2005р.	3	Добове коло	Викладали Закон Божий у місцевій школі
Свято-Варваринський жін. монастир (м. Дубно)	2004р.	3	Монастирське правило	Опіка над онкохворими
Свято-Воскресенський на Повстанських могилах чол. монастир (ур. Гурби)	2005р.	8	Добове коло	Розбудова монастиря
Свято-Хресто-Здвиженський чол. монастир (с. Панталія)	2005р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря
Пересопницький Різдва Прес. Богородиці чол. монастир в (с. Пересопниця)	2014р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря
Свято-Миколаївський чол. монастир в (м. Дубно)	2014р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря

	ЛЬВІВСЬКО-СОКАЛЬСЬКА ЄПАРХІЯ			
Свято-Івано-Золотоустівський чоловічий монастир в (м. Львів)	2011р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря
Жіночий монастир св. рівноапостольного Володимира Великого в (м. Червоноград)	2017р.	1	Монастирське правило	-
	ДРОГОБИЦЬКА ЄПАРХІЯ			
Угерський скит в (с.Нагірне Самбірського р-ну Львівськ. обл.)	2004р.	-	-	-
Свято-Пантелеймонівський чоловічий монастир в (с. Велика Білина Самбірського району)	2010р.	-	-	-
	ТЕРНОПІЛЬСЬКА ЄПАРХІЯ			
Хресто-Здвиженський чоловічий монастир в (с. Монастирок Борщівського району)	2003р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря, екзорцизм, богослужіння.
Свято-Миколаївський чоловічий монастир в (с. Лошнів Тербовлянський район)	2004р.	-	-	-
Скит св. Іова Почаївського (Божа гора) в (с. В. Бережці)	2004р.	1	Монастирське правило	Молитва
Чоловічий монастир	2011р.	1	Монастирське	Розбудова

св. Амфілохія Почаївського в (с. Мала Іловиця Шумського р-ну)			правило	монастиря
Свято-Юріївський чоловічий монастир (хутір Вірля Кременецького р- ну)	2012р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря. Всеукраїнські молодіжні табори
Свято- Миколаївський чоловічий монастир в (с. Зозулинці Заліщицького р-ну)	2017р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря
ТЕРЕБОВЛЯНСЬКА ЄПАРХІЯ				
Свято- Воскресеньський чоловічий монастир в (с. Шульганівка Чортківського р-ну)	2013р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря
ЗАКАРПАТСЬКА ЄПАРХІЯ				
Свято- Пантелеймонівський чоловічий монастир в (с. Нересниця Тячівського р-ну)	2004р.	-	-	-
Чоловічий монастир на честь Почаївської Б. Матері в (сmt. Чинадієво Мукачівського р-ну)	2006р.	1	Монастирське правило	-
Свято-Антонієво Поляно-Печерський монастир в (с. Кобиляцька Поляна Рахівського р-ну)	2009р.	-	-	-
КОЛОМИЙСЬКА ЄПАРХІЯ				
Чоловічий монастир св. пророка Іллі в (сmt. Гвіздець Городенківського р- ну)	2002р.	-	-	-
Жіночий монастир Покрови Пресв. Богородиці в (м. Городенка)	2002р.	-	-	-
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ЄПАРХІЯ				

Манявський чоловічий монастир в (с. Манява)	1999р.	12	Добове коло	Розбудова монастиря, богослужбова практика, богослужіння.
Свято-Благовіщинський (с. Голинь)		5	Добове коло	Розбудова монастиря, господарська діяльність (пилорама і різні майстерні), бжолярство
КІЦМАНСЬКА ЄПАРХІЯ				
Жіночий монастир св. Прокопія (с. Лекечі)	2010р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря
ЧЕРНІВЕЦЬКА ЄПАРХІЯ				
Чоловічий монастир Преображення Господнього в (с. Васловівці Заставнівського р-ну)	2004р.	2	Монастирське правило	Розбудова монастиря
Свято-Миколаївський чоловічий монастир в (с. Черешенька Вижницького р-ну)	2006р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря
Пантелеймонівський чоловічий монастир в урочищі Кадіб (с.Шипинці Кіцманського р-ну)	2010р.	2	Монастирське правило	Розбудова монастиря, богослужіння
ХМЕЛЬНИЦЬКА ЄПАРХІЯ				
Свято-Троїцький жіночий монастир (с. Сатанівська Слобідка)	1989р.	-	Виконує функції парафіяльного храму	Приймають на відпочинок дітей з православних організацій
Чоловічий монастир в (с. Рудківці)	2009р.	1	Монастирське правило	-
ЖИТОМИРСЬКА ЄПАРХІЯ				
Свято-Покровський чоловічий монастир	2007р.	1	Монастирське правило	-

(с. Білки)				
	ВІННИЦЬКА ЄПАРХІЯ			
Феодорівський чоловічий монастир (м. Вапнярка)	2009р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря і відродження скита
	ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ЄПАРХІЯ			
Свято-Благовіщенський жіночий монастир в (м. Дніпропетровську)	2011р.	3	Монастирське правило	-
Свято-Покровський чоловічий монастир в (м. Дніпропетровську)	2013р.	4	Монастирське правило	-
	КИЇВСЬКА ЄПАРХІЯ			
Свято-Феодосіївський монастир (м. Київ)	1992р.	8	Добове коло	Розбудова монастиря
Михайлівський Золотоверхий (м. Київ)	1993р.	8	Добове коло	Розбудова монастиря
Видубицький монастир (м. Київ)	1997р.	18	Добове коло	Розбудова монастиря
Миколаївський монастир (м. Богуслав)	1993р.	3	Добове коло	Розбудова монастиря
	КІРОВОГРАДСЬКА ЄПАРХІЯ			
-	-	-	-	-
	ОДЕСЬКА ЄПАРХІЯ			
Чоловічий монастир в (с. Шевченково)	2006 р.	-	Монастирське правило	-
	МИКОЛАЇВСЬКА ЄПАРХІЯ			
-	-	-	-	-
	ХЕРСОНСЬКА ЄПАРХІЯ			
-	-	-	-	-
	ЗАПОРІЗЬКА ЄПАРХІЯ			
Свято-Миколаївський чоловічий монастир в (с. Виноградне)	2015 р.	1	Монастирське правило	-
	ЧЕРКАСЬКА ЄПАРХІЯ			
-	-	-	-	-
	СУМСЬКА ЄПАРХІЯ			
-	-	-	-	-
	ЛУГАНСЬКА ЄПАРХІЯ			
-	-	-	-	-

	ДОНЕЦЬКА ЄПАРХІЯ			
-	-	-	-	-
	ЧЕРНІГІВСЬКА ЄПАРХІЯ			
Свято-Вознесенський чоловічий монастир (с. Радьківка)	2010 р.	1	Монастирське правило	Розбудова монастиря
	ПОЛТАВСЬКА ЄПАРХІЯ			
Богородичний Горбанівський жіночий монастир (с. Горбанівка)	2008 р.	1	Монастирське правило	-
	ХАРКІВСЬКА ЄПАРХІЯ			
-	-	-	-	-
	КРИМСЬКА ЄПАРХІЯ			
Чоловічий монастир св. вел. муч. Димитрія Солунського (с. Балки АР Крим)	2010 р.	1	Монастирське правило	-

Джерела: Історія Тернопільської єпархії УПЦ КП. URL: <http://cerkva.te.ua/index.php=95&Itemid=33> (дата звернення: 25.05.2017); Історія Дрогобицької єпархії. URL: http://pravoslavnevs.com.ua/news/drogobycko_sambirskaja_eparhija (дата звернення: 23.08.2024); Православ'я на Прикарпатті. URL: <http://pravoslavie.if.ua> (дата звернення: 02.03.2017); Коломийська єпархія. URL: <http://kolomija.com> (дата звернення: 21.03.2017); Чернівецько-Кицманська єпархія. URL: <http://orthodox.cv.ua/> (дата звернення: 10.12.2015); Історія Дрогобицько-Самбірської єпархії. URL: <http://www.drohobych-orthodox.com> (дата звернення: 19.06.2017); Історія Тернопільсько-Теребовлянської єпархії. URL: <http://eparchy.te.ua/istorija-eparhii> (дата звернення: 13.07.2017); Кицманська єпархія ПЦУ. URL: <http://www.orthodox.cv.ua> (дата звернення: 11.02.2016); Шваб Л. Історія монастиря Різдва Христового, що на Волині. URL: <https://web.archive.org/web/20210303091242/https://www.volynnews.com/news/society/na-volyni-naukova-konferentsiia-prysviachena-istoriyi-monastiria-rizdva-khrystovoho/> (дата звернення: 14.03.2016); Закарпатська єпархія УПЦ КП. URL: <http://www.cerkva.uz.ua/p/eparchy.html> (дата звернення: 07.11.2016); Свято-Воскресенський чоловічий монастир на Повстанських Могилах. URL: <http://monasteryi/monastyr-voskresinnia> (дата звернення: 15.01.2016); В с. Пляшеві на Рівненщині відбулося відзначення 90-річчя Георгієвського монастиря. *Релігійна панорама*. 2004. № 7 (47). С. 8; Свято-Варваринський жіночий монастир в місті Дубно. URL: <http://monasteryi/monastyr-varvarya> (дата звернення: 14.01.2016); Свято-Духівський храм у Жидичині особливе історичне і духовне місце. URL: www.chernectvo.com/post/svyatodukhivskiy-hram-u-zhidychini-osoblyve-istorichne-i-duhovne-misce (дата звернення: 14.01.2016); Марченко К. Інформаційна платформа «Схола» – новий церковний медіа-проект. URL: <http://www.pravoslavivolyni.org.ua/novyna/dekanat->

monastyriv/508-informaciina-platforma-novyi-tserkovnyi-media-proekt. (дата звернення: 14.03.2022); Чернеча обитель у центрі Луцька. Тут мешкають ті хто обрав шлях повної посвяти. URL: [https://www. Pravoslaviavolyni.org.ua/stattia/chernetstvo/430-chernecha-obytel-u-tsentri-lutska-tut-meshkaut-ti-khto-obrav-shliakh-povnoi-posviaty](https://www.Pravoslaviavolyni.org.ua/stattia/chernetstvo/430-chernecha-obytel-u-tsentri-lutska-tut-meshkaut-ti-khto-obrav-shliakh-povnoi-posviaty) (дата звернення: 10.01.2018); На території колишньої в'язниці у Луцьку буде перший на Волині чоловічий монастир УПЦ КП. *Релігійна панорама*. 2001. № 1 (17). С. 19.; Цап М. Луцький Свято-Архангельський чоловічий монастир УПЦ КП. URL: <https://esu.com.ua/search-articles.php> (дата звернення: 13.03.2017); Андрійчук Л. Хостел у в'язниці: приміщення колишнього католицького монастиря православні перетворюють на хостел. URL: http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/journalistic_investigations/67812 (дата звернення: 12.01.2017); Ледвовк С. Будівництво жіночого монастиря в Тростяниці почалося з молитви. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/136211-budivnytsvo-zhinochoho-monastyria-v-trostantsi-rochalosia-z-molytvu> (дата звернення: 17.09.2018); Бурлаку Н. У Монастирку живе монах, який виганяє з людей нечисту силу. URL: <https://te.20minut.ua/lyudi/u-monastirku-zhive-monah-yakiy-viganyaє-z-lyudey-nechistu-silu-10405886.html> (дата звернення: 05.08.2016); Герасимюк М. Владика Нестор освятив головний храм Свято-Юріївського монастиря. 2013. URL: poglyad.te.ua/podii/vladyka-nestor-osvyatyv-holovnyj-hram-svyato-yurijvskoho-monastyrya-fotoreportazh.html. (дата перегляду: 07.06.2022); Маріянчук Я. Жіночий монастир на Заставнівщині будували навіть священники. URL: <https://poglyad.ua/news/chernivtsi/zhinochiy-monastir-na-zastavnivschini-buduvali-navit-svyascheniki-248614> (дата звернення: 15.07.2015).

ДОДАТОК Д

Хронологія подій, пов'язаних з УАПЦ і УПЦ КП (1992–2018 рр.)

Рік	Подія
1988 р.	Підготовка святкування 1000-ліття хрещення Руси-України. Початок руху за відродження УАПЦ.
1989–1993 р.	Загострення відносин між православними та греко-католиками: боротьба за храми в західних областях України.
5–6 червня 1990 р.	Всеукраїнський Православний Собор, який затвердив факт створення УАПЦ і обрав патріархом Київським і всієї України Мстислава (Скрипника).
2 жовтня 1990 р.	Органами виконавчої влади УРСР офіційно зареєстровано УАПЦ.
18 листопада 1990 р.	Інтронізація патріарха Київського і всієї України Мстислава (Скрипника) в соборі св. Софії в Києві.
30–31 січня 1990 р.	Архиєрейський собор РПЦ затвердив Положення про Екзархати, надавши Києво-Галицькій митрополії статус Українського екзархату.
25–27 жовтня 1990 р.	Архиєрейський собор РПЦ перейменував Український екзархат на Українську Православну Церкву (УПЦ). Митрополит Київський і всієї України Філарет (Денисенко) отримав іменну Грамоту про автономію УПЦ.
24 серпня 1991 р.	Проголошення Незалежності України, запровадження традиції принесення Президентом України державної присяги на рукописному Пересопницькому Євангелії XVI ст.
1–3 листопада 1991 р.	Перший Помісний Собор УПЦ одноголосно прийняв постанову про автокефалію УПЦ в Києво-Печерській лаврі.
31 березня– 4 квітня 1992 р.	Архиєрейський собор РПЦ скасував рішення УПЦ про набуття автокефалії.
22 травня 1992 р.	В Києві відбувся Всеукраїнський форум на захист українського православ'я, в якому взяли участь єпископи, духовенство, миряни УПЦ і УАПЦ.
27 травня 1992 р.	Відбувся Харківський «собор», який усунув митрополита Філарета (Денисенка) від предстоятельства і обрав митрополитом Київським і всієї України Володимира (Сабодана).
25–26 червня 1992 р.	Заснування УПЦ КП на основі об'єднання УАПЦ і частини УПЦ.
10 липня 1992 р.	Статут УПЦ КП зареєстровано виконавчими органами державної влади.
1–6 липня 1992 р.	Делегація УПЦ КП на чолі з митрополитом Філаретом (Денисенко), на запрошення Вселенського патріарха Варфоломія відвідала його резиденцію в Стамбулі.
11 червня	Помер патріарх Мстислав (Скрипник).

1993 р.	
21–24 жовтня 1993 р.	Помісний Собор УПЦ КП обрав архієпископа Чернігівського Володимира (Романюка) патріархом Київським і всія України, а його заступником митрополита Філарета (Денисенка).
4 липня 1995 р.	Помер патріарх УПЦ КП Володимир (Романюк).
20–21 жовтня 1995 р.	Помісний Собор УПЦ КП обрав патріархом Київським і всія України митрополита Філарета (Денисенка).
1996 р.	УПЦ КП провела канонізацію Петра Могили.
1997 р.	УПЦ КП було передано комплекс Видубецької обителі.
2000 р.	За підтримки Вселенської патріархії, між УПЦ КП і УАПЦ розпочався діалог, який завершився підписанням «Симфонікону».
9–10 січня 2001 р.	Ювілейний Помісний Собор прийняв Декларацію «Церква і світ на початку третього тисячоліття».
2002 р.	Заснування Катехитичного відділу УПЦ КП для організації навчального процесу в недільних школах. Відкриття в м. Івано-Франківську Богословського інституту. Призначення Голови Учбового комітету УПЦ КП єпископа Переяслав-Хмельницького Димитрія (Рудюка). Відкриття монастирів у Коломийській єпархії УПЦ КП.
2003 р. 3 серпня	Відкриття чоловічого монастиря в с. Жидичин Волинської єпархії. Призначено керуючим Закарпатською єпархією єпископа Кирила (Михайлюка). Відкриття чоловічого монастиря в с. Монастирок Тернопільсько-Кременецької єпархії.
2004 р. 18 травня 15 липня	Відкриття чоловічого монастиря в с. Лошнів Тернопільсько-Кременецької єпархії. Призначено керуючим Луцько-Волинської єпархією єпископа Чернігівського і Ніжинського Михайла (Зінкевича). Створення комісії з підготовки проекту нового Статуту про управління УПЦ КП. Відкриття чоловічого монастиря в с. Васловівці Чернівецько-Буковинської єпархії. Відкриття чоловічого монастиря в с. Нересниця Закарпатської єпархії. Відбувся Помісний Собор УПЦ КП.
2005 р.	Відкриття Свято-Варваринського жіночого монастиря у м. Дубно Рівненської єпархії. Відкриття Свято-Воскресенського чоловічого монастиря на повстанських могилах урочище Гурби Рівненської єпархії. Створення на території республіка Молдова Східно-Молдавської єпархії УПЦ КП. Затвердження в новій редакції типових статутів духовних семінарій і академій УПЦ КП. Відкриття при Київській духовній академії аспірантури і докторантури для

14 грудня	підготовки науково-богословських кадрів УПЦ КП. Зміна титулів керуючих архиєреїв в Чернівецькій області. Відкриття чоловічого монастиря в с. Панталія Рівненської єпархії. Призначено керуючим Рівненсько-Острозькою єпархією митрополита Полтавського і Кременчуцького Євсевія (Політило). Консультації між представниками УПЦ КП і УАПЦ про можливе об'єднання.
28 лютого 2006 р.	Призначено керуючим Тернопільсько-Бучацькою єпархією єпископа Нестора (Писика). Створення єпархіальних відділів у справах молоді. Створення єпархіальних відділів з духовно-патріотичного виховання у зв'язках зі Збройними Силами України. Синод єпископів УГКЦ звернувся із закликом про єдність до УПЦ КП. Відкриття чоловічого монастиря в с. Чинадієво Закарпатської єпархії. Розпочалась реформа духовної освіти УПЦ КП. Відкриття жіночого монастиря в м. Луцьк Волинської єпархії. Відкриття чоловічого монастиря в с. Шевченково Одеської єпархії. Відкриття чоловічого монастиря в с. Черешенька Чернівецької єпархії. Вшанування мощів св. влмч. Варвари у всіх єпархіях УПЦ КП.
17 грудня	Призначено керуючим Дрогобицько-Самбірською єпархією єпископа Матфея (Шевчука).
2007 р.	Повернення титулів керуючих архиєреїв в Чернівецькій області. Відкриття чоловічого монастиря в с. Білки Житомирської єпархії. Відзначення на державному рівні 900-річчя Золотоверхого Михайлівського монастиря в м. Києві.
2008 р.	Створення видавничого та інформаційного управління при Київській патріархії. Пам'ятні заходи з відзначення роковин Голодомору 1932-1933 рр. Відкриття жіночого монастиря в с. Горбанівка Полтавської єпархії.
2009 р.	Звернення патріарха і Священного Синоду УПЦ КП до Помісного Собору РПЦ з приводу визнання УПЦ КП автокефальною Церквою. Відзначення у вересні 300-річчя з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Відзначення в жовтні-листопаді 300-річчя з дня упокоєння св. Димитрія (Туптала). Засудження практики РПЦ подвійного таїнства Хрещення. Короткочасний діалог між УПЦ КП і УПЦ (МП). Утворення Тернопільсько-Теребовлянської єпархії. Відкриття чоловічого монастиря в с. Рудківці Хмельницької єпархії.
2010 р.	Відкриття чоловічого монастиря в с. Радківка Чернігівської єпархії. Відкриття чоловічого монастиря в с. Балки Автономної республіки Крим. Реорганізація інформаційно-видавничого відділу в окремі відділи. Проведення православного пастирсько-просвітницького форуму. Святкування 1000-річчя Києво-Софійського собору. Відкриття чоловічого монастиря в урочище Кадіб с. Шипинці Чернівецької

27 липня	єпархії. Відкриття жіночого монастиря в с. Васловівці Чернівецької єпархії. Призначено керуючим Львівсько-Сокальською єпархією митрополита Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Димитрія (Рудюка). Відкриття жіночого монастиря в с. Лекечі Чернівецької єпархії.
2011 р.	Утворення Редакційного комітету у складі Видавничого відділу патріархії. Відкриття чоловічого монастиря в с. Мала Іловиця Тернопільської єпархії. Реорганізація Волинської духовної семінарії в академію. Відкриття чоловічого монастиря в с. Сокіл Волинської єпархії. Відкриття чоловічого монастиря в м. Львові Львівсько-Сокальської єпархії. Відновлення діалогу між УПЦ КП і УАПЦ про об'єднання. Відкриття жіночого монастиря в м. Дніпропетровську.
2012 р. 20 жовтня	Відкриття чоловічого монастиря на хуторі Вірля у Тернопільській єпархії. Створення Інституту церковної історії при патріархії, як науково-дослідного закладу. Відкриття при КПБА докторантури. Священний Синод постановив Тернопільсько-Буцацьку та Тернопільсько-Кременецьку єпархії вважати єдиною єпархіальною структурою, а керуючого Тернопільською єпархією призначити архієпископа Нестора (Писика) із титулом «Тернопільський, Кременецький і Буцацький». Відкриття Дніпропетровської духовної семінарії. Священний Синод УПЦ КП засудив законопроект № 9690, який уможлиблював приватизацію Києво-Печерської та Почаївської лаври, Богоявленського монастиря в м. Кременець.
2013 р. 8 березня	Відкриття чоловічого монастиря в м. Дніпропетровськ Дніпропетровської єпархії. Відкриття чоловічого монастиря в с. Шульганівка Тернопільсько-Теребовлянської єпархії. Призначено керуючим Дрогобицько-Самбірською єпархією архієпископа Одеського і Балтського Якова (Макарчука) Створення Відділу з катехизації та релігійної освіти УПЦ КП. Священний Синод УПЦ КП висловив протест щодо законопроектів № 3194 і 2993, спрямованих на приватизацію УПЦ МП Києво-Печерської і Почаївської лавр.
2014 р. 20 лютого	Заклик до влади про негайне припинення застосування зброї проти українського народу. Священний Синод постановив припинити молитву за владу під час богослужінь. Участь делегації КПБА в Міжнародному науково-богословському симпозіумі «Українське православ'я в світовій спільноті Православних Церков: минуле, сучасне та майбутнє» в м. Торонто Канада. Відкриття чоловічого монастиря в с. Пересопниця Рівненська єпархія. Утворення Синодального управління з питань благодійницької діяльності і гуманітарної допомоги.

	Делегація УПЦ КП взяла участь у круглому столі релігійних діячів України та Росії в м. Осло Норвегія. Створення Представництва УПЦ КП при Європейських інституціях з питання ратифікації Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом.
25 січня 2015 р.	Призначено керуючим Закарпатською єпархією єпископа Варсонофія (Рудніка). Відкриття чоловічого монастиря в с. Виноградне Запорізької єпархії. Заява Архиєрейського собору УАПЦ щодо об'єднання УАПЦ і УПЦ КП. Організація діяльності військового священства (капеланства) та створення фонду для їх підтримки. Відкриття меморіалу жертв Голодомору-Геноциду в 1932-1933 рр. у м. Вашингтоні (США) та пам'ятника Т. Шевченкові в м. Рига (Латвія) за участі делегацій УПЦ КП.
2016 р.	Засудження практики поспішних канонізацій. Заміна титулів керуючих архиєреїв, через зміну назв: м. Кіровоград на Кропивницький, а також Дніпропетровська на Дніпро. Відкриття монастиря в с. Зозулинці Тернопільської єпархії. Створення комісії УПЦ КП для ведення діалогу з питань надання Томосу із Вселенською патріархією.
22 січня 2017 р. 13 травня	Призначено керуючим Житомирською єпархією єпископа Паїсія (Кухарчука) . Утворено Володимир-Волинську єпархію. Проходження вищими духовними закладами ліцензування освітньої діяльності та акредитація освітніх програм. Підпорядкування благочиння УПЦ КП в Італії. Священний Синод постановив об'єднати Тернопільсько-Буцацьку єпархію з Тернопільською і призначити титул для керуючого єпархією «Тернопільський і Кременецький». Відкриття жіночого монастиря в с. Тростянець Волинської єпархії. Відкриття чоловічого монастиря в м. Луцьк Волинської єпархії. Створення Європейського Екзархату (44 парафії). Проведення в м. Києві міжнародної конференції «Роль релігії в європейській інтеграції – з перспективи України та Європейського Союзу». Відкриття у м. Львові жіночого монастиря.
2018 р. 15 грудня	Прийнято постанову про ліквідацію УПЦ КП. Об'єднавчий Собор Православних Церков: УПЦ КП, УАПЦ і частини УПЦ МП. Проголошення автокефального устрою Православної Церкви в Україні (ПЦУ). Прийнято постанову про ліквідацію УПЦ КП і УАПЦ.

*Підготовлено автором на основі аналізу комплексу джерел.

ДОДАТОК Ж

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

І. Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Хоміцький В. Особливості інституалізації УПЦ КП в період становлення незалежності України (1991–1993 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2018. С. 142–148.

2. Хоміцький В. Передумови утвердження українського православ'я в Західній Україні наприкінці ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2019. С. 153–164.

3. Хоміцький В. Інституалізація УПЦ КП в Західній Україні (1992–2018 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. Т. 35. Кам'янець-Подільський, 2022. С. 262–283.

4. Хоміцький В. Діяльність православних монастирів на території Західної України (1992–2018 р.). *Південний архів (історичні науки): збірник наукових праць*. Івано-Франківськ, 2022. Вип. 37. С. 106–116.

5. Хоміцький В. Культурно-освітня діяльність УПЦ КП в Західній Україні в період 1992–2018 рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2022. Вип. 52. Том 3. С. 27–40.

6. Хоміцький В. Освітня діяльність УПЦ КП в Західній Україні в період 1992–2018 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Чис. 27. Луцьк, 2022. С. 116–123.

7. Хоміцький В. Деструктивна діяльність в Україні УПЦ МП в період 1992–2022 рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2022. Вип. 53. Том 2. С. 47–58.

8. Khomitsky, Vasyl. Prerequisites for the Creation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1989–1990). *Journal of Education, Health and Sport*. Online. 29 November 2024. Vol. 74, p. 61678. URL: <https://apcz.umk.pl/JEHS/article/view/61678>

II. Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Хоміцький В. Окремі аспекти пастирського служіння митрополита Іоана (Боднарчука). *Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27–28 листопада) 2014 р., м. Тернопіль) / За заг.ред. д. і. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. і. н. І. Зуляк, д. філос. н. О. Саган, д. філос. н. Л. Филипович. Тернопіль-Київ, 2014. С. 218–223.*

10. Хоміцький В. Участь Церковних інституцій України у волонтерському русі. *Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій (до 150-річчя з дня народження митрополита Андрія Шептицького та 70-річчя з дня ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 24–25 квітня 2015 р.) / За заг. ред. д. і. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. і. н. І. Зуляк, д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. П. Яроцького. Тернопіль-Київ, 2015. С. 236–240.*

11. Хоміцький В. Окремі аспекти діалогу між УГКЦ і УПЦ КП. *Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку*

українського суспільства (до 420-ліття укладення Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 21–22 квітня 2016 р.). / За заг. ред. д. і. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. П. Яроцького. Тернопіль-Київ, 2016. С. 324–328.

12. Хоміцький В. Внесок митрополита Якова (Панчука) у розвиток автокефального руху 1992–2004 рр. в Україні. *Роль особистості в Церкві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19.05.2016)*. орг. ком.: прот. Володимир Вакін (голов. орг. ком.) [та ін.]. Луцьк, 2016. С. 257–264.

13. Хоміцький В. Українська мова в богослужінні як умова формування національної церкви. *Арсен Річинський в житті Заславщини і в контексті української науки*. Матеріали ІХ Річинських читань з міжнародною участю «Арсен Річинський і Заславщина», присвячених 60-річчю пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні. Тернопіль, 2017. С. 98–104.

III. Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

14. Хоміцький В. Ієрархія Тернопільсько-Кременецької єпархії (1902–2022 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2022. Вип. 54. Том 2. С. 36–51.

15. Хоміцький В. Шлях Арсена Річинського від народження до святості крізь призму просвітництва і автокефальних рухів. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2022. Вип. 55. Т.2. С. 11–18.

16. Хоміцький В. Календарна реформа: на часі. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених*

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2022. Вип. 56. Том 3.С. 17–25.

17. Хоміцький В. Староолексинецький замок від фортифікаційних споруд до духовно-освітнього центру. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2022. Вип. 57. Том 3.С. 18–27.*

18. Хоміцький В. Почаївська лавра – святиня українського народу. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2023. Вип. 67. Том 2. С. 54–63.*

Апробація результатів дисертації

Основні положення роботи викладено та обговорено на науково-практичних конференціях різного рівня.

Міжнародні конференції:

Міжнародна науково-практична конференція «Методологічні засади і наступність релігієзнавчих досліджень в Україні» (пам'яті Н. Гаврілової та А. Гудими) (м. Тернопіль, 23–24 січня 2014 р., форма участі – усна доповідь);

Міжнародна науково-практична конференція «Роль особистості в Церкві» (м. Луцьк, 19 травня 2016 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

Міжнародна науково-практична «Арсен Річинський і Заславщина», присвячена 60-річчю пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні (м. Ізяслав, 8 грудня 2016 р., форма участі – усна доповідь, публікація).

Всеукраїнські науково-практичні конференції:

Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті

митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука)» (м. Тернопіль, 27–28 листопада 2014 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

II Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій (до 150-річчя з дня народження митрополита Андрія Шептицького та 70-річчя з дня ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого)» (м. Тернопіль, 24–25 квітня 2015 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

III Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства (до 420-ліття укладення Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.) (м. Тернопіль, 21–22 квітня 2016 р., форма участі – усна доповідь, публікація).